

अत्रोपाध्यायानुयायिन — केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धि-
 निवन्धनस्य दोषस्य उद्भावितात् साध्याभावस्य कथञ्चित्प्रसिद्धत्वात्
 लक्षणस्य निरोपतेत्यभिमानन इत्यभावाद्वा, तादृशाभिमानमेव निरान्विध्य-
 त्यमे तर्ही नि मन्येन, व्यधिरूपमावच्छिन्नभावोपगमेपि यथा
 व्यभिचारोपगमे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावो निवेद्यते, तथा
 व्याप्तिरूपेण तादृशसाध्याभाव एव निवेद्य, अन्यथा असम्भवस्य
 अतिव्याप्तेर्वा प्रसक्ते व्याप्ते रव्यभिचाररूपताऽनुपपत्तेश्चेति पुन २प्र
 सिद्धिनिवन्धनाभ्यासि केवलान्वयिस्थल इति हि तदर्थ, नचैव तद्वद्
 ह्नितावच्छिन्नाभावव्यापत्तेरसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितारूपे
 ण साध्याभावस्य निवन्धनीयतया वाच्यतत्त्वावच्छिन्नसाध्यरूपस्थले
 समवायित्वावच्छिन्नतदभावस्य अतादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुपयोगि
 नीति कथमिममात्राद्वा, साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभिमानस्याद्यद्वा
 धीचत्वे केवलान्वयिराध्यक्रम्यते व्यासज्यवृत्तिरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कस्य विशिष्टाभावरूपस्य तादृशाभावस्य च प्रसिद्धिसम्भवेन सौन्दर्य
 मतावलम्बनस्य निर्वाजत्वापातादिति वाच्यम्, महानसीयदह्निता
 यवच्छिन्नाभाववारण्या साध्यतावच्छेदकार्थसिद्धसमानाधिकरणधर्माणि
 ऽवच्छेदकार्थप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव निवेद्य इत्यभिमानेन
 आगन्तव्यमस्ते, प्रमेयत्वादिना प्रमेयमात्र यत्र साध्यतावच्छेदकम्, तत्र
 प्रमेयत्वादिनिशिष्टप्रमेयापर्थात् तदनिशेषितपटत्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं
 प्रसिद्धम्, भवसमानाधिकरणवृत्तितादृशावच्छेदकत्वातिरूपकप्रतियोगिता
 भिन्न च अविकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव, यत्र तादृश साध्यता
 वच्छेदक विशिष्टप्रतिशिष्ट वा तत्र तदनवच्छिन्नत्वसमानाधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नत्वोभयाभावव प्रतियोगितानिवेशाभिप्रायको वा यत्र यच्च इत्याहुः ।

नचैवं प्रमेयत्वाच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावमात्रमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् दीधितिहृतां तत्र गगनत्व
घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावपर्यन्तानुसरणप्रयत्नो व्यर्थ इति
वाच्यम् ; महानसीवह्नित्याद्यवच्छिन्नाभावधारणाय साध्यतावच्छेदक
समनियतप्रतियोगिताकः साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसाध्यनिष्ठधर्मवृक्षवच्छेद
कताकान्यप्रतियोगिताको वा ऽभावो निवेद्यः, तदभिप्रायेणैव सैस्तथा-
विधाभावानुसरणात् । नच घटत्वपटत्वोभयावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद
कता साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठैव, घटत्वपटत्वयो प्रत्येक साध्यनिष्ठत्वादिति कथ
मसौ लक्षणपटकः ? इति वाच्यम् ; "साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठे" त्वनेन
यत्पर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टाधिकरणं साध्यवत् तत्त्वस्य विवक्षिततया
घटत्वपटत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनन्तर्मावात् ।

वस्तुतो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्त ससाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रति
योगिताकामावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा स्तद्वत्त्वमेव साध्याभाववद्वृत्तित्व
नित्यस्यार्थ इत्यभिप्रायकतया अथे त्यादिग्रन्थः सार्वभौमेर्व्याख्यातः ;
दीधितिहृतामपि तादृशग्रन्थस्य एतदभिप्रायकत्वमेवाऽनुमतम् . कूटघटित
लक्षणस्य स्वयमग्रे दूषणीयत्वेऽप्यापाततः सम्भवदुक्तिकृतयैव शङ्कितु
मभिप्रायविषयसौचित्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिमते निर्दोष
स्यापि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य सदेवं कूटघटितलक्षणमवलम्ब्य
प्रतियोग्यवृत्तिश्चे त्याववतारणमनुचितमित्यभिप्रेत्यैवचाभे तल्लक्षणमाक्षेप्य
मिति न सन्दर्भविरोधः । यत्समानाधिकरण्या इत्यादलक्षणीभिप्रायकता
चात्र न युज्यते, सादृश्याप्तससाध्याभाववद्वृत्तिस्वरूपत्वाप्रसक्तेरुक्तलक्षण
परिष्कारसम्भवात् । व्यभिचारशरीरे च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या
भावनिवेशावश्यकतां प्रदर्श्य केवलान्वयिसाध्यकसाधारणसाध्याभाववद्वृत्ति
स्वरूपव्याप्तेरव्याभेचाररूपता न सम्भवतीत्यभिधानेन साध्याभाव-

वद्वृत्तिवभावस्य व्याप्तित्वे निराहते च साध्याभाववदवृत्तिपदार्थस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमेपि न क्षतिरित्याशयेन यदित्यादिनिर्देयलक्षणमवलम्ब्य प्रतियोगीत्यादस्यमवतारणीयत्वान् । नच साध्याभाववदवृत्तिवभावस्य व्यभिचारत्वानभ्युपगमेपि साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकूटवदवृत्तिव्यव्य व्यभिचारत्वसम्भरादुक्तव्याप्तेरव्यभिचाररूपत्वमक्षतगिति वाच्यम्, तस्य व्यभिचारपदार्थत्वे नचैव मित्यादिदक्षिणाया ज्ञेयत्वे वाच्यत्वमप्यभिचारित्वमवहारापत्तेर्दुर्वात्वान्, तस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशाभाववदवृत्तित्वेनोक्तलक्षणवत्त्वादिति स्वमनाकुलम् ।

पञ्च घटघटितलक्षणाभिप्रायेणैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावानुधावा अथकृता सफलम् घटत्वावच्छिन्नपदत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकृत्वविरहादिति ध्येयम् ।

ननु- वाच्यत्व पदशक्ति, सा च सत्त्वदोद्भवव्यव्यवहारिकामगवदिच्छेप, न तु पदार्थांतरम्, अपसिद्धातत्वात्, तथाच सनवाधित्व समवायप्रतियोगित्वरूप तदनुयोगित्वरूप वा भवतु, उभयधैव वाच्यत्वमृचीति तेन रूपेण तदभावस्य कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितान्तरम्? नच भगवदिच्छाया वाच्यत्वपदार्थत्वे पटादे घटादिपदावाच्यत्वानुपपत्ति घटादाविवपटादावपि घटादिपददोद्भवव्यव्यवहारिकाया भगवदिच्छाया विषयतासम्बन्धेन सत्त्वात् तदिच्छाया परत्वादिति वाच्यम्, यद्वन्मते यस्य प्रकारता तस्यैव धर्मिणो विशेष्यतासम्बन्धेन तद्वन्म प्रकारकवशिष्टपदव्यवहारमात्र पटादे घटादिपददोद्भवतया भगवदिच्छया जनयगाहनात् ता विशेष्यतासम्बन्धेन तद्वो यवप्रकारकत्वमिश्रितभगवदिच्छाविरहण तदवाच्यत्वोपपत्ति ।

नचैव शिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे विशेषणार्थे समवाधित्वाभावात् तेन रूपेण विशिष्टाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता

[दी] वाच्यत्व यथा न समवायि, तथाऽपि वक्ष्यते,

कृत्वमव्याहृतमेवेति वाच्यम्, यतो विशिष्टाभावप्रतियोगिता न विगे-
यणान्तर्भावेण पर्याप्ता, अपि तु विशेष्याशमात्रे अवच्छिद्यत पुनरिय-
विशेषणेन, प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वान् तथाच विशेष्यवृत्ते
समवायित्वस्य कथं प्रतियोगितायधिकरणत्वमिति । नच प्रतियोगि-
ताया व्यासज्यवृत्तित्वानुपगमे सर्वत्र घटत्वेन घटपटोभय नास्तीति
प्रतीति कथमुपपद्यताम् ? घटादिमति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टमति-
योगिसत्त्वेन तद्विषयाभावादिति अभाषविशेषीयप्रतियोगित्वमवश्यमेव
व्यासजनवृत्तुपेयम्, तथा सति तत्र प्रतियोगितापर्याप्तचधिकरणस्य
उभयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टत्वास्तम्भात्
यद्धर्मावच्छिन्ने प्रतियोगिताया पर्याप्ति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य
तदवच्छिन्नस्यैव अभाषविरोधितया न तादृशाभावस्य सार्वत्रिकत्वानुप-
पत्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वेपि तत्रैकधर्मा-
वच्छिन्नापर्याप्तिरूपविरोधशालिनो घटत्तघटपटोभयत्वयो प्रतियोगिता-
वच्छेदकस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमात् तादृशाभावस्य विरुद्धघटत्व-
पटत्वाद्युभयावच्छिन्नाभाववत् फेवला वयित्वोपपत्ते । यद्यपि घटपटौ न
स्त इत्यादिप्रतीतिविषयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमपि घटत्वाद्यन्तर्भावेण पर्याप्तम्, तथापि तत्र द्विरधर्मितावच्छेद-
कतापन्नस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकता प्रतीयते, अत्र ह्यातन्त्रवेणापीति भेद-
आस्ता या उभयाभावप्रतियोगिताया गत्यन्तराभावाद्यासजनवृत्ति-
रसम्, तथापि विशिष्टाभावप्रतियोगिताया स्तयत्व मप्रमाणिकमेव,
दण्डिपुरुषादिमति पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो नास्तीत्यादिप्रतीतिरसिद्धेरित्यत-
आह नोनौ वाच्यतरं यथेति । तथाऽपि वक्ष्यन् इति । अयमाशयः —

[दी] घटादिसमवायितवेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेयसाध्यके च भावत्वेन

वाच्यत्वं शक्तिविषयत्वम् , न तु शक्ति , धातुनैव शक्तिप्रतिपादनात्
ग्रन्थस्य निरर्थकतापत्तेः ; विषयत्वं च पदार्थान्तरमिति प्राचीननैया-
यिकैकदेशिसिद्धान्तः । तस्य च समाधायो न सम्बन्धः , अपि तु स्वरूप
मेवेति समवायितया वाच्यत्वपदार्थाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
एवेति एकदेशिगतानुयायितया मणिकारलिखनसप्ततिरिति ।

घटादिसमवायितयेति । तथाच वाच्यत्वपदस्य भगवद्विच्छा
परत्वेऽपि नासन्नतिरिति भावः । यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तेः समवायिपदस्य
विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमिति आहुः रित्यनेनाऽस्वरसः सूचितः ।
ननु वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या
भावप्रसिद्धेः सम्भवेऽपि प्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले साध्या
भावप्रसिद्धिर्दुर्गमैव । प्रमेयसामान्यावृत्तिधर्मत्वाप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि तस्यासम्भवादित्यत आह—प्रमेयसाध्यकेनेति ।
भावत्वेनेति । अभावानां भावानां मित्युभयत्रैवाऽभाव इत्यभि-
मत्य नान्यम् , अभावत्वभावत्वान्यां भावाभावयोरभावौ समनियततया अभि-
जाविति तत्प्रतियोगितात्वेन प्रमेयत्वादिसमनैयत्यमित्येतादृशभावोपि
कूटघटनया परिष्करणीयसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपप्रथमलक्षणघटको भवि-
ष्यतीत्यभिप्रायः । नच यदभावीवप्रतियोगितत्वेन साध्यतावच्छेदक
समनैयत्यमिति विवक्षणे वाच्यत्वादिसाध्यके बहुवादिसाध्यके च
तादृशभावप्रसिद्धिः , निश्चितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां समनियत-
त्वेनाभिमततया घटादेरपि तथाविधवाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वात् , किञ्चि-
द्विशिष्टभावादेरपि बह्व्यावभावप्रतियोगित्वादिति तत्प्रतियोगितात्वेन
समनैयत्य विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटनेन वाच्यम् ,

[वी] अभावात् न भवत्वेन भावानां पक्षित्वेन निर्वह्ये अष्टाभिमात्रवृत्ति

समनैयत्यशरीरे व्यापकताया स्तदभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाया व्याप्य-
तायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया निवेशनेनानुपपद्यभावात् ।

ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितात्वावच्छेदकत्वरूपन्यापकता
चेत्तदमनैयत्यशरीरे निवेश्यते । तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नयोर्भावा-
भाववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्वयोरेव प्रत्येक प्रमेयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिता
वच्छेदकतया नोक्ताभावस्य साध्यत्वावच्छेदकमनियतप्रतियोगिताकत्व
नित्यत्वं अभावान्तरमाह — वहित्वेनेति । प्रमेयमात्रस्य अभावं
इत्यप्रतनेनान्यत्वं । वहित्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या प्रमेयसामान्य
एव वहित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाहनात् प्रमेयत्वव्यापिकैव तादृशा-
भावीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेति भावः । यदि च— तत्र वह्निर्ना-
स्तीति प्रतीतिसिद्धवह्निभावनिष्ठप्रतियोगित्वैव प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन
भासत इत्युपेयते, पुक्तं चेत्तत् ; अन्यथा प्रमेयसामान्यस्यैव तत्प्रति
योगितया भानोपगमे वह्निर्नास्तीत्यादावपि तादृशप्रतीतिसिद्धनिखिल
प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताया वह्नित्वादिषुशेषितप्रतियोगिवृत्तित्वेन भानोप-
गमसम्भवात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्नित्वादिमनियतप्रतियोगि-
त्वाप्रसिद्ध्या वह्निभिन्नत्वादिना बह्वयाद्यभावीयवह्निमात्रप्रतियोगिता
मादाय वह्निमानुप्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः इत्युच्यते, तदा तादृ-
शाभावस्य नोक्तत्वरूपतयाशङ्क्याभावान्तरमुत्तरति— अष्टाभिमात्रेति ।
गगनं नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन वा गगनत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनमित्रं नास्तीत्यादौ गगनमित्र-
त्वादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयते, अत्रच्छेदकैक्ये असति बाधके प्रति
योगितायाभर्त्यवयवीकारात् गगनमित्रनिष्ठप्रतियोगिताया गगनवृत्ति-
रूपेण गगनत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकैक्येनिष्ठप्रतियोगिनोऽवृत्तित्वेन गग-

[दी] गगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां च प्रमेयमात्रस्याऽभावः

नत्वेन गगनविज्ञाभावस्य केवलान्वयित्वोपपत्तेः । वह्नित्वाद्यवच्छिन्न
घटादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च वह्निनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वान्नेदे वह्न्यादिमानि
बहिर्वादिना घटाद्यभावसत्त्वानुपपत्त्या उत्तरीत्या एकप्रतियोगितापत्त्य-
सम्भवः, एवञ्च गगनत्वावच्छिन्नैव प्रमेयत्वसमनियतप्रतियोगिता प्रसि-
ध्यतीति भावः. उक्तविशेषलाभायैव अवृत्तिमात्रवृत्तित्वक्रीतवम् ।

नन्वेवमपि यत्र विपयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्य साध्य ईश्वर
ज्ञानत्वादिक हेतुः तत्र रात्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभावकूटवति हेतु
तावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रतिषेध्या अन्त्यासैर्वारणायोगादेवसाधनसामाना-
धिकरण्यरूपविशेषणाकान्तसाध्यतावच्छेदकसमनियत साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताऽभावाप्रसिद्धिः, गगनादेरपि विपयितासम्बन्धेन
ईश्वरज्ञानादि सम्बद्धत्वाच्चादृशसम्बन्धेन गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य
साधनसामानाधिकरण्यसम्भवादित्यतोऽभावावन्तरमाह— विरुद्धेति ।
येन सम्बन्धेन घटत्वपटत्वयोर्विरोधः, तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिष्ठ
प्रतियोगितावच्छेदकताप्रमेयसामान्याभाव इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेद-
कतावच्छेदकोभयत्वविशिष्टघटत्व पटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिनोऽप्रतिषेध्या
विरोधिर्विरहेणाभावस्य केवलान्वयितेत्यवधेयम् ।

इदमुपलक्षणम्—व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां प्रतियोगिताय
च्छेदकतावच्छेदकरूपेणैव तादृशसम्बन्धेनाप्यवच्छेदकस्य वृत्तिमत्ताया अथ
च्छेदकतायामतन्त्रत्वात् समवायादिसम्बन्धेन गगनाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्या-
भावस्यापि सौलभ्यं बोध्यम् । अत्यन्ताभावस्यैव अन्योन्याभावस्यापि
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनाकस्योपगमात् प्रमेयसामान्यस्य यत्र
तादृशसम्बन्धेन साध्यता तत्र घटत्वपटत्वयोः समवायेन गगनादिना वा

[दी] सुलभः । ननु पारिभाषिकमेवाऽन्यभिचरितत्वम्, तथाहि;—
यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-

प्रमेयसामान्यभेदो लक्षणघटकः, प्रतियोगितावच्छेदकावृत्तिसमवायित्वा
वच्छिन्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यभेदो वा तथेत्यदधेयम् ।

॥ इति व्याधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावावतरणम् ॥

ननु व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धावपि व्यभिचाराभाव
रूपव्याप्ती साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य घटकतया अप्रसिद्धि-
नियन्धनाऽव्याप्ते रुरुद्धरतयैव वादिनो निवृत्तेः व्याधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावखण्डनपरग्रन्थानुस्थितिरित्यतः तादृशग्रन्थमवतारयति— नन्वि त्या
दिना । पारिभाषिक मिति । तान्त्रिकसङ्केतरूपपरिभाषया व्याप्ति
प्रतिपादकम्, न तु योगेनेत्यर्थः । अव्यभिचरितत्वम्— अन्यभि
चरितत्वपदम् । अथवा पारिभाषिकमन्यभिचरितत्वम्— परिभाषया अ
व्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यम्; व्याप्यत्वमिति शेषः, न तु योगेन तत्पद
लभ्यमित्यर्थः, तथाच व्यभिचारघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या
भावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

य दिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम्, अग्रे तत्पदमपि तद्धर्मा
वच्छिन्नपरम्; स च धर्मो हेतुतावच्छेदकीभूतभूमत्वादिः, सङ्केतस्थले
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेष
णाक्रान्तो व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटत्वादिना बहून्यभा-
वादिरेव, तस्य च प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमावश्यकमिति लक्षणसमन्वयः ।

व्यभिचारिणि — व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूतहेत्व-
धिकरणं साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणक्रान्तः साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावादिरेपि, तस्य च प्रतियोगिसामा-

नाधिरूप्याभावात् तादृशाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसम्बन्धेन
 वृत्तावपि विवक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावदेत्वधिकरणान्तर्भावेण प्रतियोगि
 सामानाधिकरण्यस्य विरहात्तातिव्याप्तिः ; अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ समा-
 नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृताध्याभावादिकमाद्याज्याप्ते वारणाय
 हेतुतागानाधिकरण्य मभावविशेषणम्, अभाववृत्तौ सम्बन्धभेदानिवेशेन बहि
 मान् धूमादित्यादौ बहूनित्वादिना बहून्याद्यभावस्य प्रतियोगिमति
 पर्वनादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्भवात् न तत्राभ्याप्ते
 वारणं तत्फलमिति ध्येयम् । अयमात्मा पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तत्वे
 सति द्रव्यत्वादित्यादा द्रव्यत्वसमानाधिकरणात्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नाऽऽगत्या-
 द्यभावानां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिः, अतो हेतुसामानाधि-
 करण्यवदकहेतौ हेतुतावच्छेदकत्वविशिष्टत्वनिवेशः । यद्यपि अयनात्मा
 ज्ञानादित्यादौ सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमाद्याव्याप्तिरभावे साध्यता-
 वच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनापि वारयितुं शक्यते-
 धूमवान् गहनोरेत्यादौ धूमादिसमानाधिकरणस्य धूमाद्यभावस्य प्रतियोगि
 सामानाधिकरण्यावश्यकत्वेपि स्वविशिष्टयावदेत्वधिकरणान्तर्भावेण प्रतियोगि
 सामानाधिकरण्यस्यैव विवक्षणीयतया अयोगोक्तान्तर्भावेण तादृशाभा-
 वस्याऽतथात्वात्तातिव्याप्तिः, स्वविशिष्टहेत्वधिकरणे त्यत्र यत्पदेनैव
 हेतोत्पादेयतया तत्त्व मित्यत्र तत्पदेन तन्मैव परामर्शात् व्याप्तेर्हेतु-
 निष्ठत्वोपपत्तिरिति; तथापि कपिसयोगाभाववान् जातित्वादित्यादौ साध्य
 सामानाधिकरणस्य कपिसयोगायात्मकाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा
 प्रसिद्ध्या सत्त्वानात्मत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणकाले कालिकसम्बन्धेन
 वर्तमानस्य सत्ताभावस्य तदप्रसिद्ध्या अव्याप्तिर्दुर्वारैवेति हेतुतावच्छे-
 दकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमेवोपात्तम् ।

यत्तु — अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वत्वादिना : आत्मत्वादे-
 रभावस्य लक्षणवदकत्वेपि नाव्याप्तिः, तस्यापि प्रतियोग्यधिकरणीभूते

[३] प्रतियोगिसमानाधिकरणात् । तत्त्वम् ।

सर्वत्र वाच्यत्वाभावात् तत्राह वाच्योपादानम् ,

आत्मादेवज्ञानविषयत्वस्याश्रयाश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन वर्तमान-
त्तया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति * सामानाधिकरण्यान्तविशेषण
मनर्थकमिति; तत्र, एकज्ञानविषयत्वादिना विशिष्टबुद्धौ प्रमाणाभावेन
तेषां ससर्गत्वाभावात् । नचैवमपि यदभावो व्यभिचारविरोधी स्युपाधि
लक्षणे इहोपाधिर्नहोपाधिरिति प्रतीतिव्यवहारानुरोधेन । अत्राप्यप्यस्य सम्य-
न्धताया अन्धकृतैव स्वीकृतत्वात् तेन सम्बन्धेनैवात्मशूतेरसम्भवाभावस्य
प्रतियोगिसमानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम् , अव्याप्यत्वादे स्तम्ब-
त्ताया विवादेन यदभावपदस्य यदव्याप्यत्वाद्यभावपरतामभ्युपगम्यापि
अन्यकृता तादृशलक्षणव्याख्यानात् तत्सम्बन्धताया अप्रामाणिकताभि-
प्रायेणयाऽत्र यत्समानाधिकरणा इत्युपादानात् । यावत्पदासत्त्वे साध्य-
तावच्छेदके त्यादि विशेषणस्य व्यावृत्तिर्नसन्नच्छेदं, यत्किञ्चिदभावमा-
दायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्, अतश्चरमोक्तमपि तत्पदव्यावृत्तिं प्रथ-
मतो दर्शयति— सर्वत्रेति । तथात्वात्— प्रतियोगिसमानाधि-
करणत्वात् । तथाच यावत्पदाऽदाने व्यभिचारिमात्र एव अतिव्याप्तिरिति भावः ।

यद्यपि व्यभिचारिस्थल एव दोषस्य कथनीयतया सर्वत्र तादृशा
भावस्य तथात्वकथनमसङ्गतम्, तथापि यावत्पदानुपादाने अति-
व्याप्तिरेव, नाव्याप्तिः इत्येतत्सूचनाय सर्वत्रेति युक्तम् । अथवा, सर्वत्र—
सर्वाधिकरणावच्छेदेन, तथाच विवक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावद्वैतव्यक्ति-
रूपान्तर्भावेण प्रतियोगिसमानाधिकरण्यस्य सत्त्व सूचितम् । ननु याव-
त्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं
परित्यज्य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो विशेषणीयः ,

[दी] अतएव “भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् भूतत्वा”दित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्याऽऽपत्त्यात्

तदुक्तं च धाम्यशुचावली, अतो नान्यथा, यदिमान् भूमा
दित्यादौ तद्वद्व्याप्यत्वाभावात् साध्यतावच्छेदकस्याप्यप्रतियोगिताकाना
यथादिदक्षणीयसामानाधिकरण्यविरहेऽपि घटत्वादिना । वद्व्याप्यभावादा-
यैव लक्षणसङ्गतिः, इत्थं च धूमवान् वह्नेरित्यादौ बाध्यत्वाद्यभावमादाय
नातिव्याप्तिः सम्भवः, तस्य भूतत्वाद्यप्यप्रतियोगितारत्वेन लक्षणघट-
कताविरहात्, एष सति हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणमवर्धकमिति चेत्
तदपि तर्हि स्यात्प्रतियोगितावच्छिन्नपरिहाराय तयाविधाभावनिवेशनेऽपि यत्रा
तिव्याप्तिस्तत्र यावत्पदस्य व्यावृत्तिमाह—अतएवेति । अतएव—
यावत्पदोपादानादेव । द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छि-
न्नाभावस्य । प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि—मनसि अभावविशिष्ट
हेत्यधिकरणे भूतत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि । तथाच यावत्पदा
मुपादाने साध्यतावच्छेदकस्याप्यप्रतियोगिताकृतादृशोभयाभावस्यैव प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यतया अतिव्याप्तिः स्यादिति भावः ।

यावत्पदसत्त्वे यद्व्याप्यभावादायातिव्याप्तिवारणं तादृशमात्रं दर्श-
यति — भूतत्वमनोन्यत्वाभावस्येति । भूतत्वाभावस्य मनोन्यत्वा-
भावस्येत्यर्थः । अतएव—प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वात् । याव-
त्पदे दत्ते साध्यतावच्छेदकस्याप्यप्रतियोगिताकृतनिवेशने यदिमान्
धूमादित्यादौ तादृशयावद्वर्तमानमहन्सीयवद्वाच्यभावमादायातिव्याप्ति-
मिति यथोक्तविशेषणमवोपादेयतया तादृशमात्रयोरपि लक्षणघटक-
त्वादिति भावः । भूतत्वस्य बहिर्निर्दिष्टावच्छिन्नविशेषणमुपात्मकतया
प्रतियोगिभूतत्वात् तद्विषयप्रतियोगितानां चालिनीन्यायेन उत्पत्तिकाला

वच्छेदेन वा साध्यतावच्छेदक्यापकप्रतियोगितावच्छेदक्यभा-
न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकृत्यमित्याशयेना
ऽक्षपटव्याप्यध्वनिमनोभेदामावाधुभावनम् । उक्तरीत्या अतएवेत्यादि
ग्रन्थावतारात् प्रथमतो वाच्यत्वाभावादाय सर्वत्रैव व्यभिचारिण्यति
व्याप्तेर्दक्षितत्वात् साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषे अतिव्याप्तिमदर्शन
सन्दर्भविरुद्धमित्याशङ्काऽनवकाश ।

केचित्तु— यावत्पदानुपादाने वाच्यत्वादेरुदासीनपदार्थत्वाभावमादाय
व्यभिचारिसामान्ये अतिव्याप्तिर्विश्राम्यतु, साध्याभावादायापि क्वचिदति
व्याप्तिस्स्यात्, सा च यावत्पदानुपादानाक्षमवतीत्यभिप्रायकतया न सन्दर्भ-
विरुद्धमित्याहुः ।

परे तु— ननु साध्यतावच्छेदक्यापकप्रतियोगिताकयावदभाव
निवेशेनैवोपपत्तेः साध्यतावच्छेदक्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकयावदभावनिवेशमफलम्, सादृशप्रतियोगिताकृत्यविशेषप्रव्याप्यवर्तनी-
यस्य सप्तद्वह्याप्यभावस्य बह्वित्यव्यापकप्रतियोगिताकृत्यभावेनोक्तविशेषणे-
नपि व्यावर्तनसम्भवात् अत आह— अत एवेति । यत एव साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे यावत्स्वमुपात्तम्, न तु
साध्यतावच्छेदक्यापकप्रतियोगिताकाभावे, तत एवेत्यर्थः । भूतत्वेति ।
साध्यतावच्छेदक्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे भूतत्वमूर्तत्वोभयवान्
मूर्तत्वादित्यादी भूतत्वाभावमनोन्यत्वाभावप्रतियोगिताया उभयत्वाव्यापकत्वेन
उभयत्वावच्छिन्नभावादेरेव लक्षणपटकतया अतिव्याप्तिस्स्यात्, यथोक्त
विशेषणाक्रान्ताभावनिवेशे च भूतत्वमनोन्यत्वाभावानामपि लक्षणपटक-
तया नातिव्याप्तिरिति भावः । नच साध्यतावच्छेदक्यापकप्रतियोगि-
ताकाभावनिवेशे हेतुसमानाधिकरणस्य मनोभिन्नभेदस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकमन्वयेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याविरहाभातिव्याप्तिः, स्रष्टव्यताः

[द्वि] नातिप्रसङ्ग । साधनसमानाधिकरणगोत्राद्यभावस्य

वच्छेदक्यापकताया रक्षण्ये निवेशे तादृशव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्य निवेशासम्भवात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
सत्सामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वादिति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धेन तत्सामानाधिकरण्यनिवेशोपि बहिर्गन् धूमादित्यादी
हेतुसमानाधिकरणस्य । बहिर्गन् व्यापकप्रतियोगिताकस्य पर्वताभिन्न
भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य पर्वता
न्तर्भाव्येण नास्त्येव्याप्तचापत्त्या तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकर
ण्यस्य निवेशासम्भवात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधि
करण्यमगत्या वाच्यम्, तथाच मनोभिन्नभेदस्य तेन सम्बन्धेन मूर्तत्वादि
रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेत्यतिय्याप्ते साध्यतावच्छेदकसम्ब
न्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे वक्ष्यमाणस्थलान्तरेप्यतिव्याप्तिरस्य
दिति तु नास्मा (कमेव)क दोष इत्यभिप्राय इति व्याचक्षुः,—

तत्तु न समीचातया प्रतिभाति, साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषण
व्यावृत्ते षष्ठाद्वक्ष्यमाणतया तदुत्तरमेव साध्यतावच्छेदकानच्छिन्नेत्यादि
विशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वविशेषण कित्वापात्त
मित्याकाशोदयात् आदावेव तादृशविशेषणपरित्यागानीकयनस्या
ऽनङ्गत्वमिति ।

गोत्राद्यभावस्येति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादित्यर्थकेना
ऽतथात्वा दित्यनेनावय, तत्रात्र साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने
असम्भव इति भाव । यत्रापि योत्वाभवादेरपि पूर्वक्षणशुचित्वा देविसिष्ट
स्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य पर्वतादावप्यस्ति, तत्रापि व्यापक
ताया लक्षणापटक्त्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन भावरूपप्रतियोगा

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयि
त्वात् । नचैवं घटएव व्यभिचारः साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः

तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य वा ऽनयात्वा तत्साध्यतावच्छेदके त्यादि ।

सामानाधिकरण्य धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वादि
विशिष्टस्यामानरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेर्वर्णनाया ऽवश्यं
वियक्षणीयम् , तथाचायमसम्भव इति भावः । साध्यप्रतियोगिकाभाव
निवेशेऽपि गोत्याद्यभावमादायसम्भवस्य कारणसम्भवात् तत्तत्साध्यव्यक्त्य
भावस्येति । अस्य च “ नानाव्यक्तिसाध्यके ” इत्यादि , तथाच
साध्याभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्वादावव्याप्तिस्म्यदिति भावः ।
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वञ्च, साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् । गुणकर्मन्यत्वविशिष्ट
सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वा
धर्माधीयप्रतियोगिताया न साम्यवन्निष्ठाभाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् ।
सत्तावति गुणादौ षाडशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् अतो विशिष्ट
सत्तायभाव एव लक्षणघटकः । तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगि
समानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः , अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् ।
तथा च सति द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिताया अपि विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्न-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया षाडशाभावानां च गुणादानवत्ता-
त्वात्तातिव्याप्तिः ; यत्किंचिद्रूपावच्छिन्नसाध्यवत्तानिवेशे च सत्तावान् जाते
रित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताङ्गद्रव्यत्वाभावादिक
मादायाव्याप्तिर्येन्या ।

साध्यत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्. अन्यथा
 धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावायोगोळकान्यत्वाभावादिप्रतियोगितायाः का-
 लिकविशेषणताविषयितादिसम्बन्धेन धूमाधिकरणकृत्ज्ञानादौ संयोगादि
 सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् न केनापि सम्बन्धेन व्यापकतावच्छे-
 दकत्वमिति केवलसम्बन्धविषयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितैव स्वरूपादिसम्बन्ध
 षटितव्यापकतावच्छेदिका स्वादित्यतिव्याप्तिः । नच सम्बन्धसामान्येन
 धूमादिमत्तिष्ठो योऽभावः तदीयविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छे-
 दिका या प्रमत्तिष्ठप्रतियोगिता तत्तिरूपरूपप्रमायास्य च न विक्षर्णाभि
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वाव-
 च्छिन्नव्यापकताषट्कयावत्सम्बन्धेन स्वविशिष्टयावद्वैत्वधिकरणे प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्या-
 प्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतायां संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमादि
 प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धस्यापि घटकतया तेन सम्बन्धेनाऽप्यो-
 गोळकादौ प्रतियोगिनोऽस्तत्वादिति वाच्यम् ; यतो विषयताया विषय-
 तावैवेव सम्बन्धता प्रामाणिकी, न तु तथाविधविशेष्यतात्वेनेति. परन्वे
 तादृशदिशा सक्रयायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतावेवातिव्याप्तेवारणं
 सम्भवति, तत्र ज्ञानाभावस्य सम्बन्धसामान्येन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरु-
 पितविषयतासम्बन्धषटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताषट्क-
 यावत्सम्बन्धान्तर्गतसमवायेन घटादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहा-
 दिति । नच सम्बन्धसामान्येन धूमादिमत्तिष्ठो योऽभावः तदीयसम्बन्ध-
 सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितायां धूमावभावायसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रति-
 योगित्वसम्बन्धवच्छेदकं संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धेन धूमदेय-
 त्किञ्चित्सम्बन्धेन धूमादिमत्यभावसत्त्वेपि सम्बन्धत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्न

प्रतियोगिताक तदभावसात्वात् ; तथाच धूमाद्यभावस्यापि लक्षणघटक
तया तस्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरू-
पितस्यप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटक संयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादि
सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाच्चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् , सम्ब-
न्धत्वेन सम्बन्धानां अभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे मानाभावान्
तेन रूपेण सम्बन्धानां व्यापकताघटकत्वासम्भवात् ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकतायाः स्वात-
न्त्र्येण निवेशस्य प्रतिलेम्पत्वात् ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादयतिव्याप्ति-
रस्येव । वस्तुतस्तु संयोगसमवायादिसाधारणानुगतसम्बन्धत्वस्य कथ-
ञ्चित्सुबचत्वेऽपि तेन रूपेण संयोगाद्रीनां सम्बन्धतया भानस्य निर्दुत्तिक-
तया व्यापकताशरीरे लाघवानुरोधात्साध्यमकारेणाधिकरणनिवेशे साध्य-
सम्बन्धोऽपि विशिष्य संसर्गतया निवेद्यः, तथाच विशिष्य साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धनिवेशनमावश्यकमिति ध्येयम् । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन
साध्यवशाया व्यापकताघटकत्वे तु यद्विमान् धूमादित्यादौ विषयिता
सम्बन्धेन साध्यं प्रति गुणत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेद-
कतया तादृशभावस्य लक्षणघटकत्वे तस्य च पर्वतादौ प्रतियोगिसामानाधि-
करण्यविरहादसम्भवो बोध्य इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध एव संसर्गतया
विशिष्य निवेद्यः, साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वनिषेधे
सर्वस्यैव साध्यवन्निष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तादृशभावमति-
योगिनो ऽप्रसिद्धिरित्यतोऽवच्छेदकगर्भता तादृशभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वं च तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरणं सत् यदवच्छेदकं तदन्य-
त्वं ; अन्यथा व्यतिरेकिप्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणगर्भतया साध्य-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विरुद्धघटत्वपटन्त्योभयाद्यवच्छिन्नप्रति-

योगितास्यमेयतामान्याभास्यैव लक्षणघटकत्वेन व्यभिचारिण्यसिद्ध्यासि
प्रसङ्गात् ।

यत्तु— साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यमनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेद
क्रमप्रतियोगिरूपमाध्यतावच्छेदकारित्वव्यापकप्रतियोगिकत्वं निवेदनेनैव
सर्वसामग्र्ये निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकृत्यनिवेशनमकलम् ;
यद्वह्निमान् घृमादित्यादौ घटत्वादिना बह्वन्वभावप्रतियोगिनां बह्व्या
दीना चालिभ्योन्यायेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना
द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात्, व्यभिचारिणि व्यभिचार
निरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भवाच्च । नच साध्य
वन्निष्ठाभासप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकृत्वापेक्षया तादृशविशेषणस्य
न लघुगुरीरतेति वाच्यम्, व्यापकतावच्छेदघटकाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याधिकृत्य निवेशनीयतया एतन्मते
तदनिवेशेन लाघवात्, तन्मते तदनिवेशं सर्वासम्भेव प्रतियोगितानां
साध्यमनिष्ठो यो विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नस्याभावः तत्प्रतियोगि
तावच्छेदकतया व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया एवापसिद्ध्यापत्तेः,
भेदप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्येतन्मते
निवेशघट् भयन्मतेऽप्यभावप्रतियोगिताया तद्विवेशस्यावश्यकतया तद्विशे
साम्यादिति ;

तदस्मत्,— यतोऽनवच्छेदकप्रतियोगिकत्वं अनवच्छेदकनिष्ठप्रति
योगितानिरूपकत्वम्, प्रतियोगिताया तन्निष्ठत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन वाच्यम्,
अन्यथा यद्वह्निमान् घृमादित्यादावपि विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापके
प्रमेयमित्याकाररुचिश्चविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन जलत्वाद्यभावप्रति
योगिताया वृत्ते तादृशभावस्य लक्षणघटकत्वापात्तात् ; विषयिताया
वृत्त्यनियामकतया एतद्विधानवकाश इति चेत् : एवमपि “ एतद्वादि-

मानेत्तद्व्याप्तम् " तद्रूपवान् तद्रसा " इत्यादी जलवाद्यभावप्रतियोगि-
 ताया कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्यतत्समानाधिकरणकर्मादी वर्तमान-
 सदा लक्षणघटकत्वान्नत, तथाच व्यापकनिरूपितवृत्तौ स्वरूपसम्बन्धावच्छि-
 न्नात्त्वनिवेशस्येतन्मतेप्यावश्यकतया न लाघवावकाशः, विपरीतमेव
 गौरवमाधेयताज्ञानिवेशाधिक्येनेति । नच व्यापकनिरूपप्रतियोगिताकत्वेना-
 ऽभावे न निवेशनीयः, येनोक्तगौरव स्यात्, अपितु अनुयोगिता-
 सम्बन्धेन व्यापकविशेषित एव, तत्र च व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
 ताकत्वेन अभावनिवेशापेक्षया लाघवमश्रुतमेवेति वाच्यम्, प्रतियोगि-
 विशेषणतापक्षधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वानवच्छिन्नानुयोगिताया अभावात्
 प्रतियोगिसम्बन्धतया भावे पटादिमत्ति घटत्वावच्छिन्नभावाविपदिप्या-
 द्रव्यं गाम्भीर्याकारकमतीवैरापचे तदवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया एव
 संसर्गतया भानोपगमान्, व्यापकत्वावच्छिन्नविशेषिताभासस्य लक्षणे
 निवेशे व्यापकतावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया सम्बन्धविधया निवेश-
 नीयतया सदेतौ हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्याभावस्य
 सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कश्चित्सिद्ध्या लक्षणसम्बन्धेपि
 व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेपि कस्यचित्साध्य-
 व्यापकस्य वृत्ते, व्यभिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपप-
 ऐक्ष । एवमनवच्छेदकपदेनावच्छेदकतापर्याप्तचनधिकरणत्वमवश्य-
 वाच्यम्, अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि बहिमनिष्ठपूर्वक्षणवृत्तिरवशिष्ट-
 द्रव्यत्वबद्देप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नापटकन्यापचे .
 तथाच घटत्वावच्छिन्नघटाभावादेरपि लक्षणघटकत्वापत्तिः, बहिमनिष्ठ-
 भेदप्रतियोगितावच्छेदकताया घट-प्रतिगिष्टवर्ताततया शुद्धपटस्य तत्-
 र्यास्तघनधिरण्यवान् ।

अथ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताया निवेशे कपिसयोगाभावादि साध्यकस्थले कपिसयोगाघट्टकभावात् लक्षणघटकत्वानुपपत्तिः, कपि सयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगितानां साध्यबन्निष्ठकपिसयोगाघट्टकभावात् प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वात् इत्यमिममन्धविरोधः . न च व्यापकताघट्टकभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणसत्त्वात् साध्यबन्निष्ठकपिसयोगाघट्टकभावात् न व्यापकतालक्षणघटकतेति वाच्यम् , प्रकृतव्यापकतायां तादृशं विशेषणप्रवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वान् ।

अत्र केचित्, — व्यापकतालक्षणे अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्य निवेशनमावश्यकम्, अन्यथा अभावे सम्बन्धसामान्येन साध्यबन्निष्ठत्वे निवेशे कारणपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकित्वावच्छेदकप्रतियोगितामात्रस्यैव काल्पितसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तिः यः स्वावच्छिन्नाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यापकतावच्छेदकतया अनिव्याप्त्यापत्तेः . दैगिकदिशेषणतामन्धेन तन्निष्ठत्वनिर्देशे ऽभावेऽपि तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्राप्तिकतया बहूनिमान् धृमादित्यादौ पर्वतस्वाद्यभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतायाः पर्वतराजाद्यनकाभावस्यापि लक्षणघटकत्वापातात् ; हेतुसामानाधिकरण्यघट्टकभावात्तद्वृत्तापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नानाम्भाने तादृशसम्बन्धनिवेशेन प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वमित्यत्र च व्यधिकरण्यधर्मावच्छिन्नाभावात्प्रतियोगितावच्छेदकतावारणाय सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वनिवेशेन च गौरवात् अभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमेवाचितम् . व्यधिकरण्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैव तमादाय दोषासम्भवात् , एतन्मते अवच्छेदकतायां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्यानिवेशात् अभावाविवृत्तौ सम्बन्धभेदानिवेशाच्च व्यग्रम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमिन्नत्वम् . तथा सति तद्व्यतिरेकयोगाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यतया

अभावान्तरमादाय तद्वह्निसयोगादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि बह्नित्वाद्य
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतापत्त्या तदभावमादायाव्याप्यपक्षे, किन्तु
प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरिव, तथाच प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवशिष्टा
भावेत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः ।

अत्र च व्यापकताघटकत्वेन जनिमतो य सम्बन्धः तेन प्रतियोग्य-
नधिकरणत्वं वाच्यम्, तेन कालपरिमाणादिनाध्यकस्थले सम्बन्धतामा-
न्येन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । काल-
सर्ववान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन प्रतियो-
ग्यनधिकरणसाध्याधिकरणाप्रसिद्धा तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वा-
सम्भवेऽपि न क्षतिः, तत्र भगवदादिस्वन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगिताक घटत्वादित्यादिव्यत्यासभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् ।
अथैव देशिकविशेषणतासम्बन्धस्य क्वपि व्यापकताघटकत्वं न स्मात्,
सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणादिदृष्टित्वविशिष्टस्वाभावस्मकप्रतियोगित्वेन सम्ब-
न्धेन साध्यवति वृत्ते तेन सम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यव-
शिष्टाभावाप्रसिद्धे । नच तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वेऽपि क्षति-
विरहः, सामान्यादिमात्रवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि विषयतासम्बन्धवदितव्यापक-
तावच्छेदकप्रतियोगिताकसाध्यवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावमादायैवोपपत्तिरस्य
वादिति वाच्यम्, तादृशसम्बन्धस्याऽतथात्वे तेन सम्बन्धेन कपिसयो-
गाभावादिनाध्यकप्रमेयत्वादिहेतुकस्थले तन्निष्ठकपिसयोगायात्मकाभावीय-
प्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकतानुपपत्त्या अपिमग्रन्थास्तद्वत्तादवस्थ-
दिति चेन्न,— लघवानुरोधेन येन येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगिता
नच्छेदरनिष्ठानधिकरणं साध्यवत् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव
तादृशसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वमिति वक्तव्यम्, इत्यत्र कपि-
सयोगाभावादिमाध्यकस्थले तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिता नोक्त-

यादृशपदेनोपादानं शस्यते, तादृशप्रतियोगितान्च्छेदकविशिष्टानधिकरण-
त्वस्य साध्यवत्यसम्भवात् ; किन्तु घटत्वाद्यभावनिरूपप्रतियोगितैव, देशिक
विशेषणतया तदवच्छेदकत्ववच्छिन्नानधिकरणत्वस्य साध्यवति घटादौ
सत्त्वत् । तदवच्छेदकत्वं च कृत्विस्संयोगामात्रादेनिरूपप्रतियोगिताया इति
परिधयोगादे देशिकविशेषणतापटित्वापरुनावच्छेदकप्रतियोगिताकृत-
निर्वाहः । समनियताभावेक्यमते घटाद्यभावानामपि घटत्वादिना प्रमेय
सामान्याभावाभिन्नतया प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूत
साध्यवतोऽप्रसिद्धिः, अतः प्रतियोगिताग्रदनधिकरणत्व विहाय प्रतियो-
गितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशः । नच घटाद्यभावानां प्रमेय
मात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तद्वैयर्थ्यादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताग्रदनधिकरणत्वमा-
दाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति वाच्यम् ; तादृशाभावानामभेदे
घटो नास्तीत्यादिपक्षीनीनामपि घटत्वादिनिर्लेपितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्र-
मेयनिरूपप्रतियोगितायगाहित्वसम्भवात् घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रा-
माणिक्यरत्नः । समनियताभावानां मभेदान्भुपगन्तृमतेऽपि साध्याभावादि
प्रतियोगितया साध्यवदवृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितागादाय तादृश
प्रतियोगितानां व्यापकतान्च्छेदकत्वापत्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनं मावश्यकम् । अथ द्रव्यत्वाद्यभावादिद्रव्य
त्वादेनिरूपप्रतियोगितानामपि संयोगादेव्यधिकरणसम्बन्धघटितव्यापकता
वच्छेदकतापत्तिः, संयोगादिना तादृशप्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टाधिकरणाप्रमिष्या यादृशप्रतियोगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगिता
वच्छिन्नता प्रतियोगिताया उपादानुपशक्यतया प्रतियोगित्वान्तरमुपा-
दाय सञ्चानवच्छेदरत्नत्वसत्त्वत्, तथाच यावद्द्वयापकतापटकतान्-
न्यान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वान्नमात्रस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
सम्भवादसम्भवः । नच संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वयमनियत
घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताग्रद्वयाद्यभावाभिन्नतया संयोगादिना यद्वादि

रूपप्रतियोगिगामानाधिकरण्यसत्त्वाज्ञासम्भव इति वाच्यम्; एवमपि सत्तावात् ज्ञातेरित्यादौ हेतुपिकरणावच्छेदेन तादृशमात्राणां सयोगेन प्रतियोगिसांख्यिकारण्यासम्भवेनाव्यप्तेर्दुर्वारत्वात्, मैवम्— व्यापकता घटकत्वेन अभिमतो य सम्बन्ध तेन सम्बन्धेन वृत्तिमलिष्ठत्वेन प्रति योगिताया विशेषणीयत्वात् द्रव्यत्वादे सयोगादिना अवृत्तिसया उक्त दोषानवकाश इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु—रूपरूपसमनियतगुरुधर्मस्य अनवच्छेदकत्वे घटाद्यभाष प्रतियोगिताया अपि बहूनादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः, तादृशप्रतियोगिताविशिष्टघटाद्यभाषस्य प्रतियोगिताया लक्षणेन घटत्वादेरेवावच्छेदक-तया घटाद्यभाषीयप्रतियोगितानां तदनवच्छेदकत्वात् । नच प्रतियोगितायास्तदभाषीयप्रतियोगितात्वेन अवच्छेदकताया गौरवेण स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वे अविशेषः, प्रतियोगिताया स्वरूपतो मन्नाभावेन तेन रूपेणावच्छेदकताया अप्यसम्भवादिति पारिभाषिकमवच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकताशरीरे निवेशनीयम्, तथाच साध्यवज्जिघासावप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदयच्छिन्नाभाषवदसम्बद्धम्वविशिष्टसामान्यकस्य फलतः साध्यवधकिञ्चिद्व्यक्तिसम्बद्धम्वविशिष्टसामान्यक यद्यस्तत्र तद्वदन्यत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वम्, तथाच कपिसयोगायात्मकामावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक प्रतियोगिताकत्वमनादासेनैव निर्वहति, यतः कपिसयोगाद्यभाषनिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टस्य सर्वत्रैव साध्यवति वृत्ते तस्या स्वपदेन उपादातुमशक्यत्वात् तादृश एव पर्मान्तरमेव तदन्यत्व च तादृशप्रतियोगितायामस्यत्वमिति । असम्बद्धत्वशरीरे च व्यापकताघटकत्वेन अभिमतो य सम्बन्ध स एव निवेशनीयः द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वं च सयोगादिसम्बन्धेन साध्यवदसम्बद्धवज्जिघाससामान्यकमेव, अतो न सयोगघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्येति नोक्तदोषानवकाश इति दिक् ।

[दी] येन सम्बन्धेन हेतु स्तेनैवसम्बन्धेन तदधिकरणत्व बोध्यम् ;
तेन अत्यन्ते साध्ये समवायेन हेतो ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे
घटादौ वर्तमानस्य साध्याभावस्याऽतथात्वेऽपि न क्षति ।

येन सम्बन्धेन हेतु रिति । व्याप्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतो य.
सम्बन्ध इत्यर्थः । बोध्य मित्यस्य “हेतुसामानाधिकरण्यघटक = मिरयादि ,
तेन - तादृशसम्बन्धविवक्षणेन । आस्मरते साध्य इति । अग्रमात्मा
ज्ञानादित्यादावित्यर्थः । साध्याभावस्य - साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्याभावस्य । अतथात्वेऽपि - स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणस्य अप्राप्तिद्वया विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि ।
न क्षतिः— नाभ्यासि । वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमावयवावितृषैर्बहि
स्वाद्यवच्छिन्नाद्यभावस्य स्वविशिष्ट यद्देतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधि-
करण तदवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य सम्भवत्येव, तथाविध
हेत्वधिकरणपर्वतादे जन्ममाश्रम्य कालोपाधितया कालिकसम्बन्धेन तादृशा
भावविशिष्टत्वात् तदन्तर्भावेन तेन सम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यस्यापि सत्त्वाच्च अभाववैशिष्ट्यादौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यभि-
प्रायेण नित्यमात्रवृत्तिहेतुकस्थलानुपादनम् ।

अथ वह्निन्यापकस्य चरमक्रियाभारस्य योऽभाव- चरमक्रिया
रमक तस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य न
विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भव, तद्विशिष्टस्य हेतुतावच्छे-
दकसंयोगेन धूमाधिकरणस्याप्राप्तिदे, धूमाधिकरणपर्वतादे तदसमान
कालीनतया तत्र कालिकसम्बन्धेनापि तद्वैशिष्ट्यासम्भवादिति आत्मत्व
साध्यरूपधर्मन्तानुवाचनमफलम् । नच वृत्त्यनियामकसंयोगेन धूमसम्बन्धि
चरमाणावेव चरमक्रियावैशिष्ट्यस्य प्रतिद्वया तत्र चरमक्रियाभावरूप
प्रतियोगिनोऽपि सत्त्वात् सम्भवत्येव विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकर-

प्यम् , तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्थलानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदे-
नेत्यत्र हेतुसम्बन्धित्वमानसैव विवक्षितत्वादिति वाच्यम् , अदृशपर-
माणो फदपि धूमसंयोगो नासीत् तदीयचरमाक्रियात्मकाभाववैशिष्ट्यास्य
हेतुसम्बन्धिन्यगत्त्वेन तमादायैवाव्याप्तिसम्भवादिति चेन्न, महाकालम्यैव
वृत्त्यनियामकसंयोगतन्मन्धेन हेतुसम्बन्धितया तत्र कालिकसम्बन्धेन
चरमक्रियात्मकाभाववैशिष्ट्यस्य दैक्षिकविशेषणतया तदभावस्यापि सत्त्वेन
विवक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात् , वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि
संयोगत्वेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । नच तथापि वृत्तिनियामक
संयोगेन धूमहेतुकस्थले अव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम् ; तेन रूपेण सम्ब-
न्धताया मानाभावात् , कालस्यावृत्तितया कालधूमसंयोगस्य कालनिष्ठ
धूमाधेयत्वानियामकत्वेपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन कालवृत्तिस्त्वस्येदेत्य-
स्यापि सुवचत्वाच्च ; बहूनिमान् धूमादित्यादौ साध्याभावमादाय नाऽ
व्याप्तिसम्भवः, किन्तु चरमक्रियात्मकमभावमादायैवेत्यव्याप्तेः स्फुटतर
प्रतिपत्त्यर्थे आत्मत्वादिसाध्यकस्थलानुधावनम्य सार्थकत्वाच्चेति ।

ननु ज्ञानवानात्ममहाकालान्वतरत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणानां
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक प्रतियोगितायावदभावात्तमेव
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
सत्त्वादितिव्याप्तिः ; नच तादात्म्येन ज्ञानव्यापकस्यात्मनोऽभाव एव न काले
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यः, आत्मनोऽवृत्तितया काले कालिकसम्बन्धेनावृत्ते
रिति वाच्यम्, आत्मनः कालावृत्तित्वे कालवृत्तित्ववदितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या
तदुपगमस्यावश्यकत्वात् । नित्यद्रव्याणां कालावृत्तित्वेपि “महाकाल
मिन्नो द्रव्यत्वात्” “ ईश्वरज्ञानमिदं गुणत्वात् ” इत्यादावितिव्याप्तिः,
वृत्तिमतामेव महाकालोद्देशरज्ञानभेदव्यापकतया तदभावानां यावतामेव
महाकालेश्वरज्ञानादौ कालिकविशेषणत्वाविधायितासम्बन्धवदितप्रतियोगि-

[दी] एव दृष्टान्तरेषु सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषमन्वयवैक्यविरक्षया
निरसनीयः ।

सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह- एवं दृष्टान्तरेषु ति । दृष्टान्तरे-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यपटनप्रतियोगिमत्तादृष्टे । सम्बन्धभेदनिबन्धनो
दोषः— कालेनादिसम्बन्धमादायाति यातिरूपः । सम्बन्धवैक्यविवक्षया-
व्यापकतापटनसम्बन्धप्रतियोगिमत्तापटनसम्बन्धवैक्यविवक्षया । तथाच
“ ज्ञानानात्ममहाशान्धतरङ्गात् ” “ महाशान्तिनो द्रव्यत्वात् ”
इत्यादी साध्यतावच्छेदकसम्बन्धवार्यच्छिन्नसाध्यनिष्ठसाध्यतानिरूपित-
व्यापकतापटनसमवायवैक्यविशेषणतादिसम्बन्धेन ज्ञानाभावमहाशान्तिमेवा-
भाषादिप्रतियोगिना कलदाभूतेर्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

अत्र च येन येन सम्बन्धेन स्वप्रतियोगिरवावच्छिन्नस्य साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता, तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
मत्तास्य निवक्षणीयम् अन्यथा “ इदं नित्यज्ञानम् नित्यत्वे सति सवि-
षयतरङ्गः ” इत्यादी हेतुसामानाधिकरण्यनित्यज्ञानरसभावस्य प्रतियोगिन
साध्य प्रति निषिद्धतासम्बन्धेनावि व्यापकतया तेन सम्बन्धेन हेत्वधि-
करणेभ्यरेच्छाकृत्यो प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः, येन येने
त्युक्ती च तदधिधिसमवायादिसम्बन्धेन अतथात्वात्तातिव्याप्तिः । अत्र च
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरूपित स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापक-
तापटनसम्बन्धत्वेन तादृशसम्बन्धस्म प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न
स्वातन्त्र्येण निवेशः, तथासत्यमावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकप्रतियोगिताकृतविशेषणवेद्यम्यान्, न हि तादृशविशेषणानुपा-
दाने गोत्वान्मावमादाय असम्भव सम्भवति, गोत्वान्मावानामपि
हेत्वधिकरणे पूर्वशून्यवृत्ति निवेशिष्टम्याभावरूपप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतापटन

दैशिकविशेषणत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् , घृणवान्
 यहेरित्यादौ भूमाद्यभावस्य अयोगोक्तके पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टत्वाभा-
 वात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि यावद्व्यापकताघटकमन्वन्तर्गततायो-
 गादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान् , घटत्वाभाववान् मेयत्वा
 दित्यादौ घटत्वाद्या मक्ताभावस्य तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपि विशेष्यता
 सम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक्रम्य घटादृग्नेर्घटत्वाभावादि
 प्रमायास्तादृशसम्बन्धेन अभावस्य यावद्व्यापकताघटकराम्बन्धान्तर्गततादृश
 सम्बन्धेन घटे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादतिव्याप्तजनकमात्रात् , अत्र
 तु साध्यतावच्छेदकान् चित्रव्याप्यतानिरूपित यद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताया ये ये अभावा तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगि-
 समानाधिकरणा इत्येव क्रमेणैव निवेशात् व्यापकत्वात् एतद्व-
 लक्षणे प्रवेश इति ।

यत्तु—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशात्
 न ज्ञानपानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादावसिद्ध्यसि , इत्यञ्च व्यापकतापि
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता गाद्या, अन एव बहूनिमान् घृणादित्यादौ
 घटत्वादिना घटवृत्तित्वविशिष्टद्वयत्वत्वादिना वा द्रव्यत्वादेरभावस्य
 सत्तयायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताक्रम्य साध्यता
 वच्छेदकतायोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेपि न क्षतिरिति,

तत्र, तथासति ज्ञानविशेषणतया महाकालान्यत्वविशिष्टमदादौ
 साध्ये ज्ञानत्वादिहेतुवति याप्यारणे, तत्र महाकालान्यत्वविशिष्टघटा
 भावमहाकाशान्यत्वाभावादीना ज्ञानिकसम्बन्धेन महाकाले घटादिरूपप्रति-
 योगिसामानाधिकरण्य मत्तवान् । यदि च महाकाल यत्त्वविशिष्टोपि घटे
 महाकाले वर्तते. अन्यथा सिद्धान्तलक्षणे महाकाले घटवान् काल
 परिमाणादित्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटागाम्यव प्रतियोगि अधिकरण्य

प्रसिद्धतया उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्वचनायासम्य निष्प्र-
योजनकटापरेति दक्षिणदिशिष्टसाध्यकम्यले साप्त्वादि सद्देतुरेवेति
गम्यते, तदापि घटस्याभावनान् भेदत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकाभावस्य
साध्यतावच्छेदकद्वैतविशेषणतासम्बन्धेन विश्विद्विशिष्टस्यात्मात्मक-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरेतन्मते दुर्वारैः, नन तेन
सम्बन्धेन भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नाय
दोष इति वाच्यम्, तथासति अभावसाध्यकसद्देतौ निरुक्तयावदभा-
वान्तर्गतभावरूपसाध्यभावस्य भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवा
दक्यते, अभावपदस्य भावभिन्नाभावपरत्वे कपिस्योगाभावरूपसाध्यकम्यले
दपिसमोक्तसाध्यभावमादायाऽमे स्वविशिष्टपदव्यावृत्तिरुपबन्धाऽमाहृत्या
पत्ते, एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वादिनिवेशे सर्वत्र
त्यादिना भूमयान् वहेरित्यादौ वाच्यत्वाद्यभावमादायाऽतिव्याप्तिप्रदर्शनस्य
असाह्यतापत्तेरिति ।

यत्तु—विशेषणताविशेषेण व्यापकता, तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यम्, सर्वत्र साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमात्रिपयत्वाद्यभावादावेव
लक्षणसहमनमतिव्याप्तिवारण्येति, तदपि उक्तातिव्याप्तेरात्मत्वादिमाध-
क्यम्यले साध्यभावमादाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धव्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधाच्चा-
नुपादेयमेव ।

केचित्तु—प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
निवेशात् प्राप्नुयतिव्याप्ति, इत्यत्र व्यापकतापि तेनैव सम्बन्धेन वाच्या,
अतो वहनिमान् रूपादित्यादौ भयोगादिघटितमाध्यव्यापकतान्च्छेदक
प्रतिवर्गिताकन्य समवायादिमन्त्र्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकवहन्यासभावस्य
ह्यधिकरण समवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेषि न क्षति,
तदभावाभावा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यनिष्ठव्याप्यत निरूपित

स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धवदितन्यापकतावच्छेदकत्वप्रतियोगिताकरत्वा-
भावेन निरुक्तयापदमावानन्तपातित्वात् । नचैव व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं मानामावेन तादृशभावस्य
लक्षणपट्टकत्वानुपपातिरिति वाच्यम् । सयोगेन घटत्वेन पटो नाम्नीत्यनु-
मयत्वात् तादृशभावप्रतियोगितायामपि सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वान् ,
अनुभवानादरे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामपि सम्ब-
न्धस्य अवच्छेदकत्वातिद्वे । अथ बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतायाः सम्बन्ध
विशेषनिमित्तत्वानुरोधेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्य सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमापश्यकम् , अन्यथा एकैक
विधघटाद्यभावाजानस्त्व सयोगसमवायिद्विरूपनिमित्तससर्गावगाहिज्ञानप्रति-
बन्धकत्वप्रसङ्गात् । नच सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटादिप्रकारकबुद्धिं प्रति
यन्तुगत्या सयोगादिसम्बन्धेन घटादिमत्ताविरोधी योऽभाव तद्ज्ञानत्वेन
प्रतिबन्धकरत्वाभेदातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यस्तत्त्वतादृशभावज्ञानत्वा
दिना यदार्थान्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिमत्ताजानाविरोधित्वप्रसङ्गात् .
तस्मात्तत्त्वससर्गकविशिष्टबुद्धौ तत्त्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावत्वावगा-
हिज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नमनि-
योगितामां सम्बन्धम्यावच्छेदकतातिद्विरिति चेत् ' तर्हि घटत्वादि
विशिष्टपटाद्यवगाहिज्ञानघटत्वानवच्छिन्नपटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबन्धप्रति-
बन्धकभावसत्त्वात् तादृशप्रतिबद्धप्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेषनिमित्त-
त्वानुरोधेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छि-
न्नत्वावश्यकत्वात् . व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्य अप्रतिबन्धकत्वे
बाधग्रन्थे लाघवोपनीतकान्वनमयत्वादिना बद्धाद्यनुमितिविरोधितया
काञ्चनमयत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वहन्त्याख्यायत्वं हेत्वाभ्रतरोक्तेरसद-
त्वापत्तिरन्यत्र प्रस्तुतविचारणेति वदन्ति ;

[३] रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिक सद्देतुरेव,

तदपि न साधीय — निखिलभावन्य किञ्चिद्विशिष्टमात्रनिष्ठ
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतदौर्लभ्यविशेषणतासम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसागा-
नाधिकरणसत्त्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्ते । बावत्प्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धेन प्रतियोगिमामानाधिकरण्यनिबन्धे च निखिलव्यपिकरणधर्मा-
वच्छिन्नामात्राभावेऽप्यमते निखिलसम्बन्धानामेवैकतादृशाभावप्रतियोगि-
तान्च्छेदकतया कचिदपि हेत्वधिकरणे सयोगविषयित्वादिद्वयसकल
सम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽवृत्तरसम्भवापत्तेः, प्रकारान्तरानुसरणे च
गौरवादिति ।

अथ यावन्वयमनुपादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकम्ब
तदुपादाय साधतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकम्ब वाऽभावस्य निवेशे
उभयतरावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरुक्ता, न तु रूपसामान्या-
भावादिसाध्यके, प्राचीनमते विरुद्धे पृथिवीत्वादिहेतवित्यत्र किं बीजम्
तथा रतिः तत्रापि रूपसामान्याभावाभावस्य रूपाद्यात्मकाभावनस्य स्वध्वस-
मागभावादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवादित्याशङ्का-
परिहाराय तस्य स्मरते सत्यत्वमेवोपपादयति— रूपाद्रीति ।
यथोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिर्न ह्येतन्नैतद्व्यन्यावतारः, तत्र पृथिव्यन्यत्वाद्यभावा-
प्यापि यावदन्तर्गततया तस्य पृथिव्या पृथिवीभेदरूपप्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यसम्भवेनातिनाप्त्यमवशमाप्तिः ।

यत्तु—उपचित्कारावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य पृथिव्यापि सत्त्वेन
न पृथिव्यन्यत्वाभावस्य न्यूनान्याभावान् यावदन्तावच्छेदकप्रतियोगिताकने-
त्यभिप्रेत्यपि प्राचीनप्रवादमनेषामदेतुव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरुक्ता न ह्यन्यथा
यथाकल्पेन अनिवार्यामिच्छा निराकरोति— रूपाद्रीति । सद्देतु-
रेव नि । तादृशगत्या पृथिव्यावतामनस्य सङ्गणापदक उपपादयति

[दी] प्रलये परमाणौ उत्पत्तिकाले चाऽवयविनि तत्सत्त्वान् । नच
प्रतियोगिबद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वम्, मानाभावान् ।

तादृशरीत्या साध्यवति हेतुसत्त्वाया अप्यावश्यकतया राक्षेतुरेवेत्यर्थ
इति व्याख्यातम् ; तदनुपादेयमेव, तादृशाद्यङ्कितु पृथिव्या रूप
सामान्याभासस्ये अविप्रतिपत्तावेवातिव्याप्तिरुक्त्यासम्भवेनाऽप्ये पृथिव्या
रूपसामान्याभावव्यवस्थापनौपयिकाकाङ्क्षानुत्पत्त्या । तदसङ्गत्यापत्तेः ।

प्रलये — महाप्रलये । परमाणूना नित्यतया तत्रोत्पत्तिकालवच्छेदेन
रूपसामान्याभावासम्भव इति भावः । यद्यपि पाकान्नूपनाद्योत्पत्तिकाले
पूर्वरूपात्मकप्रतिपन्धकसत्त्वेन रूपान्तरानुत्पादेन इदानीमपि परमाणौ
रूपसामान्याभावः सम्भवः, तथापि अविनश्यदवस्थस्य रूपस्य रूपमिति
बन्धकत्वे पूर्वरूपनाद्योत्पत्तिक्षण एव पाकजरूपोत्पत्तिसम्भव इत्यभि-
प्रायेण प्रलयपर्यन्तानुधावनम् । उत्पत्तिकाल इति । अवयविद्रव्यस्य
जन्यतया प्रलये असत्त्वात् तदवच्छेदेन तत्राभावसम्भव इति भावः ।
तत्सत्त्वात् — रूपादितामान्याभावसत्त्वात् ।

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यात्यन्ताभावः तत्कतया
रूपप्रागभाववत्युत्पत्तिकालावच्छिन्नावयविनि रूपध्वंरावति प्रलयावच्छिन्न
परमाणौ कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ? ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभाव
विरोधित्वादित्याद्यङ्क्य निरस्यति — नचेति । प्रतियोगिबद्धिति ।
यथा प्रतियोगिनः एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तिस्वरूप स्वात्यन्ताभावविरो-
धिता तथा स्वध्वंसप्रागभावयोरपि स्वात्यन्ताभावविरोधितेति नेत्यर्थः ।
मानाभावा दिति । ननु रूपध्वंसमममावावच्छिन्नाधिकरणे तदत्य-
न्ताभावस्य इत्येव प्रमाणमत्र, षट्पञ्चतयक्षणे तद्वितीयाक्षणे च सत्य-
क्षामम्भवेन तदवृत्तित्वेन रूपात्यन्ताभावप्रत्यक्षस्य सुतरामसम्भवात् द्विती-

[दी] अत एव “अन्तरा श्यामे रक्त रूप नाम्नी”ति प्रत्यय । नचैष रक्तिमध्वसाद्यवगाही, पूर्वापररक्तिमध्वसप्रागभाववति मध्ये रक्तेषु तदा प्रत्ययप्रसङ्गात् ।

बादिकणावच्छेदेन रूपस्यैव तत्रोत्पत्त्या तदभावीयविशेषणताया असत्त्वेन एतीमक्षणादावपि तादृजप्रत्यक्षासम्भवात् अनमये विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाणमुद्गाढ्य निरसितुमशक्यत्वाच्च अनुमानश्चाप्रयोजकमिति ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमर्थाभावात्मित्यत आह— अत एवेति । ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमावादेव । अन्तरा श्यामे— पूर्वापरदशाया रक्ते मध्यदशाया श्यामे इत्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्यय इति । ध्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविशेषिते तत्र पूर्वैरक्तध्वसभायरक्तप्रागभावयो सत्त्वेनायन्ताभावावगाहिन्या प्रमात्मकतादृशप्रतीतिरनुवपविरिति भावः । एषः— रक्त रूप नास्तीति प्रत्ययः । ध्वसादीन्मादिना प्रमाभावपरिग्रहः । पूर्वापरेति । यत्र घटादौ पाकादेक रक्तरूपनाशानन्तरं रूपान्तरमुत्पन्नं तत्राज्ञानन्तरं च रक्तान्तरं ततस्तत्त्वाज्ञानन्तरोत्पन्नरूपान्तरनाशानन्तरं रक्तान्तरमुत्पद्यते तत्र मध्यरक्तदशाया रक्त रूप नाम्नीति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः, तत्रापि रक्तरूपध्वसप्रागभावयो सत्त्वादिति भावः । एतेन भवन्मते रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशयन्ताभाववत् तादृशध्वसप्रागभावयो तादृशप्रतीतिरित्यसौ अन्तरा रक्तसमानकालीनौ पूर्वापररक्तध्वसप्रागभावौ च न तथाविधविति नातिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तादृशध्वसप्रागभावयोरेव रूपान्तरदशाया तादृशप्रतीतिनिर्णायकतया तयोरेपि तथात्वस्वीकारस्य आवश्यकत्वात्, तत्र मध्यरक्तध्वसप्रागभावयो तथात्वस्वीकारे तु पूर्वापररक्तदशाया तादृशप्रत्ययस्येति ।

अथ रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ध्वंसादिरेव तादृशप्रतीतिविषयः, इत्थंच रक्तरूपद्वयाया लौकिकप्रत्यक्षारम्भकस्तादृशप्रत्यय आपाद्यते । अनुमित्वात्मको वा, आद्ये रक्तरूपलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तदभावप्रत्यक्षं प्रति प्रतियन्धकत्वात्तावपि, अन्यथा भवन्मतेपि रूपान्तरकालावच्छेदेन तद्वृत्तिरक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्यैव तदानीं धर्म्य-तरयटितसन्निरुपांछदृशितया प्रत्यक्षापत्तेः, विशेष्यघटितसन्निरुपस्थेन सन्निरुपस्थोहेतुत्वात्, रक्तरूपग्रहप्रतियन्धकदोषादिसत्त्वे च तादृशप्रत्यक्षस्येष्टत्वात् । मानस्य, तदूपावच्छिन्नव्याप्ययदाशानादिसत्त्वे आनुमानिकतयाविषयप्रत्ययस्येष्टत्वात् । नच तादृशमत्ययस्य प्रमात्वापत्तिः, भवन्मतेपि तथाविधस्यन्ताभावस्य तत्र सत्त्वात् तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेनेष्टापत्तेः, यदा च तत्र रक्तरूपं तत्कालावगाहिनः इदानीमत्र रक्तरूपं नास्तीति प्रत्ययस्य प्रमात्वपुनरशक्यापादनम्, तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वादगमात्, यदा च न तत्र रक्तरूपं तत्कालावच्छेदेनैव च ध्वंसप्रागभासयोः रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेण तादृशविषयवाचात्, तद्धर्मोपलक्षिताभावाद्ये तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहिप्रत्ययस्य प्रमात्व पुनरिष्टमेव, नच तद्धर्मिनिष्ठध्वंसादेः तत्कालावच्छेदेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यते किं वा तत्कालावच्छेदेन तत्र धर्मिण्येव रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्त्यताभावः कल्प्यत इत्यत्र विविममनाविरहात् ध्वंसावधिकरणे अत्यन्ताभावसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वमेति वाच्यम्, ध्वंसप्रागभावाधिकरणे अत्यन्ताभावाकल्पने ध्वंसादेरनिरिक्तस्यन्ताभावाकल्पनेन लभ्यवाद्वक्तरूपात्यन्ताभावस्यैतन्मते रक्तरूपध्वंसात्यन्ताभावसमनियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् ;

मैदम् : तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तिरूपगमे विशेषाभावाभावेवाधिकरणविशेषावच्छेदेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-

कत्वसम्भावार् मतिरिक्ततागान्धाभावात्तद्विप्रसङ्गः, एवमेकमेवाभाव-
म्याधिकरणनिशेषकालानशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटवपटत्वादिरूपनिखिल-
धर्मावच्छिन्नप्रतिपोगिताकचनम्भवेनाभावभेदविलोपप्रसङ्गः, एव रक्तानधि-
कारणकालावच्छेदेन रक्तवत्तादे रक्तवायवच्छिन्नप्रतिपोगितास्त्वोपगमे
तत्समानाधिकरणनस्तमनियन्ततान्तरम्य तत्समानाधिकरणैकव्यादेरेव वा
तत्त्वमकालावच्छेदेन तत्तन्व्यवगाह्य विनिगमनादिरहमपदमध्यस्थेति ध्यस
प्रागभावाधिकरण अत्यन्ताभावरूपनमेव न्याय्यम् ।

अधैतादशमुक्त्या रक्तवत्तादिगति तदत्यन्ताभावासीद्धावपि रूप
धनसादेमत्या प्रथिवा रूपत्वावच्छिन्नाभावो नियुक्तिरु ण्येति चेत्,
रूपोत्पत्तेर्दिनीयत्वे पुन रतदधिकरणे सामान्यसामग्रीबलादुपान्तरेत्सति
वारणाय रूप प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्व कल्पनीयम्, एवच
उत्पत्तिशले पादादुत्पत्तिशले च रूपत्वावच्छिन्नाभावास्तीकारे तदु-
त्तर रूपानुत्पादप्रसङ्गः, रूपोत्पत्त्यानन्तर रूपसामान्यस्य पुनरुत्पादस्य
प्रागभावाहेतुत्वा दुर्बलं, रूपवत्त्वमि पाकनभाविरूपाभावेनानुत्पत्त्यात् ।
नचेवमपि पृथिव्या रक्तवत्ताभावो निर्बुक्तिरु, य रक्तवत्तावच्छेदेन तत्र
रूपोत्पत्त्याभावो भवता स्पर्शकियते तत्कालावच्छेदेन रूपप्रागभावे
रूपवत्तावच्छिन्नप्रतिपोगिताक रत्नीकारैवोपपत्तेरिति वाच्यम्, दत्वोत्पत्त्यात् ।

इदम्बोधेयम्, उक्तयुक्त्या उन्वितिकालावच्छेदेन घटादौ रूप
त्वावच्छिन्नाभावसिद्धावपि प्रलयकालावच्छेदेन परमाणौ तत्तत्स्थे मानाभावः,
एव रूप प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वमेव न कल्प्यते, स्पर्शोत्पत्त्यनु-
रोधे । अवश्यरूपनीयस्पर्शतामान्याभावस्य तद्वेतुतयैव रूपवति रूपा-
न्तरावच्छे शक्यवारणत्वात्, बावौ स्पर्शोत्पत्त्यनन्तर स्पर्शोत्पत्तिवारणाय
स्पर्श मति रूपाभावहेतुताया वक्तुमशक्यत्वात् स्पर्शाभावेहेतुताया
आशङ्क्यत्वात् । नच रूप प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे यत्र बाकादुपसत्ये

[दी] तत्सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेत्वाधिकरणावच्छेदेन रोध्यम् ;
तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रकृत्यावृत्तित्वादिना गवादेरभावम्ब गवाद्यनधि-
करणधर्म्यवच्छेदेन तद्वति काले

स्पर्शनाश तत्र स्पर्शान्तरोपपत्तिकाले रूपान्तरोत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् ,
एकजातीयत्वेन अग्निसंयोगस्य रूपरसगन्धस्पर्शनाशकतया स्पर्शनाश
कालं रूपनाशस्यावश्यपन्नादिति । एव ध्वंसप्रागभावविकरणे सामयिका
त्यन्ताभावानभ्युपगमन्तुमते तादृशत्यन्ताभावो न तदधिकरणे कल्प्यते,
अनन्ताधिकरणेषु तादृशाभावकल्पनामपेक्ष्य लापवादेऽङ्केषु तद्वर्मावच्छिन्न
वद्वेदेषु तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वकल्पनैवोपपत्तेरिति ध्येयम् ।

तत्सामानाधिकरण्यम् — प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । स्ववि-
शिष्टे नि । स्वम् यत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्राप्तं स एव ।
हेतुधिकरणावच्छेदेनेति । हेतुतावच्छेदकमन्दन्धेन यद्येतावच्छेदका
वच्छिन्नाधिकरणं तत्सामान्यान्तर्भावेनेत्यर्थः । तेन यद्यत्रावभावन्य भूमा
व्यवाच्यवच्छेदेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिप्रत्ययौ द्रव्यत्वाद्यभावन्य गुणा-
द्यवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः । पर्वतादेः कालोपा-
धित्वानभ्युपगमे भूगणत्वप्रकारकप्रमात्रिपयत्ताद्यभावन्य कश्चिदपि प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यस्योपपादयितुं मशक्यतया भूमवन् यदेरित्यादावति-
व्यासप्रसक्तेः दक्षितविवक्षायाः स्थलान्तरे प्रयोगनमाह — तेन
गोत्वेति । तद्वति — गवादिमति । कलिकसमन्धेन गोत्वादिना
गदादेः साध्ये प्रकृत्यान्तर्भावेण ज्यमिचारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणपट-
क्षानां गोत्वावच्छिन्नाभावानां गवादिमति पृत्तकाले गदाद्यनधिकरण
देशावच्छेदेन महाकाले च प्रकृत्यावच्छेदेन वर्तमानतया प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यमक्षतमेव । एव दैशिकनिष्पन्नाविशेषण गवादिप्रापक-

[दी] महाकाले वा वृषावपि “यदा गोत्र तदा गो” “यदा कालत्वं
तदा जन्यद्रव्य प्रत्यावृत्तिवे” त्यादौ नातिप्रसङ्गः,

प्रत्ययान्यत्वादेरभावोपि तेन सम्बन्धेन प्रत्ययान्यत्वादिगति महाकाले
कालिकृतसम्बन्धेन वर्तमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरण एव, प्रतियोगि
सामानाधिकरण्यघटकीभूता-मात्रवृत्तौ सम्बन्धविशेषानिवेशात् इत्यतिव्याप्ति
भूत्वात्, निरुक्तविषयशेषे च स्वविशिष्टयावदेत्वधिकरणान्तर्गतप्रत्ययान्त-
भावेषु तादृशभावाणां न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, प्रत्यये तत्प्रति
योगिनो ऽवृत्तेरिति समुदायार्थः. गवादिध्यापकस्य चरमध्वरादेरभावस्य
योऽनावधारमध्वरादि तस्य गवादिमति स्पष्टकाले न प्रतियोगिसमा
नाधिकरणम् तत्र तस्यावृत्तेरित्यतो महाकालेने त्युक्तम् । महाकाले
च कालिकृतसम्बन्धेन वृत्तेस्तथात्वमक्षतमेव ।

गोसाध्यकस्थले साध्यव्यापकतावच्छेदकज-यद्रव्यत्वप्रत्ययावृत्तिना
अवच्छिन्नाभावमादाव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति स्फुटीकरणाय तच्च
द्रुपावच्छिन्नसाध्यक स्थले व्यतिव्याप्तिमाह — यदा कालत्वं मित्यादिना ।
अथ एतादृशविषयशेषेक्षया लाघवात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटका
भाषीयवृत्तौ देशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव नियेयतात्,
तथा सति देशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रत्ययान्यत्वादेरभावस्य प्रति
योगिसामानाधिकरण्यविरहणाति-याप्सुबुद्धारस्य शक्यत्वात् । नचैव
वर्तमानं घृम इत्यादेः कालिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तेः
अथवादिना द्रव्यत्वादेरभावस्य देशिकविशेषणतया द्रव्यवृत्तेत्याभावा
दव्याप्तिरिति वाच्यम् हेतुसामानाधिकरण्यसरीरेषु अभागीयवृत्तौ देशिक
विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् तावतापि लाघवा
नशक्यः । अथ देशिकविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्य

विषयज्ञेयि उक्तस्थानेष्वतिन्यासितदशमे, प्रत्ययान्यत्वानावन्य प्रत्ययमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया प्रत्ययत्वकाधिकरणस्वरूपत्वात् तस्य च प्रत्ययान्यत्वरूपप्रतियोग्याधिकरणपरमाप्तादौ दैशिकविशेषणतया वृत्तेरिति वाच्यम्, एवमपि प्रत्ययान्यकालत्वप्रकाररूपमाविशेष्यत्वादेरभावस्य प्रत्ययानिरेक्तमगनादावपि वर्तमानस्य प्रत्ययानात्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरुपपादतया अतिव्याप्तघनदकाशत् ।

मैवम्, दैशिकविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशेपि दैशिकविशेषणतामन्वयेन प्रत्ययवृत्तिसाध्यके कालत्वादिहेतावतिन्यासिर्दुर्वारैव, तत्र प्रत्ययमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया साध्यता वच्छेदकसम्बन्धेन साध्यमिति व्यापनवच्छेदिका यद्भावीयप्रतियोगिता, व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिषेधताकस्य तस्य प्रत्ययमात्रवृत्तितया प्रत्ययान्तरकत्वाभिरुक्तरीत्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वात् इतरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययानात्मकत्वेपि प्रत्ययान्यवृत्तितया गुतरागेव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति निरुक्तविवक्षणमावश्यकम्, एतदभिप्रेत्यैव प्रत्ययवृत्तिसाध्यकानुधावन ग्रन्थकृत इति ।

अस्तुतस्तु, प्रत्ययादिमात्रवृत्तेरभावस्य प्रत्ययाद्यनात्मकत्वेपि दर्शितस्थलेषु कविवक्षामन्तरेणानिन्यासितवारणप्रशङ्कम्, प्रत्ययान्यत्वादेरभावस्यापि स्वप्रतियोगिनिष्ठस्याप्यकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रत्ययात्मकानाध्वंसान्तरेणैतय ईक्षिद्भवंमनुचितविशिष्टमवागवरूपप्रतियोगिनोऽधिकरणे ध्वंसान्तरेभवस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्, यद्विच्छिद्भवाभावस्य यद्विच्छिद्भवंमात्रवृत्तेस्तद्व्यवसृत्तित्वविशिष्टतामावाधिकरणे ध्वंसान्तरेअमन्तेपि काचित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृमामावस्य स्वानधिकरणध्वसान्तेदेन स्वाधिकरणेपि सत्त्वेन तत्रैव तत्प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् प्रत्ययान्यविषयकत्वोपलक्षितप्रमाया विषयतासम्बन्धेन केवला-

[६] हेतुमति प्रकृये तत्सामानाधिकरण्यभावात् । “स्वविशिष्टे” नि-
रिरोपणात् “ कपित्थयोग्यावयवन् मेयत्वा ” इत्यादौ सयोगा-
द्यात्मकस्याप्याभावस्य सकलहेत्वधिकरणवृत्तिरेव नाव्याप्तिः ।

नवदितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रमाणावयवप्रसिद्धे, प्रकृत्यान्वयविषय-
कत्वविशिष्टप्रमाणावयवस्य प्रकृये प्रसिद्धावपि प्रकृये तदन्यविषयकनित्य
प्रमाणावयवप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् प्रकृत्याविषयकप्रमाणावयवस्य च ज-य
प्रमाणावयवप्रतियोगिकतया कालिकान्याम्बवृत्तिरेव प्रतियोगिमत्तयपि तच्छ-
न्यकालावच्छेदेन वृत्तेस्तादृशमावयवादायानित्यसिद्धावयवसम्बन्धात्, उक्त
विषयज्ञे तु प्रकृये प्रकृत्याविषयकप्रमाणावयवस्य विषयतया प्रतियोगि-
समाताधिकरणत्वविरहादतिव्याप्तिवारणसम्बन्ध, एवमुक्तरीत्या षट्श्रमाभा-
वात् मेयत्वादित्यादावपि व्यावृत्तिर्बोद्धा ।

हेतुमति प्रकृत्य इति । हेतुगत्तागन्थान्तर्गतप्रकृत्यान्तर्भावेनेत्यर्थः ।
तत्सामानाधिकरण्यभावात् — गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
भावात् । अत्र गवादेरभावस्ये त्वनुपपत्तेः । हेतुमति स्वयंविशिष्टनिवेदन-
फलमाह — स्वविशिष्टेति । साम्प्रदायिकैर्ज्ञेयैः सयोगसामान्याभावा-
नन्वुपपत्त्या सहेतुत्वार्थं कपित्थयोग्यावयवस्यैवानुपायनम् । सकलहेत्वधि-
करणावृत्तिरेवैषांति । नित्यगुणादौ केनापि सम्बन्धेन कपित्थयोग्या-
सत्त्वादिति भावः, एतेन हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेण प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यं नास्तीति सूचितम् । नाव्याप्तिरिति । नित्यगुणादे-
स्वविशिष्टत्वाभावात्तदन्तर्भावेण अतथात्वेपि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणात् त-
र्भावेण तथात्वस्यासत्तत्वात् । अत्र व्यापकतावटकामावे उक्तयुक्त्या
प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निवेदनीयतया साध्यवयवविचित्रकथ्यसम्बद्ध-
स्वविशिष्टप्रामाण्यकथितत्वरूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य निवेदनीयतया वा

कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकता-
निर्वाह इत्याभेदे कपिसंयोगाद्यात्मकमावगादायाव्याप्तिराशङ्किता, अ-
न्यथापुनः सत्तावन् जातेरित्यादौ काले कालिकसम्बन्धेन हेतुसमानाधि-
करणानां सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावानां हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गतगगना-
द्यन्तर्भावेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् प्रसक्तान्याप्तेर्वारिणाम् स्व-
विशिष्टे ति विशेषणमावश्यकमिति. आदिपदमाद्यमपि तादृशस्थलमेवे-
त्यपि बोध्यम् ।

अत्र तु साध्यतावच्छेदकारच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका-
यावन्तो ऽभावा यद्वेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणसामान्यान्तर्भावेण यत्र
कुत्रचित् तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यका. साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्रूपविशिष्टाधिकरणत्वव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताका तद्रूपवत्त्वमित्यादिकं तादृशभावे हेतुसमा-
नाधिकरण्यविशेषणापादित हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशेषणापादितं च
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपटितं लघुलक्षणं सम्भवतीति बोध्यम् ॥

इति प्रथमस्वलक्षणम् ।

अथ द्वितीयस्वलक्षणम् ।

ननु धूमवान् गद्देरित्यादौ असिन्याप्तिः, धूमाभावादेरपि भवो
गोळाकादौ गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ; गोत्वाद्यभावस्य
तत्प्रतियोगित्वं च धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावो नास्तीति प्रतीति
नियामकमावस्यामावधिकरणकमावप्रतियोगिकभावतया अधिकरणीभूत
धूमाभावस्वरूपवान् जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य शुद्धविशेष्यानातिरिक्त-
त्वादित्याशङ्क्य जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावातिरिक्त

[दी] जलादिवृत्तित्वं विशिष्टगोत्राद्यभावस्याभावात् जलत्वाद्यभाव
एव, न तु धूमाद्यभावः, जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् ।

बलसामावम्बरूपता अदर्शयन् तत्स्वरूपता प्रन्विष्यति— जले त्यादिना ।
नच धूमाभावस्य प्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकत्वावत्सम्बन्धान्नर्गतमयोग
सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् कथं प्रतिव्याप्तिशङ्केति वाच्यम्,
जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्राभावद्रव्यान्यतराभावस्याप्युक्तपुरस्या धूमाभावम्बरू
पनात्सम्बन्धान् सयोगसम्बन्धेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैव सामानाधिकरण्य
सत्त्वात् । नचैव जलवृत्तिद्रव्यमेव सत्प्रतियोगि, सत्सैव प्रतियोगि
तावच्छेदकं जलवृत्तिवैशिष्ट्यात्कान्तत्वात् तस्य च धूमाभावविशिष्टसकल
वद्विमिति वृत्तौ मानाभावात्तात्पर्यातिप्रसक्तिः, यदि च जलवृत्तिवैशिष्ट्य
मन्यतरवृत्तकभीभूतमदप्रतियोगिनि गोत्राभावत्वावच्छिन्न एव विशेषणम्,
न तु अन्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलवृत्ति
द्रव्यस्यापि सत्प्रतियोगित्वमित्युच्यते, तदा तादृशभावस्य विशिष्टाभावा
नात्मकतया अन्यतरवरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगोत्राभावाधिकरण
धूमाभावाधिकरणवत्त्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, जलवृत्तिद्रव्यं धूमाभाव
विशिष्टं सादृशद्वैतधिकरणे नियमतो वर्तते, तादृशव्यभिचारिहेतुकमर्थ एव
धूमाभावात्मकनिरुक्तं विशिष्टाभावप्रतियोगिद्रव्यसामानाधिकरण्यमादायाऽति
व्याप्तिमाशङ्क्य जलादिवृत्तित्वे त्यादि ग्रन्थस्यावतारणीयत्वात् । नचैव
तादृशान्यतराभावस्यैव धूमाभावस्वरूपताप्रतिषेध उचित इति विशिष्टगोत्रा
द्यभावस्याभाव इति ग्रन्थासङ्गतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, तादृशग्रन्थस्यापि
गोत्राभावप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तिवैशिष्ट्यात्तादृशान्यतर-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकागावपरत्वात् । नचैवमप्ययोगोल्लेखेदाभावस्या
योगोल्लेखत्वादिरूपमावात्मकस्य स्वनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्राभावाभावा
स्वरूपाविरहात् तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटति इत्येति वा

प्यप्रसक्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताया लक्षणघटकत्वं प्रागेव
 दूषितम्, अतो नायोगोऽरुभेदाभावस्य लक्षणघटकत्वसम्भव इति वाच्यम्,
 व्ययोगोऽरुभेदाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यसम्भवात् । नचैवं धूमाभावस्य गोत्वाभावाद्यप्रतियोगिकत्वेपि
 पूर्वक्षणवृत्तिरविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्युच्यते -
 तादवस्थमिति वाच्यम्, तादृशप्रतियोगिनः स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकता-
 घटक यावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात् घटत्वा-
 भाववान् भवेत्वादित्यादावपि घटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्या-
 पकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 विरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् । नचैवं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावरूपव्या-
 न्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूपतया सयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 सम्भवेपि धूमादिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गत-
 विशेष्यतासम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावात् धूमवान् बहे-
 रित्यादावतिव्याप्त्यप्रसक्त्या तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपताप्रतिक्षेपो
 न युक्त इति वाच्यम्, तादृशाभावस्य तत्स्वरूपत्वे तु स्वयमुक्त्या धूमादि-
 प्रकारकप्रमाभावादिष्वपि जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावरूपत्वप्रकारकप्रमा-
 न्यतराभावस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाया अपि तत्प्रतियोगि-
 त्वेन तथैव समं विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशाभावस्य सामानाधिकरण्य-
 सत्त्वादितिव्याप्तिप्रसक्तेरिति । नन्वेवमपि धूमवान् बहेरित्यादावतिव्याप्ति-
 र्दुर्गतिरेव, उक्ताभावस्य जलत्वापभावस्वरूपत्वे तु तुल्ययुक्त्या धूमवद्-
 वृत्तित्वविशिष्टतादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेन द्रव्यसामान्यस्य तत्प्रति-
 योगित्वानपायत्; एवं धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभाव-
 समनियतत्वेन तत्तदभिज्ञत्वोपगमात् प्रमेयमात्रस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् ।
 यदि च धूमत्वादिना प्रमेयं नाम्नीत्यादिपक्षेण धूमाद्यस्यैव प्रतियो-

मित्यत न प्रमेयांतरस्य, अथवा प्रतियोगितामानाधिकरण्यदर्शने
न्यायवृत्तिसमानाधिकरणपमानवच्छिन्नमनियोगिता निवेगनाया, ण्वन्व
तादृशप्रतियोगिताया हेतुसमानाधिकरणपमानावो अथ, यावत्प्रमेयविष्टप्रति
योगिता न तस्याविधुमन्वावच्छिन्नैव तादृशपमानवच्छिन्ना न धूमादि
मात्रवृत्तिधूमाभावावप्रतियोगितैव तदाश्रयसामानाधिकरण्यस्य नाप्योगोऽप्य
प्रतर्भावेनेति मन्वेत् तदापि धूमाभावस्य यद्विधूमाभावत्वावच्छिन्ना
भावमननियततया तदवच्छिन्नत्वेन यानेरपि तदभावप्रतियोगितया अयो
गोऽप्यन्याभावाव अयोगोऽप्यन्यावृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावसमनिय
ततया तदभिन्नत्वेनाकाशाभावस्यापि सत्यप्रतियोगितया धूमवत्त्वपकारक
प्रमाणावस्य भ्रमवद्विज्ञेय्यकरणविशिष्टद्रव्यत्वादिकारकप्रमाणावमनियत
तया द्रव्यत्वादिकारकप्रमाणा अपि तत्प्रतियोगित्वेन धूमभेदस्य धूमस्य
सदुभयत्वावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन सामान्यैव सत्यतेयप्रेगिनया हेतु
समानाधिकरणतादृशाभावाना स्वविशिष्टमवच्छेदत्वधिकरणावभावेन दर्शित
प्रतियोगिभि सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेत्यतिव्याप्ति ।

अथ तावतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदिका या या मति
योगिता तत्तत्स्वरूपरूपाणां स्वविशिष्टयावच्छेदत्वधिकरणावभावेन तत्
प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्य विवक्षणीयमिति नातिव्याप्तिरिति चेत्
तर्हि तद्वशी मया प्रतियोगिता तदाश्रयसामानाधिकरण्य यत्र कचि
यावच्छेदधिकरणावभावेन तत्त्वमित्येतावतैव सामान्यस्य अभावे यावत्तस्य
तत्तत्प्रतियोगितानिरूपकत्वस्य हेतुसामानाधिकरण्यस्य विशेषणस्य हेत्वधि
करणे च स्वविशिष्टत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग, एव सर्वत्र हेतुसमानाधि
करणमुभयवावच्छिन्नप्रतियोगितारु सध्याभावमादाय लक्षणसमावयसम्भ
वाद् व्यधिकरणपमानवच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि क्षतिविरहेण एता
वच्छिन्नावच्छिन्नलक्षणशङ्काया प्रतियोग्यत्वाच्चिन्ने त्वादिना तादृशाभावस्य

[दी] यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावता यभावानां प्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत्.

स्याऽसहस्यमिति; अतो लक्षणान्तरमाह — यत्समानाधिकरणानां
मिति । अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्वचत् यच्चद्वर्मावच्छिन्नपरता योध्या,
बह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभावा बह्नित्वादिना घटावभावा एव, तेषाञ्च
स्वविशिष्टभावहेत्वधिकरणान्तर्भावेन बह्नित्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नसमानाधिकरणतया लक्षणसमन्वयः । अत्रापि प्रतियोगिसमा
नाधिकरण्यनिवेशे उक्तक्रमेण धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, अतः
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यनिवेशः, उभाच्च धूमावभा
वानां बह्निधूमोभयवाचच्छिन्नप्रतियोगिताश्रय बह्न्यादिसमानाधिकरण्य
सत्त्वेपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूत तादृशोभयत्वावच्छिन्न सामानाधिकरण्या
भावात्तातिव्याप्तिः । एवं तादृशाभावाधिकरणकद्रुमवद्दृष्टित्वविशिष्टगोत्वा
भावद्रव्यान्यतराभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेपि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छे
दकद्रुमवद्दृष्टित्वविशिष्टरत्नावच्छिन्नेन समं तादृशाभावस्य स्वविशिष्ट-
हेत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहात्तातिव्याप्तिः, द्रव्य
त्वेन धूमो नास्तीत्यादिप्रतीतौ च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न
भाभते, अपि तु धूमत्वादेरेव, द्रव्यत्वादेस्तु तृतीयोऽस्तिवैशिष्ट्यमात्रं
धूमादौ भासत इत्युपेयते, अतः तादृशप्रतीतिविषयापन्नस्य धूमाभा
वादिममनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्य
निवक्षणेऽप्यनिव्यातेः दुर्वारता इत्याशङ्काया नावकाशः ।

एतेन घूमकालावच्छिन्नधूमवद्बृत्तिविशिष्टस्य बह्वित्वरूपेण यो-
 डभावस्तस्य घूमाभावसमनियततया बह्वित्वमपि घूमाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकमित्यपाम्तम् ; बह्वित्वेन तादृशधूमवद्बृत्तित्वविशिष्टं नाम्नीति प्रतीता
 तादृशधूमवद्बृत्तित्वविशिष्टस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनोपग-
 मान् ; अन्यथा धूमवद्बृत्तित्वविशिष्टवदिति धूमशून्ये बह्वित्वरूपप्रति-
 योगितावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिसत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुदयप्रस-
 ङ्गान् . अमु वा तत्र तादृशवैशिष्ट्यमादित्यैव बह्वित्वस्य तथात्वम् ,
 तावतापि न क्षति . प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकता
 पर्याप्तचधिकरणार्थकत्वान् ।

अथैवमपि घटभिन्नत्वेन धूमपटान्वतरास्तीत्यत्र घटधूमान्य-
 तत्त्वमात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानम् , धूमशून्ये घटवति
 तादृशप्रतीत्यनुपपत्ते ; नापि घटभिन्नत्वसाहितस्य तस्य ; गौरवान् ;
 किन्तु घटभिन्नत्वमात्रस्यैव , एवंच तादृशभावस्य घूमाभावसमनियत-
 तया घूमाभावस्यापि घटभिन्नत्व प्रतियोगितावच्छेदकम् , एवं भेदत्वेन
 अयोगोळरुमेदघटाल्पन्ताभावाभ्यन्तराभावस्यायोगोळरुमेदत्वावच्छिन्नाभाव-
 समनियततया भेदत्वेन अयोगोळरुमेदत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकम् , एव
 द्रव्यत्वभिरक्षत्वेन द्रव्यरूपधूमत्वान्यतराभावस्य धूमभेदभमतिपततया द्रव्य-
 त्वभिरक्षत्वमपि धूमभेदप्रतियोगितावच्छेदकम् , तादृशधर्मवच्छिन्नताञ्च
 अयोगोळरुमेदत्वापि सत्त्वादिनिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेत् ? तर्हि प्रतियोगिता
 वच्छेदके लभेन प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नं सत् यदवच्छेदकं
 सदेव विवक्षणीयम् , न्यूनवृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वम् , सद्भिन्नत्वञ्च व्यधिकरणधर्म-
 साधारणम् ; घटधूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगिताया न्यूनवृत्त्येव घटभिन्न-
 तादिरूप . नच बह्वित्वेन प्रमेयं नाम्नीत्यत्र प्रमेयतामान्यवृत्तित्वेन

वदित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता या प्रतीयते, वह्निर्नान्तीत्यत्रापि वह्निवृत्तितया
 सेव प्रतीयत इत्युपेयते, एतदधर्मावच्छिन्ननिमित्तप्रतियोगितारूपेण गौर-
 वान्, तथाच कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणवह्नित्वावच्छिन्न
 वह्न्यायमात्रप्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिभिन्नावच्छेदप्राप्तिद्वया अव्याप्तिरिति
 वाच्यम्, वह्निस्त्वेन प्रमेय नान्तीति प्रतीतौ प्रमेयत्वविशेषितस्य
 यत्नेरेव प्रतियोगिता भामते नान्यस्येत्यभ्युपगमात् तादृशाभावप्रतियोगि-
 ताया प्रमेयसामान्यवृत्तिरन्वयैवामिदं ।

अथवा प्रतियोगितावच्छेदरूपद प्रतियोगिताया अनतिरिक्तवृत्ति
 सत् यदवच्छेदक तत्परम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वञ्च स्वव्यापकतत्कान्यत्व
 सत्सामानाधिकरण्योभयाभावयत्त्वम्, तथाच च व्यधिकरणधर्मसाधारण
 मपि, घटगुणान्यतगदिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च अनतिरिक्तवृत्त्येव घटमिहा-
 रणादिकम्, तादृशप्रतियोगिताया यावद्यदभिन्नप्रतिपाद्याप्रसक्ते वह्नि
 त्वायवच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रमेयसामान्यवृत्तित्वेपि तदनतिरिक्तवृत्त्येव
 च्छेदक यदन्तिवादिस्त्वैव, स्वव्यापकतत्कान्यत्वरम्याऽनृत्तौ प्रसिद्धत्वाविति
 नानुपपत्तिगन्धोपीति * [प्रतियोगिताया स्वन्यूनवृत्तिभिन्नाया यदवच्छेदक
 तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं दिवक्षितम्, न्यूनवृत्तित्वं च सामानाधिकरण्य
 घटितमिति व्यधिकरणधर्मपरिग्रहः] तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यं सत् तस्य
 तियोगितानिष्पन्नाभाववद्बृत्तित्वच्छेदक यत् तदन्यप्रतियोगितावच्छेदक
 वा निवेदयम् । एतत्तद्वशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
 प्रतियोगितासम्भावनिषेधे बर्त्निमान् धूमादित्यादी बर्त्नित्वादिना घटा
 भावसमनियतत्वेन घटत्वादिना यदजायभावस्य हेतुधिकरणवच्छेदेन
 घट्-यादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेपि वह्निरप्येवमवच्छिन्ना
 भारम्यापि तथाविधतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
 धिकरण्यभावेन असम्भव इत्यतो व्यापकतावच्छेदकरूपादच्छिन्नप्रति

योगिताकत्वमुक्तम् , अत एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्तन्मुपगमे हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्याऽपसिद्ध्याऽसम्भव अयमात्मा ज्ञानादित्यादी केवला न्वयिसाध्यकेचाभ्यासिर्वा भवतीत्यभिप्रायकतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्त्यादि ग्रन्थसंरूपेति . नच अयमात्मा ज्ञानादित्यादी पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टा-
स्मात्स्वावेदात्मत्वादिन्यापकतावच्छेदकतया तद्वच्छिन्नाभावस्य उत्तर क्षणावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया “इदं बाध्यम् ज्ञेयत्वा” इत्यादावपि एतत्क्षणान्ववृत्तित्वविशिष्टबाध्यत्वत्वादे विषयतासम्बन्धेन जन्य शान्तरविशेषविषयकजन्यज्ञाननिष्ठतद्व्यक्तिरादे स्साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तद्वच्छिन्नाभावस्यैतत्क्षणावच्छेदेन प्रकृतावच्छेदेन च हेतुसमानाधिकरण तया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्तन्मुपगमेपि न तादृशाभावापसिद्धिरिति बाध्यम् , प्रतियोगिवैयधिकरण्यावदितन्यापकतया एव निवेशनीयतया निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभावानामपि साध्यवति सत्त्वेन तादृशधर्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवात् । नच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाय एष किं न नियेयते ? प्रमेयसाध्यकस्थले सयोगसम्भवायादिरूप व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगेतावच्छेदकताकामापमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति बाध्यम् , तथा सति लघुरूपसमनिय तगुरुधर्गाभ्यागावमतियोगितानवच्छेदकरूपेन तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके तथा विधाभावापसिद्ध्या अव्याप्यापये ।

अत्र च ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादी अतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगि सामानाधिकरण्य विवक्षणीयम् , महाकालान्यतरविशिष्टपटादिसाध्यकस्थले कालत्वदेव्यभिचारित्वेपि तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्व विशिष्टपटावभावनस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्याभावेनानिय-

सिस्त्वन्वात् । तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्यले तादृशसम्बन्धेन साध्य
प्रति तादृशसम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकीभूतो य प्रमेयत्वादिरूप
केवलान्वयिधर्म तदवच्छिन्नस्य सयोगसमवायिविषयितादिसम्बन्धावच्छिन्ना
भावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् अभावप्रतियोगिताया साध्यता
वच्छेदकसम्बन्धारच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् ; तन्निषेधेपि
व्यधिकरणसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताः प्रमेयत्वादिमन्त्रेद
मादाम लक्षणसमन्वयसम्भवात् । “ समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो वि द्रष्ट
व्य ” इति मिश्रोक्त्या तादृशभेदस्यापि सौन्दर्यसम्मतत्वादिति केचित्
तदसत्, घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ पूर्वोक्तदिशाऽतिव्याप्ते । स्यप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतापटव्यावत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशनमपि न सत्, तथा सति “ इदं वाच्य
ज्ञेयत्वा ” दित्यादौ विषयतासयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेपि लक्षणसामञ्जस्यात्
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्त्वादिसम्बन्धासङ्गते । एतेन— विषयतासम्बन्धेन व्याप
कता, तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य विवक्षणीयम् । साध्य
वत्त्वमकारकप्रमात्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय सर्वत्र लक्षणसङ्गममतिव्याप्ति
निरासश्चेति निरस्तम्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभाव इत्येता
दृशप्रन्धासङ्गतेष्व ज्ञेयत्वस्य ज्ञानविषयतात्मकत्वं विषयतासम्बन्धेना
व्यापकत्वात् । किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वम्,
तेनैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्य विवक्षणी
यम्, व्यभिचारिणि साध्यावभाषस्य विशेषणताविशेषेण किञ्चि
द्विशिष्टत्वाभावानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतादृशाभावस्वरूपप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नसामानाधिकरण्येपि तदवच्छिन्नभावसामानाधिकरण्याभावात् नाति

व्याप्तिं किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य योऽभावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्य अभावश्च विशिष्टस्वसमनियतोऽपि स्वस्मादतिरिक्त एव, अभावमात्रप्रतियोगितानामात्रमेव तदभावप्रतियोगिस्वरूपतायाः सिद्धा न्तसिद्धत्वात् । अतो घृण्यमावस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृदादिवृत्तिवर्तिशिशिष्टप्राप्तमात्रायाः विशिष्टत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः ।

(वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने भावत्वमनिवेश्य प्रतियोगितावच्छेदके अभावानुत्पत्तिमेव निवेश्यम्, सादृशविशिष्टत्वचाभावसाधारणमिति ।)

यावदभावानां नित्यप्राप्त्यभावरूपं मानभिन्नपरम्, अतः कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणस्य बहुधादिव्यापकत्वावच्छेदकहृत्त्वाद्यभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दृढत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि न क्षतिः, नच हृदत्वाभावाभावस्य हृदत्वाभावमकारकप्रभाविपयत्वाभावसमनियततया स्वप्रतियोगितावच्छेदकसादृशप्रभाविपयत्वत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यमस्त्येवेति वाच्यम्, तस्य भावतया भिन्नत्वात् । एवंच सति रूपसयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ रूपसयोगात्मकभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीय “स्वविशिष्टे” त्वस्य सार्थकता पूर्वोक्तदिशाऽवसया ।

नच भावभिन्नाभावविवक्षणेऽपि अयमात्मज्ञानादित्यादौ दैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदकीमूलकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्य आकाशाभावादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यसम्भवालक्षणसमन्वयासम्भव इति वाच्यम्, आकाशाभावादी

तादृशभावत्वस्य दैशिकविशेषणतया साध्यवद्वृत्तेराकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ; अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूपास्त एव भाववृत्तित्वविशेषणम्, इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकम्, अतस्तादृशभावस्य न लक्षणघटकतेति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिष्वेत्यादिग्रन्थाऽसङ्गतिरिति ।

नच प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताविवक्षणेऽपि इत्थं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो ज्ञानादेर्यः स्वरूपसम्बन्धेन अभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धघटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया हेतुसमानाधिकरणतया स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नवाच्यत्वादिसमानाधिकरणतया च तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमनमपि समादायैव लक्षलसामञ्जस्यमिति तादृशग्रन्थासङ्गतितादवगम्यमिति वाच्यम्, धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवह्न्यादिना सर्वयोगेन — समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अधोगोळकावृत्तिजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन तादृशजातित्वादिविशिष्टाद्योगोळकीयरूपादिना सर्व समवायेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टसंयोगादिभ्वयेन अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृशविषयत्वाद्यभावेन च सर्व स्वरूपसम्बन्धेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभावस्य विषयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा तादृशप्रमात्वादिविशिष्टं यदयोगोळकादि

नच वाच्यत्वाभावस्तादृशो घट इति चेत्,
तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्या
भावो व्याप्तिः, तथाचाप्रसिद्धिः । प्रति
योग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः

श्रेयस्वादिना वाच्यत्वादौ नाममात्रं स्तुलभ एव, शेषं दर्शितदिशा
ऽवमेयमित्यत्र आह— प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

विषयकज्ञानेन तेन गग विषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादिति यासि
र्वाणाय प्रतियोगितावच्छेदकस्य घटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टत्वस्य विवक्षणीयतया वक्षिमान् युगादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन
द्रव्यत्वत्वादिमत्त समवायादिमन्धन्वावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोगिता
वच्छेदकममवायादिसम्बन्धमपटित द्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकताया स्वरूपसम्ब
न्धेन अवच्छेदकमीकृतो यो द्रव्यत्वत्वादि सत्त्वद्विजप्रतियोगिताकस्य
स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वपटकविषयितादिसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदक
विशिष्टज्ञानादिना सम हेत्वधिकरणे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना
सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकतायामाप स्वमति
येप्रतियोगितावच्छेदकतापटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन इद
यान्य श्रेयत्वादित्यादौ दर्शिताभावाना लक्षणाघटकत्वादिति दिक् ।

नन्वत्र स्थाने गगवायिन्वादिना वाच्यत्वाद्यभादौयसगवायित्वादि
रूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकत्वमवच्छेदनत्वात् वाच्य
त्वादिसाध्यवस्त्यले न तादृशमव्यक्ता लक्षणघटकता, तथाच तत्र तादृशा
भाव एव दुर्लभ इत्यत्र आह— श्रेयस्वत्वादिनेति । वाच्यत्वादीना
मित्यादि पक्षे च यत्रात्रेति परिग्रहः । दोष इति एवविशिष्टमत्रे

स्वधिरूपान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याविवक्षणं हेतुसामानाधिकरण्यादिशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशेन तत्प्रयोजनञ्चेत्यर्थः । अत्र च निरुक्ताभावेषु स्वविशिष्टहेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवेशयितुमुचितम् , सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाना तादृशाभावाना केवलान्वायितया प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्भवात् ; यद्विमान् धूमादित्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य दैशिकविशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशेन यद्व्यादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वविरहेण लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तिर्वेपि क्षतिविरहात् . कपिसयोगाभाववान् भेयस्यादित्यादौ कपिसयोगादेरुक्तरीत्या व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वविरहेण दैशिकविशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यभावेनाऽभावे भावभिन्नत्वविरहेण च लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तिर्वेपि न सति । धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिवृत्तिर्वेपि अयोगोल्लङ्घन्यत्वादिप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावात् भावप्रतियोगिकृतया अयोगोल्लङ्घन्यत्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वाज्जाविन्यासिरित्यवधेयम् ॥

इति द्वितीयस्यलक्षणम् ।

मतः तत्त्वमिति विवक्षणे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य असद्ग्रह
प्रसङ्गः, तदभावापसिद्धेरेति वाच्यम्, यत्किञ्चिद्देवधिकरणवृत्तिताव-
च्छेदकानुयोगितानिरूपकतानवच्छेदकं यदभासत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात्.
गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययेन विशिष्टसत्ताभावात्वा
यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टायाः सत्तायाः गुणादिवृत्तितानभ्युप-
गमेन विशिष्टसत्ताभावस्य व्याप्यवृत्तितानिर्वाहादित्याहुः ।

ननु संयोगिभिर्ज्ञं प्रमेयत्वादित्यप्रातिव्याप्तिः, संयोगिभेदाभावस्य
तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकस्य अव्याप्यवृत्तित्वेन लक्षण
घटकत्वाभावात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणगमनादिति चेन्न,
संयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तस्य द्रव्यत्वसंयोगप्रकारकप्रमादिशेष्य
त्वायवच्छिन्नभेदसमनियततया तदभिन्नत्वेन तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदक
द्रव्यत्वादिकमपि संयोगिभेदाभावः, तरय हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तितया
तरातिर्योगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनातिव्याप्यनवका-
शात् ; एष द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तेः
सत्तादिरूपामावन्त्य प्रतिर्योगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्ति
रित्यपि नाशङ्कनीयम्, सत्ताविसत्त्वेपि द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्ट
सत्ताभावो नास्तीत्यादिप्रत्ययानुदयात् विशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेष
स्वैव विशिष्टाभावाभावत्वोपगमात् विशिष्टाभावस्य विशिष्टाधिकरणत्वा
भावसमनियततया तदभिन्नतया विशिष्टसत्ताधिकरणताया अपि किञ्चि-
ष्टाभावप्रतियोगित्वात् ।

परे तु — संयोगत्वेन संयोगनिरूपिताया अपिकरणतयाः किञ्चि-
दवच्छिन्नत्वेपि संयोगिभेदाभावत्वेन तन्निरूपिताधिकरणता निरवच्छि-
न्नैव, द्रव्ये संयोगिभेदस्यापत्यत्वात् 'अवच्छेदकमनन्तमव्यैव तदभावा-

स्वावच्छिन्नवत्प्रतीतिः; एवं द्रव्यादौ सत्तात्वावच्छिन्नसत्ताधिकरणता-
सत्त्वेऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिनेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा-
भावत्वेनापि न वृत्तिः, तत्र विशिष्टाभावो नास्तीत्यप्रत्ययत्, तथान-
साध्यनिष्ठषाडशप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताऽनवच्छिन्नाधिकरण-
ता हेत्वधिकरणवृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके-
निवेश्यमिति न कश्चिदोष इत्याहुः ।

अथात्र हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यदि येन केनचित्सम्बन्धेन, तदा
कालिकादिसम्बन्धेन धूमाधिकरणवृत्तिवद्भित्त्वावच्छिन्नवद्द्रव्यमावादिक्मा-
दायव्याप्तिः; यदि च कालिकसम्बन्धेन काले बह्ममावादेः वृत्तिर्बह्म-
नधिकरणदेशावच्छिन्नमेवेति नासौ हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिक इति
मन्यते, तदापि सत्तावान् जातेरित्यादौ हेतुमति ज्ञानादौ विपर्ययता-
सम्बन्धेन वर्तमानं साध्याभावमादायव्याप्तिर्दुर्वारैव, वैशिकविशेषणता-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिविशेषणे च घटत्वाभावादितात्पर्यके व्यभि-
चारिण्यसिद्ध्यापि, तत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भाव-
रूपसाध्याभावस्य तेन सम्बन्धेनातृते, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
लक्षणघटकत्वान्; एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशा-
भावाभावे साध्ये आस्तत्वादिहेतावव्याप्तिः, वैशिकविशेषणतया हेतु-
समानाधिकरणस्याकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यताव-
च्छेदके सत्त्वात्, कालिकसम्बन्धेनाकाशाभावरूपप्रतियोगिताया एव
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभावो नास्तीति प्रत्ययनिया-
मकत्वादाकाशाभावनस्यैव तादृशसाध्याभावरूपत्वे बाधकविरहादिति चेन्न,
स्वीयतादृशप्रतियोगितावयवज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारक-
ज्ञानं विरोधि, तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिसंज्ञाव तदीयतादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । आकाशाभावस्य वैशिक-
विशेषणतान्त्रिकस्य न दर्शिताकाशाभावाभाववत्तत्त्वविरोधिज्ञानविषयः,

अपि तु कालिकसम्बन्ध एव, स च तेन सम्बन्धेन आत्मानि न वर्तते,
अत आकाशाभावीय साध्यनिष्ठप्रतियोगिताया “यादृशप्रतियोगिते” त्वनेन
उपादानासम्बन्ध, अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावीयप्रतियोगि
ताया एव, तादृशाभावज्ञानस्य दैशिकविशेषणतासम्यक्तस्य व्यधिकरण
धर्मप्रकारेण साध्यवगाहिन भ्रम प्राप्तिं विरोधित्वा, सामान्यतः प्रति
योगिप्रकारज्ञाननिवेष्टे आकाशप्रकारज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्ब
न्धेन आकाशाभावप्रकारज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया उक्तदोषतादवस्थ्य
मिति ‘ यादृशप्रतियोगिताश्रये ’ त्युक्तम्, प्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानं न
तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकं ग्राह्यम्, तेन आकाशत्वेन
तादृशसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन आकाशाभावप्रकारक
ज्ञानस्य विरोधित्वेन न क्षतिः । एवञ्च प्रतियोगिताश्रयवगाहित्य
निवेशे प्रयोजनाभावात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालि
ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्येष वक्तव्यम्, साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं वा
एतल्लक्षणे निवेजनीयम्, नच आकाशत्वादिना साध्यवत्ताज्ञानविरोधि
तागादाय दर्शितदोषतादवस्थ्यात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानं
विरोधित्वपर्यन्तनिवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभा
ववत्ताज्ञानस्यापि व्यधिकरणधर्मादिप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञानं प्रत्येष
विरोधित्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधितया
तादृशसाध्याभावाप्रतिद्विरिति वाच्यम् . घटत्वादिविशिष्टवह्निमा
नित्यादिज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकताया “अभिकक्षि”
त्यादिन्यायेन अक्षतत्वात् । नच तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारकताफलमवश्यं
निवेद्यम्, अन्यथा आकाशत्वनिरुक्तसाध्यतावच्छेदकोभवरूपेण साध्य
ज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभाववत्ताज्ञानस्य विरोधितया
तदोषतादवस्थ्यमिति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसमूह इति वाच्यम् .
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिवेशेपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावसमूहप्रत्ययः, तदवच्छिन्नप्रकारतामात्रनिवेशे उक्तम्भले आकाशा

[दी] साध्याभावस्य प्रतियोगितायामनवच्छेदकं

भावीय दैशिकविशेषणनावारणाम्भवात् । द्वितीयलक्षणे यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकयादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्न प्रकारतावच्छेदकातिरिक्तान-
वच्छिन्नप्रकारतासांख्यज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकज्ञानं विरोधीति
विवक्षणवत् एतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्ता
नवच्छिन्नप्रकारतारुजानविरोधितानिवेशेन प्रतीकारसम्भवात्, आकाशत्वादे-
आकाशाभावाभावात्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्ततया तदवच्छिन्न-
प्रकारताकज्ञानविरोधितामादाय दोषामावात् । हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्य
वृत्तेर्बहिःत्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव बहूनि त्वादित्य
साध्यतावच्छेदकम्, अतः साध्याभावस्येति ।

यद्यपि बहिःत्वेन घटाभावादे. घटत्वेन बहुचभावामभिलक्ष्य
यादृशभावावोपि साध्याभाव एव, तथापि प्रतियोगितावच्छेदकमेवेन
अभावभेदमतेनेदं लक्षणम्, समनियताभावानामैक्याभिप्रायेण चाऽग्निमल्लक्ष-
णम् । अथवा हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छे-
दकमनिवेशान्न दोषः, बहिःत्वादिना घटाद्यभावस्य घटत्वादिना बहुधा
अभावाभिन्नत्वेपि तदीयघटादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यधिकरणबहिःत्वा
अवच्छिन्नत्वेन बाह्यादिनिष्ठप्रतियोगिताया वस्तिवादेरनवच्छेदकत्वात् ।
प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन निवेक्षनीया, तेन
सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताफलाध्याभावमादाय नासम्भवः । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वं व्यवस्थापित
मेव । प्रतियोगितारवच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकतापटकसम्बन्धाव-
च्छिन्नं प्राप्तम्, तेन गुणवान् द्रव्यत्वादित्वादौ हेतुसमानाधिकरणस्य
विषयितया गुणत्वादिमत समवायेनाभावस्य या ज्ञानादिनिष्ठप्रतियोगि-
ता तदवच्छेदकत्वेपि साध्यतावच्छेदकस्य न सति; सर्वत्र द्वित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकामान्यम्भवादायैतल्लक्षणमनवयमम्भवात् ।

[दी] हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्ते प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेपि क्षतिपिरहेण व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावस्तण्डन मूलकना अकिञ्चिद्वत्, अतो लक्षणान्तरमाह—
हेतुसमानाधिकरणस्येति । अत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या
ऽपानाणिवत्त्वे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिकावच्छेदकत्वमादाया
व्याप्तेर्वारणाद्योपात्तस्य सामानाधिकरणस्येनेत्यस्य वैयर्थ्याल्लक्षणासाम-
न्वयमिति तादृशाभावस्तण्डन सङ्गच्छते । अत्रापि हेतुसमानाधि-
करणस्य व्याप्यवृत्ते रित्यस्य पूर्वोक्त एव पर्यवसितार्थं व्याधुर्या-
दिरपि पूर्वोक्त इव । कालिङ्गमन्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशा-
मानाभाववान् जातत्वादित्यागौ अव्याप्तिरारणाय पूर्वोक्तरीत्यनुमरणे
गौरवात् व्याप्यवृत्तित्वं धारित्वञ्च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभाव विशेष-
यति — प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति । पूर्वोक्तलक्षणे साध्यभावस्य
विशिष्टोपादानात् तत्त्वं च हत्वधिग्रहे साध्यत्वप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यमाशङ्क्यमेव एकव्यक्तिसाध्यके, अनन्तरं प्रतियोगिव्यधिकरण-
साध्याभावाप्रतिषेधा अव्याप्तिरिति तत्तात्तन्, प्रतियोगिव्यधिकरणत्वञ्च
न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वम्, सयोगी सत्त्वदित्यादौ सयोगाद्यभावा-
स्यातथात्वात् तादृशाभावान्तरमादमातिव्याप्ते, किन्तु प्रतियोग्यनधि-
करणवृत्तित्वम्, एवञ्च प्रतियोग्यनधिकरणभूतहेतुव्यधिकरणवृत्तेरिति द्रष्ट-
व्यपर्यवसितार्थं । प्रतियोग्यनधिकरणस्य च साध्यतावच्छेदकमन्वयेन
प्रतियोग्यधिकरणमिश्रत्वम्, अतः समवायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वादि
हेतोर्नातिव्याप्तिः, इत्थञ्च प्रतियोगिता न सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन
विशेषणीया, विशेषण्यताविशेषेणाभावसाध्यके सर्वस्यैवाभावस्य तेन
सम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोगि-

[दी] अभावस्य प्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदक
वा यत्साध्यतावच्छेदक तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं भ्याति ,

अधिकरणाभावापत्तिरिति , अतो "यादृशप्रतियोगिताश्रयानाधिकरणत्वं हेतुमत
स्तादृशप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनानवच्छेदक यत्साध्यतावच्छे
दक तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं" इति सिद्धान्तरक्षणे नश्यमानरीत्या
निष्कर्षणीयम् ।

अथ विशिष्टसत्तावान् आसेरित्यत्रातिव्याप्तेर्बोधानाय यादृशप्रति
योगितापच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यस्यैव वाच्यतया बहि
मान् भ्रुमादित्यादौ बह्नित्वादिना घटाद्यभावायप्रतियोगिताया रक्षण
घटक वामम्भङ्ग , तदवच्छेदकबह्नित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमतस्य
सत्त्वात् तथाच सामानाधिकरण्येनेत्यनर्थकम् । अत्र केचित् , यादृ
शप्रतियोगितापच्छेदकविशिष्टयादृशप्रतियोगिताश्रयोभयानधिकरणत्वं हेतु
मत इत्येष सत्तार्थक्यार्थं विवक्षणीयम् , दक्षिताभावीमप्रतियोगिता
पच्छेदकनिरासिर्नादिविशिष्टस्य हेतुमति सत्त्वेपि तादृशप्रतियोगिताश्रय
घटादेरसम्भवात् उभयानधिकरणत्वं हेतुमतेऽशतमेवेति तादृशप्रतियोगि
तापच्छेदक्यमादाय दातृवारकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थकता,
न च बह्नित्वेन घटाद्यभावाप्रतियोगिता यावद्बहिर्भावावृत्तिरेकैव स्वीक्रियते,
न तु घटादिरूपप्रतियोगिभेदेन, भिन्ना अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य
चैक्यमिति , तथाच घटादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसाधनत्वेरेव साधनमिति
सत्त्वात् तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं न तत्रेति न सामानाधिकर
ण्येनेत्यस्य सार्थकतासम्भवात् , प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिनाभेदे ॥
महान्तोषकद्वयादिनिष्ठाया बन्ध्यादेसायान्मात्रविप्रतियोगिताया पूर्व-
र्तायनस्य चतुर्गुणतया तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वस्य हेतुमति

पर्वतादौ राक्त्यात् बह्वित्वादेः तदवच्छेदकत्वमादायान्माप्तिरिति वाच्यम् ; यतः प्रतियोगिभेदेन न प्रतियोगिताभेदः, अपित्ववच्छेदकभेदेनैव; एवमपि बह्निभिन्नवान् घटादित्यादौ बह्निभिन्नत्वेन बह्न्व्यभावायप्रति योगिताया बह्निभिन्ने असम्मानिततया तदाश्रयानधिकरणत्वस्य बह्नि शून्ये हेतुन्यस्ततया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायान्माप्तेर्धारकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यम् ; महाकाले घटवान् काल परिमाणादित्यादौ महाकालान्यत्वाविशिष्टघटाद्यभावायप्रतियोगितैश्च तादृशी, महाकालस्य तदवच्छेदकमहाकालान्यत्वविशिष्टघटस्यावच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वात् अथ वा वक्ष्यमाणरीत्या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वयादृशप्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वहेतव्यधिकरणीभूतमार्त्तिकचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वैतत्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्तदनवच्छेदकत्वमेव वाच्यम्, एवञ्च तत्रावृत्तिगगनाद्यभावप्रतियोगित्वैव तादृशी, एवञ्च बह्नित्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगिता तादृशी, बह्नित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदाश्रयवह्निभिन्नप्रतियोगिकत्वयोरेकस्मिन् सम्बन्धे असत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताया अपि तथात्वात्तद्वारकतयापि सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सफलत्वमवसेयमित्याहुः ।

परे तु— अत्यन्ताभावस्येव अन्योन्याभावस्यापि प्रतियोग्यद्वयवर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकरोपगमात् पर्वतादौ बह्वित्वविशिष्टाद्यवच्छिन्नजलादिमद्भेदापि प्रामाणिकः, एवञ्च स्वावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नस्वाश्रयवन्निष्ठप्रतियोगिताकभेदवद्वेत्वधिकरणकं यत्प्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य निवेशनीयम्, एवञ्च बह्नित्वादिना जलाद्यभावायप्रतियोगितापि तादृशं स्वम्, कथितभेदस्य तदवच्छेदकबह्नित्वादिविशिष्टानच्छिन्नतदाश्रयजलादिमलिष्ठप्रतियोगिताकत्वात् ; अतस्तदवच्छेदकतामादाय दोषवत्तयाच सामानाधिकरण्येनेति । “ संयोगी द्रव्य-

त्वात् ” “ बह्निमान् धूमान् ” इत्यादौ सयोगत्वबह्नित्वाद्यवच्छिन्न
 सयोगबह्न्याद्यभावप्रतियोगिताया गुणत्वद्वत्त्वाद्यवच्छिन्नसयोगिपर्वतभेदौ
 सयोगबह्न्याद्यवच्छिन्नपटादिभेदौचादाय तथात्ववारणस्यावच्छिन्नान्तनि
 दान्तयोत्पत्तिदानम् , अथ वा यादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्ववच्छिन्नयादृश
 प्रतियोगिताअप्यदृष्टिप्रतियोगितावच्छेदकतारुभेदवत्त्वं हेतुमत तदनव
 च्छेदकत्व विवक्षणीयम् , बह्नित्वावच्छिन्नपटाभावप्रतियोगिताप्येतादृशी,
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकवद्विज्ञाद्यवच्छिन्नतादृशप्रतियोगितासमानाधिकर-
 णप्रतियोगितावच्छेदपताकस्य बह्नित्वेन घटत्वेति प्रतीतिविषयभेदस्य
 हेतुमति सत्त्वात् व्यधिकरणधर्मस्यात्यन्ताभासप्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्व-
 न्योन्यागासप्रतियोगित वच्छेदकतायामप्यवच्छेदकत्वात् , अत एव “ सम
 वायिनया वाच्यन्वद्वेदेषु द्रष्टव्य ” इति मिशैरभिहितम् , इत्थञ्च
 तादृशप्रतियोगितावारणाय सामानाधिकरण्येनेति । हेतुमतो बद्धि-
 त्वेन घटवद्वेदवत्त्वं घटत्वेन धूमिद्वेदवत्त्वचादाय बह्नित्वाद्यवच्छिन्न
 बह्निनिष्ठप्रतियोगिताया तादृशवारणाय प्रकृतप्रतियोगितासमानाधि-
 करणतातदवच्छेदकत्ववच्छिन्नत्ववार्मेतप्रतियोगितावच्छेदकताया निषेधनम्,
 गहाकालो घटवान् कालपरिमाणद्वित्यदौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटा
 यभावीप्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वय , न तु गगनत्वपटत्वादिना
 घटायभावीप्रतियोगिताम् , गगनत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नपटवृत्तिप्रतियोगिता
 वच्छेदकताकमेदम्य हेत्वधिकरणगहाकाले सम्भवेति सावानधिकरण्येन
 तदवच्छेदकस्याप्रमिद्वे , अथ वा तादृशप्रतियोगितासमान्ये यद्वर्तमाना
 नाधिकरण्यविशिष्टयद्वमावच्छेदत्वामाव , तद्वर्तमानासमानाधिकरण्येना
 सितित्वेन विवक्षणीयम् , इत्थञ्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामादायाधि-
 करणसमन्वयस्तत्र सम्भवतीत्यवधेयम् । बह्नित्वेन बह्निधूमोभय नास्तीत्ये
 तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य “ बह्निमान् बह्नित्वेन बह्निधूमोभयद्वारे ” इति

प्रतियोगिभेदमादाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेऽपि तस्य प्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वं न बह्वित्वात्ते पर्याप्तम् . तथा सति बह्वित्वरूपप्रतियोगितावच्छे-
 दकविशिष्टबह्वित्वरूपप्रतियोगित्वपि तादृशभावाप्रत्ययप्रसङ्गात् ; किन्तु बह्वित्व-
 तदुभयत्वयोरेव तत्पर्याप्तिः, अतस्तादृशप्रतियोगितायां समानाधिकरण-
 तया अवच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्वस्य न क्षतिः; यदि च तादृशभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्वादिकमेव, न तु प्रतियोगिशेषणतापन्न-
 दुभयत्वम्, प्रतियोगिशेषणतानापत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्गोपनीयत्वा-
 तद्विशेषणतापत्तेः तदनवगाहनात्, अन्यथा बह्वित्वेन षटो नास्तीत्या-
 दावपि षट्त्वबह्वित्वाद्युभयत्वच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहनोचित्यात् सामा-
 नाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, बह्वित्वेनोगयाभावप्रतियोगिता च
 व्याप्त्यवगाहिः, अतो न तादृशभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिरिति
 नन्यते!, तदा सामानाधिकरण्येनेत्यस्य प्रतियोगितापर्याप्त्यधिकरण-
 वृत्तिरितिः इत्याहुः ।

तदुभयमपि न युक्तम्, एवं सति षट्त्वादिना साध्याभाव-
 प्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वसम्भवेन प्रथम-
 लक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानभिधानस्य निर्वाजितया सन्दर्भविरोधापत्तेः

यस्तुतो यादृशप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकपरि-
 चिद्धमावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छे-
 दकस्य विवक्षणीयम्, अपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगादिनिष्ठप्रति-
 योगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकं अपिसंयोगत्वादिकमेव, तदव-
 च्छिन्नानधिकरणत्वं च न हेतुमत इति न अपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वा-
 दित्यादावव्याप्तिः; षट्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वसम्बन्धेनैव प्रमेयत्वा-
 दिना प्रतियोगिनो षट्त्वेन प्रमेयं नास्तीत्यादिज्ञाने शानात् प्रमेयत्वा-
 यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमत्त्वसम्भवात् षट्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-

ताया यादृशप्रतियोगितेत्यनेनोपादानासम्भवात् तथाविधप्रतियोगिताया
अप्रतिष्ठे, अतो यत्किञ्चिदि त्युक्तम् । दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ
सत्तद्दण्डावच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय दण्डिसामान्याभावस्य प्रतियोगि
वैयधिकरण्येऽपि न क्षतिः, तत्तद्दण्डावच्छिन्नात्मन्ताभावप्रतियोगितादच्छे
दकत्वमादाय दोषवारणाय तत्र परम्परासम्बन्धेन दण्डत्वादे साध्यता
वच्छेदकरवस्वीकारस्यावश्यकत्वात्, तत्संयोगत्वतद्बह्नित्वादिविशिष्टमति
योगिविषयकाभावभावे संयोगत्ववद्वह्नित्वादिरूपासामान्यधर्मावच्छिन्नमति
योगिताया ससर्गतया भावे मानाभावान् तत्संयोगत्वतद्बह्नित्वाद्यव
च्छिन्नाधिकरणत्वेऽपि हेतुमतो न क्षतिः, संयोगत्ववद्वह्नित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताया घटत्वानच्छिन्नत्वेन घटो नास्तीत्यभावानुद्धौ असर्गतया
भानोपगमे अपानेत्सपित्तत्वेन प्रकारता निवेदनीया, विशिष्टसत्तावान्
जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता
वच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेतुमति सत्त्वान्नाति
ग्याति, बह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयमति
योगितासम्बन्धाद्यवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य
हेतुमति सत्त्वात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्धकता, एकमात्रवृत्ति
साध्यकस्वले साध्यनिष्ठप्रतियोगिताससर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्ना
नधिकरणत्व न हेतुमत इति साध्यवृत्तितथात्रिप्रतियोगिताया अम-
सिद्ध्या न पूर्वोक्तलक्षणे प्रतियोगिगन्धधिकरणत्व निवेशितम्, बह्नि
त्वादिना उभयमावमादाय दोषस्तु पूर्ववदेव वारणीय इति ।

अन्ये तु- यदि “ घटत्वेन बह्निर्नास्ति ” “ बह्नित्वेन घटो
नास्ति ” त्यादौ बह्नित्वघटत्वादिरूपसमानाधिकरणधर्मस्यापि प्रतियोगिता
वच्छेदकत्व भासते, अन्यथा तादृशमतीति प्रतियोगिनिष्ठतत्त-
दर्माणा उपलक्षणतया भावे तादृशिवैशिष्ट्याद्यनवगाहितया
घात्रिविज्ञानान्तरमप्युत्पत्त्यापत्तेः, नच बह्नित्वघटत्वादे

प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगादने तन्निर्विकल्पकानन्तरं तादृशभागवृद्धि-
रिष्टैव, प्रतियोगितावच्छेदकतया यदवगमते तन्निर्विकल्पकानन्तरं यथात्र
प्रतियोगित्वमादिति वाच्यम्, बह्नित्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं तथात्रैव
भत्ययोगगमे विशेषामावेन तदुत्तरं बह्नित्वाद्यंशे प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वानवगाहि बह्निर्नास्तीत्याकारकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रत्यय-
स्यापि स्वीकारापत्तेः इत्युच्यते^१, तदा व्याप्यवृत्तितानिवेशपक्षे बह्नि-
त्वादेः व्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नबह्न्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमा-
दायासम्भवप्रसक्तिरित्यालोच्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमनुसारं ;
तदर्थः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानाधिकरणवृत्तित्वमेव, तथा सत्यपि
हेतुमतौ घटत्वादिविशिष्टानाधिकरणतया बह्नित्वादिना घटाद्यभावमादाय
दोषप्रसक्त्या सामानाधिकरण्येन त्यस्य सार्धस्यसम्भवात् । नच
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानाधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकताकभेदकत्वम्, तथाच संयोगस्थाद्यवच्छिन्नघटादिमद्भेद-
मादाय संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यापत्तिः^२, भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकतायां भट्टप्रतियोगिमामानाधिकरण्यनिवेशने च “परे”स्ति-
त्वादिना अभिहितद्वितीयकल्प एव पर्यवसानमिति घटत्वादिना बह्न्वा-
द्यभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यापत्त्या बह्नित्वादेः तत्प्रतियोगितायाः
सामानाधिकरण्येनावच्छेदकतया ऽन्वयैरिति वाच्यम्, न्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभेदान्धुपगमनैवोक्तपक्षसम्भवात् । घटत्वेन
घटत्वाभेदादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नघटात्यन्ताभावस्यैव विषयत्वोपगमात्, प्रति-
योगितावच्छेदकं सामानाधिकरण्येन यत्रावच्छेदकं तादृशप्रतियोगिता-
वच्छेदकताक एव वा भेदो निवेद्यः, अथैवमपि भट्टत्वाद्यवच्छिन्नबह्न्वा-
द्यभावस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिन्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
मादायाभ्यासिर्दुर्वैरेति चेत्, सामानाधिकरण्येन प्रतियोगिताया मव-
च्छेदकं यत् तदवच्छिन्नतत्समानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्यैव

[दी] साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेद-
दकहेतुनशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् ।
अवच्छेदकत्वचेद् तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्,

तदाश्रयसामानाधिकरण्यमिति तस्याम इति वाच्यम्, बह्वनित्वं धूम-
व्यभिचारीति प्रयोगाभावात् उक्तधर्मबोधकाव्यभिचारपदसमभिव्याहृत-
मत्वर्थीयस्याश्रयत्वावोक्तत्वात् अन्यभिचारिपदार्थान्वयितावच्छेदक यद्रूप-
सद्व्यच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबोधकताया व्युत्प-
त्तिसिद्धत्वात्, साध्यतावच्छेदकस्याव्यभिचारिपदार्थत्वे “हेतुसमानाधि-
करणे” त्यादिव्याप्तिबोधकाशक्यत्वाच्चेति चेन्न, “अव्यभिचारिसम्बन्ध”
इत्यस्याव्यभिचारिहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थ, एवञ्च साध्यता-
वच्छेदकनिष्ठस्वरूपानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिरूपकहेतुनि-
ष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमिति पर्ववसितम्, उक्तलक्षणस्याप्यत्रैवार्थे
तात्पर्यम्, न तु यथाश्रुतविशेष्यविश्लेषणभावे, तदापन्नस्य अव्यभिचारि-
सम्बन्धपदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया दुर्वारत्वात्; नच
यद्रूपवच्छिन्नस्य अस्य व्याप्तित्वं तदन्यरूपेण तस्याव्यभिचारिसम्बन्ध-
पदार्थत्वेपि न ह्यतिरिति वाच्यम्, एवं सति साध्याभाववद्वृत्तित्व-
मात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेपि व्यतिरेकिसाध्यकोक्तव्यप्तेरव्यभिचारिसम्ब-
न्धरूपतोपपत्तेरुक्तधर्मस्य व्यभिचारपदार्थत्वव्यवस्थापनाया अनुपयुक्तत्वात्;
उक्तलक्षणेपि साध्यसामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपताया
व्यवस्थापयितुं शक्यत्वात्; साध्यसामानाधिकरण्यमन्तर्भाव्येपि प्रतियोगि-
समानाधिकरण्यव्यवस्थापयितुं शक्यतादृश्यावदभावत्वरूपधर्मवसितपूर्वलक्ष-
णाव्यवस्थाव्यभिचारिसम्बन्धरूपतासम्भवात् । अवच्छेदकत्वं इति ।
अवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदकपदं तत्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वमित्यर्थः ।
तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम् — पर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकतावत्त्वम्, तत्रात्र

[दी] तेन विशिष्टबह्व्यभावस्य बृहत्त्वबह्विबोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि बह्वित्यस्य न क्षतिः ।

पर्याप्तिसम्बन्धेन अवच्छेदकत्वावच्छिन्नस्य भेदो नवच्छेदकपदेन विवक्षित इति भावः । विशिष्टबह्व्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि बह्वित्यस्ये त्यन्यथः । महानसीयत्वोद्दिष्टविशिष्टबह्व्यभावप्रतियोगिताया महानसीयत्वसाहितस्य बह्वित्यस्यावच्छेदकत्वेपि आश्रयत्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वस्य बह्वित्वे दुर्लभत्वादिति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापक्षधर्मान्तरसाहितबह्वित्वावच्छिन्नाभावाभावाद्य दोष दर्शयित्वा प्रति योगिविशेषणतापक्षधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति नियमान्मुपगन्तुर्न्यायिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभावादिन प्रतियोग्यवृत्तिधर्मसाहित प्रतियोगिद्विधधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावोऽस्तीति ह्युपादानाय तादृशाभावमात्रायापि दूषणं दर्शयति - बृहत्त्वेति । उभयावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकौगयपटकरूपत्वे रूप्यावच्छेदकताया अव्याहृतत्वादिति भावः । न क्षतिरिति । अवच्छेद्याश्रयविशेषणभावापक्षेषु तदनापक्षेषु च मानाधर्मेषु पर्याप्तयदवच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नभेदस्य तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकरूपमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्त्वाद्बह्वित्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य पटराश्रयवच्छिन्ने घटपटोभगत्वाद्यवच्छिन्नभेदवशिष्यत्पूहत्वादिति भावः । नच बह्विनिष्ठबृहत्त्वबह्वित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येन यदवच्छेदकत्वं तद्बह्वित्वमात्रे पर्याप्तम्, बृहत्त्वस्य व्यधिकरणतयैव अवच्छेदकत्वादिति कथं बह्वित्यस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यत्वनिर्वाह इति वाच्यम्, यतः सामानाधिकरण्येन अनवच्छेदकमित्यस्य तत्प्रयोगितासमानाधिकरणवृत्तिमत्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदकृत्पक्ष

न्यभिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः तथा सा-
ध्यतावच्छेदकान्वयिनो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधि-
करण्येन अवच्छेदकत्वस्यापि तयात्वादित्यर्थः । वह्निर्धूमस्य व्यभि-
चारीत्यत्राभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारपदार्थः । तदेकदेशेचाभावे षष्ठ्यर्थ-
प्रतियोगितायाः निरूपकत्वसम्बन्धेन अन्वयः, प्रतियोगितायामापेयता
सम्बन्धेन धूमस्यावाच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धूमविशेषणतापन्नधूमत्वस्यान्वय-
इति धूमत्वावच्छिन्नवृत्त्याभाववद्वृत्तित्वलाभः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्यान्तर्भावेन न व्यभिचारपदार्थता, शक्यतानन्त्यप्रसङ्गात्, साध्य-
वाचकपदवैधर्ष्याभावाच्च; एवं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामा-
नाधिकरण्येन अवच्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः, सामानाधिकरण्ये च
व्युरपत्तिवैधिरात् प्रथमान्तपक्षोपस्थाप्यस्यापि वह्नेर्निरूपकत्वेनान्वयः,
वह्न्याप्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः, धूमपदं लक्षणया धूमत्वपरम्, आधे-
यत्वं षष्ठ्यर्थः, अन्वयश्चास्य अवच्छेदकत्वे; निरूपकं भिन्नेप्रत्ययार्थः,
तथाच धूमत्वनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपको
वह्निर्नित्यन्वयबोधः । यद्यपि लाघवरूपविनिर्गमकसत्त्वादभाववद्वृत्तित्व-
एव व्यभिचारपदशक्तिकल्पनमुचितम्, तथापि ज्ञेयत्वं वाच्यत्व-
स्याव्यभिचारीति प्रामाणिकव्यवहारानुरोधादुपदर्शितगुरुरूपस्यापि व्यभि-
चारपदार्थत्वमावश्यकम्, तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभावव-
द्वृत्तिस्वाभावबोधासम्भवात्, उक्तरूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे व्यभिचार-
स्याभावोऽव्यभिचारमित्यव्ययीभावाश्रयणात् ज्ञेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वमव्यभिचारपदार्थः, इतिप्रत्ययार्थो निरूपकम्, वाच्यत्व-
पदं वाच्यत्वत्वपरम्, षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वम्, तथाच वाच्यत्वत्वनिष्ठस्व-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतानिरूपकं ज्ञेयत्वमित्यन्वयबोधः ।

अथैवमप्यव्यभिचारिसम्बन्धपदेन उक्तव्यप्तेः कथं लाभः ? न च
व्यभिचारिपदं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाश्रयपरम्, सम्बन्धश्च

[दी] साध्यतावच्छेदकाच्छिन्नसाध्याभाववद्बुद्धित्वस्येव साध्यतावच्छे-
दकहेतुमन्निष्ठाभाप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् ।
अवच्छेदकत्वचेह तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्,

तदाश्रयसामानाधिकरण्यमिति सहाभ इति वाच्यम्, दहन्निव धूमा
व्यभिचारीति प्रयोगमावात् उक्तपर्यवोयकाव्यभिचारपदसमभिव्याहृत
मत्वर्थायस्याश्रयत्वानोधनत्वात् अव्यभिचारिपदार्थान्वयितावच्छेदक यद्रूप
तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरोधकताया व्युत्प-
त्तिरिद्धत्वात्, साध्यतावच्छेदकस्यान्यभिचारिपदार्थत्वे “हेतुसमानाधि-
करणे” त्यादिव्याप्तिषोभन्दाशक्यत्वाच्चेति चेत्, “अव्यभिचारिसम्बन्ध”
इत्यभ्यान्यभिचारिहेतुनिष्ठसाध्याभावनाधिकरण्यमित्यर्थ, एवञ्च साध्यता
वच्छेदकनिष्ठस्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतानिरूपकहेतुनि-
ष्ठसाध्यसमानाधिकरण्यमिति पर्यवसितम्, उक्तलक्षणस्याप्यत्रैवार्थे
तत्पर्यम्, न तु यदाद्युतविश्लेषविशेषणभावे, तदापन्नस्य अव्यभिचारि-
सम्बन्धपदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया दुर्गतरत्वात्, नच
यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य व्याप्तिर तदन्यरूपेण तस्याव्यभिचारिसम्बन्ध-
पदार्थत्वेपि न क्षतिरिति वाच्यम्. एव सति साध्याभाववद्बुद्धित्व-
मात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेपि व्यतिरेकिमाध्यकोक्तव्याप्तेरव्यभिचारिसम्ब-
न्धरूपतोपपत्तेरुक्तपर्यमस्य व्यभिचारपदार्थत्वव्यवस्थापनाया अनुपपुक्तत्वात्;
उक्तप्रसङ्गेपि साध्यसामानाधिकरण्यमन्तर्मान्नाव्यभिचारिसम्बन्धरूपताया
व्यवस्थापयितुं शक्यत्वात्, साध्यसामानाधिकरण्यानन्तर्यादेपि प्रतियोगि-
समानाधिकरण्यसमानाधिकरण्यतादृशभावदभावत्रत्यरूपपर्यवसितपूर्वत्व-
पार्थम्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपतासम्भवत् । अवच्छेदकत्वमिति ।
अवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदकपद तदात्यर्थविषयावच्छेदकत्वमित्यर्थ ।
तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वम् - यदापि सम्बन्धेनावच्छेदकत्वमिति, तथान

[दी] तेन विशिष्टवदन्यभावस्य हृदत्ववदित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्वस्य न क्षतिः ।

पर्याप्तिसम्बन्धेन अवच्छेदकत्वावच्छिन्नस्य भेदो नवच्छेदकपदेन विवक्षित इति भावः । विशिष्टवदन्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्वस्ये त्यन्यथा । महानसीर्यत्वोदिविशिष्टवद्व्यभारप्रतियोगिताया महानसीर्यत्वसहितस्य बह्वित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि आश्रयत्वसम्बन्धेनावच्छेदकतावदन्यत्वस्य बह्वित्वे दुर्लभत्वादिति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मन्तरसहितबह्वित्वावच्छिन्नाभावमादाय दोष दर्शयित्वा प्रति योगिविशेषणतापन्नधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति नियमान्मुपगन्तुर्व्यधिकरणवर्मावच्छिन्नाभाववादिनः प्रतियोग्यवृत्तिधर्मसहितप्रतियोगिवृत्तिधर्मवर्माप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावोन्तीति व्युत्पादनाय तादृशाभावमादायापि दूषणं दर्शयति - हृदत्वेति । उभयावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभयपटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अन्याह तत्त्वादिति भावः । न क्षतिरिति । अवच्छेद्याश्रयविशेषणभाषापक्षेषु तदनापक्षेषु च नानाधर्मेषु पर्याप्तयदवच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नभेदस्य तत्पर्याप्तधनवच्छेदकप्रत्येकधर्ममात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्त्वाद्बह्वित्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य षट्पटावच्छिन्ने षट्पटोभयत्याद्यवच्छिन्नभेदवन्निष्प्रत्यूहत्वादिति भावः । यच्च बह्विनिष्ठहृदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येन यदवच्छेदकत्वं तद्बह्वित्वमात्रे पर्याप्तम्, हृदत्वस्य व्यधिकरणतयैव अवच्छेदकत्वादिति दृश्यं बह्वित्वस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यत्वनिर्वाह इति वक्ष्यम्, यत् सामानाधिकरण्येन अनवच्छेदकमित्यस्य तत्प्रयोगितसामानाधिकरणवृत्तित्यतिप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदकूटवत्त्वं

[दी] सत्त्ववति च गुणादौ संयोगाद्यभावोपि व्याप्य वृत्तिः.
 पश्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छे-
 दकत्वमिहापि बोध्यम्;

मर्थः, इत्थंच हृदयव्यवहित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सगानाधिकरण
 वृत्त्यप्येकमेवावच्छेदकत्वमुभयवर्थासम्, तदवच्छिन्नभेदो बह्विति अभ्या
 हत एवेति ।

ननु संयोगादिसाप्यकसद्भेदावव्याप्तिवारणाय तदभावव्याप्यार्तक
 व्याप्यवृत्तिर्वादिविशेषणोपादाने तत्साप्यकसत्त्वादिरूपव्यभिचारिहेतावति
 व्याप्तिप्रसङ्गः, अभावांतरस्यैव लक्षणघटकत्वादित्याशङ्कां व्यभिचारि
 हेतुकस्थले संयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वप्रदर्शनेन परिहरति— सत्त्व-
 वतीति । व्याप्यवृत्तिरित्युपलक्षणम्; प्रतियोगिव्यधिकरणश्चेत्यपि
 बोध्यम् । अयं भावः,— व्याप्यवृत्तित्वमत्र नावच्छिन्नवृत्तिसामान्यत्वम्, न
 वा स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः, प्रतियोगिव्यधिकरण
 त्वञ्च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वम्, किंत्वनवच्छिन्नवृत्तिकत्वम्, स्वा-
 धिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा व्याप्यवृत्तित्वम्, प्रति
 योग्यनधिकरणवृत्तित्वञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं संयोगाद्यभावसाधारणम्,
 हेतवधिकरणे तथात्वस्य विवक्षितत्वात्; सद्भेदुत्पत्ते न तादृशाभावस्य
 लक्षणघटकता, तत्र गुणादेर्हेतवनधिकरणत्वात्; सत्त्वादिहेतुकस्थले तु
 तस्य हेत्वधिकरणतया तत्र व्याप्यवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणश्च सा-
 ध्याभावां लक्षणघटक एवेति । वक्ष्यमाणमिति । “सिद्धान्तलक्षण”
 इत्यादि । तदवच्छेदकत्वम्— प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । इहापि—
 एतद्वचनेपि । बोध्यम्— विवक्षणीयम्; अन्यथा लघुरूपसगनियत
 गुरुर्भावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरिति भावः । तथा च संयो-

गादिरूपसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिरूपविशेषणेन व्यावर्तनेपि न क्षतिः ,
 व्याप्यवृत्त्यभावाभ्यन्तरप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादी
 सत्त्वेन तदवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्यप्रसङ्गेति यथाश्रुता
 शयो ऽवगम्यते, स च न सद्गच्छते, सत्तावान् जातेरित्यादी सत्ता
 त्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनति-
 रिक्तवृत्तितायाः सत्तात्वसाधारणतया अन्यासेर्भारणाय स्वविशिष्टसम्बन्धि-
 निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्त्वस्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणी
 यतया तद्वष्टकाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयोगादि
 साध्यकराद्धेतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादे
 निरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविरहेणव्याप्यनयकाशेन
 हेतुसमानाधिकरणभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनवैयर्थ्यात् । नच स्ववि-
 शिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यत्वा
 व्याप्यवृत्तितापक्षे संयोगेन साध्यताया हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीय
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक तादृशधर्माप्रसिद्धि
 तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्मावच्छिन्नानामेव संयोगेना
 भावानां केवलान्वयित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तिः
 विशेषणस्य आवश्यकतेति वाच्यम् , संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्यावच्छिन्न
 वृत्तिक्रान्त्यस्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशने संयोगेन साध्यताया हेतुसमा-
 नाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो गुणादीनामेव व्याप्य
 वृत्तिः , न तु द्रव्यस्येति तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्विशिष्टसम्ब-
 न्धिनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदक तादृशधर्माप्रसिद्धितादवस्थ्यात्
 प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व परित्यज्य एक
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विशेषणत्वपक्ष-
 म्येव अवलम्बनीयतया व्याप्यवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यस्य दूरद्वरत्नात् ,

[दी] भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वं द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रतियोगिताख्याप्यवृत्त्यभावाप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यन-
तिरिक्तवृत्त्येव संयोगरतामित्याहुः । साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
साध्यतासमानाधिकरण्यावच्छेदकत्वसमानाधिकरण-

तस्माद्द्रव्यमाण्येति अन्वयसागवे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणं न देयमेव,
सददानेपि सयोगत्वादौ द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वीयपारिभा-
षिकावच्छेदकत्वविरहेण अव्याप्यप्रसक्तेरित्याशयः ।

तत्र च पारिभाषिकावच्छेदकत्वशरीरनिविष्टस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावो
व्याप्यवृत्तित्वविशेषणमावश्यकम्, अन्यथा तुल्यगुक्त्या सत्तादिहेतुकेपि
सयोगत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वानिर्वाहादिति हेतुमज्जिष्ठाभावेपि
तद्विगेषणमावश्यकम्, अन्यथा उन्वासेरित्याशङ्कां सत्तादिहेतुकस्थले
गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः पारिभाषिकावच्छेदकत्वंसंयोगत्वादौ
मदृश्यं वारयति—भवतिचेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां व्याप्य-
वृत्तित्वाभिधानं तु संयोगत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वमूल्याय, अन्यद्रव्येषुत्पत्तिकालावच्छेदेन गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
मर्यादरूपगमात्तन्मते गुणत्वस्य संयोगत्वंविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीय
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति गुणवृत्तित्वानुधावनम्, संयोगो
गुणान्यत्वे सति सत्तादित्यादौ गुणावृत्तित्वं न विशिष्टहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकम्, अतः संयोगसाध्यक्यभिचारिमात्रे
सादृशप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वं
सम्भवति तादृशं धर्ममाह — द्रव्यमात्रसमवेतत्वेति ।

इति चक्रवर्तिलक्षणम् ।

अथ प्रगल्भलक्षणम् ।

प्रगल्भस्य लक्षणद्वयं एतदोपेण दूषयितुमुपन्यस्यति - साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टत्वादिति । विशिष्टाभावो विशेष्यविशेषणसम्बन्धाभाव

रूपः, उभयमावन्तु परम्परासम्बन्धेन द्वित्वमाव इति मतेनेदं लक्षणम् , अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव विनापि लक्षणसम्बन्धसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति अन्यानुत्थितिरिति बोध्यम्, अथ वा साध्याभावपदं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यभावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरमिति । अथच्छेदकत्वमिहानतिरिक्तवृत्तित्वम्, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, यथोक्तधर्मयोस्तादृशावच्छेद्यावच्छेदकभावे मानाभावात् ; स्वपदं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरम् . तथाच साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यासमानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तिवद्भर्मविशिष्टसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति समुदितार्थः, सदेतां साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य हेत्वसमानाधिकरणत्वनियमात्तादृशसाध्याभावत्वं साध्यसमानाधिकरण्यानातिरिक्तवृत्ताति लक्षणसम्बन्धः । व्यभिचारिणि तादृशसाध्याभावास्मापि हेतुसमानाधिकरणतया तदतिरिक्तवृत्त्येव तदिति नातिव्याप्तिः । गुणान्यद्विशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्याधिकरणत्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, तेन संबोधादिना भूमादेरभावस्य रामबायादिना धूमादिमति स्थावयवे वृत्तापि नातिव्याप्तिः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ अव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानम्, तद्विशिष्टाधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, तेन भूमादिसमवायिनिष्ठवाङ्मत्वावच्छिन्नवह्याद्यभावस्य वह्यादिसामानाधिकरण्यविरहेपि न क्षतिः । साध्यहेतुसमानाधिकरण्यपटवृत्तिद्वयं दैक्षिकविशेषणतासम्बन्धेन बोध्यम्, तेन द्रव्यसत्त्वादित्यादौ दैक्षिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वावभावावस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यवन्महाकाशदिवृत्तिरेपि न क्षतिः ।

[दी] साध्याभावत्वकत्वम्, यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्य
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं,

यद्यपि हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वघटकमभावत्वत्वरूपं विशेष्यं
व्यतिरेकिसाध्यके साध्यासमानाधिकरणाभावसाधारणमिति विशिष्टसाध्य
समानाधिकरण्यशून्यावृत्तिस्वरूपं तदनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्बलम्, तथापि
यावन्तत्त्वसमानाधिकरणसाध्याभावाः विशिष्टसाध्यसमानाधिकरणा इत्य
र्थस्य विवक्षणीयत्वात् दोषः । यत्समानाधिकरणे ति । यद्रूप
विशिष्टसमानाधिकरणेत्यर्थः, तेन “द्रव्यं- शुण्कर्मान्यत्वे सति सत्त्वात्”
इत्यादौ सत्तासमानाधिकरणद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रमायां साध्य
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः । यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण्य
शरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं निवेश
नीयम्, तत्प्रयोजनं च स्फुटमेव; अधिकरणवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नं
प्राप्तम्, तेन कपिसयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरण
कपिसंयोगाभावादिनिषेधकप्रमाया अन्व्याप्यवृत्तिवृत्तज्ञानविरहकालिकायाः
साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि न क्षतिः । प्रमापाम्— प्रमासामान्ये;
तेन व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः । समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्यापि विरोधित्वात् सद्देतादपि
लक्षणगमनासम्भवं इत्यतो ज्ञानसामान्यश्रुपेक्ष्य प्रमासामान्यनिवेशनम् ।
प्रमापदं च यावद्भ्रमभिरूपम्, अत उक्तज्ज्ञानकज्ञानस्यानापत्त्यांशे
प्रमात्वेपि न क्षतिः । साध्यवत्ताज्ञानपदमपि तत्सामान्यपरम्, अतो
व्यापिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य तद्धर्मवत्त्वेन साध्यवत्ताज्ञान
विरोधित्वेपि न क्षतिः, एवञ्च साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरम्,
ज्ञानञ्च स्वसमानधर्मितावच्छेदकत्वेन स्वविषयीभूताभावप्रतियोगिताव
च्छेदकसम्बन्धसंसर्गकत्वेन च विशेषणीयम्, अतो धर्मत्वाद्यवच्छिन्न

[दी] यत्तु - साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिरोधित्व

अथ विशारदलक्षणम् ।

साध्याभाववती ति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्तत्त्वमित्यर्थः । बह्विमान् धूमादित्यादौ हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितैव, सा च न बह्वनुमिति प्रति प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, तच्छास्त्रिज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् । व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितापि तादृशी, तद्वद्वो ज्ञानस्य न व्यभिचारज्ञानविषयानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तादृशविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिः । यन्निष्ठत्वानुपादाने धूमाद्यशेषद्वित्वावच्छिन्नबह्वनुमितिभाववद्वृत्तित्ववगाहिभ्रमनिष्ठवद्विषयेन बह्वनुमतिभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अप्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाद्भिमान् धूमादित्यादावप्याप्तिः, अतस्तदुपादानम्, तथाच भ्रमविषयबह्वनुमतिभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुनिष्ठत्वाभावात् दोषः ।

यन्निष्ठपदार्थनिरूपितविषयितासामान्ये यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्य इति वा यदुच्यते तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमेव यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेन भातम्, तादृशशरीरहेतुनिष्ठतयाविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अप्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादसम्भवः अव्याप्तिर्वेति साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वविषयितानिशेषणम्, तादृशभ्रमविषयिता च न साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपिता, तादृशविषयितानिरूपकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशेषणीभूत यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तद्विनिष्ठत्वाभावात् । नच तद्विशिष्ट-

निरूपितत्वं यदि तदवच्छिन्ननिरूपकताकत्वम् ^१ तदा समानाधिकरण
 धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वत्वस्य तदभ्रमविषयवृत्तात्वसत्त्वेऽपि तल्लिष्ट
 विषयितानिरूपकत्वे व्यधिकरणीमूयावच्छेदकत्वात् अभ्रविषयिताया
 स्तद्विशिष्टनिरूपितत्वमश्रुतमेव; यदि च वस्तुगत्या यत्र तद्विशिष्ट्य
 तन्निरूपितत्वमेव विशिष्टनिरूपितत्वम् ^२ तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
 साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितत्वमेवोक्तभ्रमविषयिताया व्यक्षतामिति
 कथं तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम्; विशेषणभूतधर्मान्तरविशिष्टेन व्यावर्त्य-
 मानस्य विशेष्यस्य माने विशेषणाशे प्रकाराभवत्या व्यक्तौ विशेष्य
 सम्बन्धितावच्छेदकताया भानात् साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वरूपविशेषणविशिष्ट
 विषयेण निरूपकभूय विषयिताव्यावर्तने व्यावर्तकविषयस्य आश्रयतया
 व्यावर्तकं यत्साध्याभाववद्बृत्तित्वं तस्यापि निरूपकतावच्छेदकीभूय विष-
 यितान्यावर्तकः पादुक्तभ्रमविषयिताव्यावृत्तिः तस्यावर्तक विषयान्यावर्तकस्य त
 त्रिष्टसाध्याभाववद्बृत्तित्वस्य तादृशविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वादिति
 तादृशविषयिताया लक्षणाघटकत्वात्, एवचोक्तभ्रमविषयितान्यावर्तकतयैव
 साध्याभाववत्पदसार्थक्यम्, तादृशविषयिताया उक्तकमेव हेतुनिष्ठमाध्या
 भाववद्बृत्तित्वत्वविशिष्टानिरूपितत्वेऽपि हेतुनिष्ठधेयतात्वविशिष्टनिरूपित
 त्वानुपायात्. साध्याभावनुपादायाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टविषयितानिवेशे
 वृत्तौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नागावाधिकरणीयस्वभ्रमविषयिताकारेणपि
 वृत्तिविशेषणे तन्निरूपके अधिकरणे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव
 भ्रमविषयिताकारणसम्बन्धासाध्याभावाशान्निवेशस्यापि सार्थक्यात् । नच
 तावत्पर्यन्तनिवेशेऽपि बहिःत्वावच्छिन्नवद्विप्रतियोगिताकत्वेन व्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्व्यभावमवगाह्य तादृशाभाववद्बृत्तिस्त्वावगाहि
 यज्ज्ञान तदर्थ्यतादृशसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयतः पि साध्याभाववद्बृत्तित्व
 त्वविशिष्टनिरूपितैव, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकां य साध्या
 भाव स्तद्वद्बृत्तित्वस्यैव तद्विशेषणतया मानान् तद्विशिष्टत्वस्य ॥
 तादृशज्ञाननिष्ठविषयिताविरूपमाध्याभाववद्बृत्तित्वे सत्त्वादिनि तदर्थ्यता-
 दनस्यमिति वाच्यम्, अगावांशे साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नाप्रतियोगि-

तात्त्व्यसम्बन्धेन साध्यप्रकारक व्यभिचारज्ञानमेव अनुमितिर्निरोधे, तथाच
 यत्र च व्यभिचरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्यतावच्छेदकाव
 च्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धेन साध्य प्रकार तादृशज्ञानविषयघटकस्य
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टस्य व्यभि
 चरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य अ प्र सिद्ध या तादृशज्ञानविषयिताया
 विशिष्टनिरूपितत्वासम्भवाद् साध्याभाववद्वृत्तिरूपविषयस्य प्रति
 योक्ततावच्छेदककोट्यप्रवेशादतिन्यप्नोति अतो विषयितापर्यं तानुभावनम् ।
 हेतुनिष्ठमायाभाववद्वृत्तितात्त्व्यविशिष्टे प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतापर्या
 स्यभावविरक्षणं साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः ,
 प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहिन एव ज्ञानस्यानुमिति
 प्रतिबन्धकतया तदपटिननिषेधे प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताया अप
 र्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिवेशश्च न सम्भवतीति तदु
 पेक्षितम् । व्यभिचरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिरविषयिताया प्रति
 योक्ततावच्छेदकाभावादतिन्यप्नोति अतः सामान्ये इत्युक्तम् । प्रकृता
 नुमितेपद प्रकृतानुमितिसामान्यपरम्, अन्वया व्यभिचरणधर्मावच्छिन्न
 साध्याभाववद्वृत्तिराभावविषयकसमूहात्मनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक
 तावच्छेदक इत्यं हतुनिष्ठतादृशतायाभाववद्वृत्तिरविषयितायामपि
 सत्त्वात्मद्वेतापदि लक्षणमनसाम्भवात्, एवञ्च प्रकृते त्वनुपादाने
 पामिनीविज्ञानादौ प्रसिद्धा या अनुमितिसामान्यप्रतिबन्धकता तदव
 च्छेदक सामागे ब्रह्माभाववद्वृत्तित्वाद्विषयिताया मगत एव, तद्विष
 यकज्ञानव्याप्यन्यच्छिन्नान्यसाध्यमान्यसमर्गानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् ,
 अन प्रकृते मि तत्ता शक्यत्वेतुजननमगमपरम्, तद्वेनुमित्यभिचरण
 धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिरविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्या
 मिदत्र दिनात्तुतादृशसम्भारम्य न , अतो यतिव्याप्तायाभाववद्वृत्तिरवि

विषयिकज्ञानसामान्यस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वमुपेक्ष्य निरुक्तविषयितासा-
मान्ये अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तानुधावनम् । अवच्छेद-
कत्वं च स्वरूपसाम्बन्धविशेष, नन घृणाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटादि-
विषयकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया घृमानाववद्वृत्तित्वत्वं विशिष्टविषयता-
शाक्तिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतारूपनस्य अनम्बवात्तादृशविषयिताया प्रति-
बन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वात्सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति वा-
च्यम्, घृमाभाववद्वृत्तित्वत्वप्रकारतानिरूपितविषयिताशाक्तिज्ञानत्वेन
अगसाधारणप्रतिबन्धकताकल्पनसम्भवात् तादृशविषयितात्वेन वास्तव-
भूमानाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वम्यक्षतत्वात् । नचैव समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावद्वयविश्लेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहितं समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात् अमरूपज्ञानस्य विषयिताया व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वात्समानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणविषयितानिरूपिताधेयत्वविष-
यितात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, हेतुसामा-
नाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टविषयिताया प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वाभावाच्च विवक्षणीयत्वात्, उक्तभेदे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावविषयितायन्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वेनाप्यसत्त्वमनकाशात् ।

अथ यत्र ज्ञाने हेतुसमानाधिकरणतया भासमाने व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसाध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्यैका प्रकारता तादृश-
ज्ञानीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयविषयिताया साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य विषयीयव

दमात्रे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन असम्भवेऽपि व्यभि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपित-
त्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविषयितानिरूपित-
विषयितारवेन अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाज्ञातत्वात् अन्यसि-
द्धिर्नरेवेति चेत् ; तादृशप्रमत्याऽप्रामाणिकत्वात्, प्रामाणिकत्वे च संस-
र्गाविविषयितादयानिरूपकतया लक्षणघटकत्वेन अभावविषयिताया विशेष-
ण्यतया सामञ्जस्यम् ।

अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विषयितानिरूपकतया
लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य सम्बन्धविधेया लक्षणघटकत्व-
गावश्यकम्, स च सम्बन्ध साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
रूपो व्यभिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्यानुगत इति प्रथमस्य
निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिनाभावस्यैव अप्रगितिः, व्यतिरेकि-
साध्यकमद्वेनैव च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवः, चर-
मस्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यनित्यसिद्धिः, प्रतियोगितावच्छेदकधर्मा-
णावोपलक्षणीभूतेन केनचिद्वेषेन अनुगमस्य निवेशो न सम्भवति, प्रति-
योगितानच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया अभावात्, नचावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वादिविशेषितप्रतियोगितायाः सम्बन्धतया निवेशात्तादनुगमनिर्गम-
नो दोष इति वाच्यम्, अवच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशेषितप्रतियोगिताविष-
यकामावृत्तस्य प्रतियोगिमताङ्गत्वादिविशेषितया तज्जगत्ताविरोधेनः प्रति-
योगिविशेषिताभावज्ञानस्यचानुभवविरुद्धतया अवच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशे-
षितप्रतियोगिताया संगर्गतया अभावात्, नच स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एव अभावो निवेश्य, न तु
साध्यविशेषित, बहिर्वादिना घटाद्यनाव एव बह्व्याप्तसाध्यकगुमादि-
तुल्यत्वेन लक्षणघटक इति वाच्यम्, प्रमेयतावच्छिन्नप्रतियोगिता

तादृशभावाप्रसिद्धे , एव स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसम्बन्धेन बह्नि
 त्वादिविशेषिते बह्नित्वादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धपटक
 प्रतियोगिताया नाधितस्य बह्न्यादिनिष्ठत्वस्य भाव तादृशज्ञानीयाभाव
 विषयिताया उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया
 अनुमितिबिरोधितयाचानुपपत्तेर्नारत्वात् , स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वविशिष्ट
 प्रतियोगितानिवेशो च सर्वत्र सङ्केतावप्रसिद्धि , एव प्रतियोगिविशेष्य
 तापन्न एयाभावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधिकरणधर्मस्य स्वातन्त्र्येण
 व्यधिकरणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्राप्तयोगिताकृतसम्बन्धेन प्रकारत्व प्रामा
 णिकम् , न तु प्रतियोगिविशेष्यतानावभे , ' बहिर्नास्ति ' ' बह्नित्वेन
 घटो नास्ती ' त्वेव प्रतीते . न तु बह्नित्वेन नास्तीति , तथाच विशिष्य
 प्रतियोग्यविशेषितस्य उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य
 विषयित्वनिरूपकतया निवेशो न सम्भरत्येवेति चेत्—मैवम् , प्रति
 योग्यविशेषितभावीयत्वेन विशिष्टनिरूपितविषयिता लक्षणे न निवेश्यते,
 अपि तु स्वभिरूपकहेतुसमानाधिकरणाभावनिष्ठो य सम्बन्ध तत्प्रतियोगि
 साध्यनिष्ठतरसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकताकत्वेन , यत्र हेतुसमा
 नाधिकरणघटस्वावच्छिन्नबह्न्यावभावे बह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत
 सम्बन्धेन बह्न्यवदे साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञानविषयितानिरूपका
 भावनिष्ठो न निरुक्ततन्निरूपकतावच्छेदकतावच्छेदक सम्बन्ध इति
 तद्विषयितानुदास , यत्र बह्नित्वावच्छिन्नपटावभावे तन्निष्ठबह्निरावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकृतमेव बह्ने स्सम्बन्धतया भासते , तत्र तत्सम्बन्धप्रति
 योगी न बह्नि , अपि तु घट एवेति साध्ये वास्तवतत्सम्बन्धप्रति
 योगित्वनिवेशात् तादृशज्ञानीयाभावविषयितानुदास , साध्यनिवेशाद्यत्र
 बह्नित्वेन घट एव बह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसम्बन्धेन तत्स
 म्बन्धानुयोगिनि बह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृततावच्छेदकताकत्वेऽनु
 ज्ञानीयाभावविषयिताया तत्सम्बन्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽनु

[दी] नास्ति तत्त्व व्याप्तिरिति, तत्र, अनुमित्यविरोधित्वज्ञानम्यानु-
मितिहेतुत्वे साध्याभावरूपदृष्टित्वज्ञानस्याऽनुमित्यविरोधितया
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

मिति विरोधित्वेन च न दोषः, यत्र घटत्वावच्छिन्नबह्वन्वभावे घटत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगित, कत्वमेव बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन घट्ने-
स्त्वसर्गतया भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाण्यरूपे साध्यप्रतियोगिको हेतु-
समानाधिकरणाभावाद्युयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यापेक्षिष्ट-
सम्बन्ध-तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य अपेक्षिष्टसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
निष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वात् विवक्षयिमिति दिक् ।

नच व्यभिचारज्ञानस्य अनुमितिकारणव्यतिष्ठान-प्रत्येव प्रति-
बन्धनत्वादनुमित्यप्रतिबन्धनत्वमिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्,
तत्र न कज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् ।

अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य — अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वाभावरूपकारकज्ञानस्यैव । अनुमितिहेतुत्वं इति । एतन्मते निरुक्तं नियम-
सापेक्षवद्वशावच्छेदकत्वाभावपटितस्यैव अनुमिति-कारणमूनज्ञानविषय-
त्वादिनि भावः । अनुमित्यविरोधितया — अनुमितिजनकज्ञानाप्रति-
बन्धकत्वा, साध्याभावरूपदृष्टित्वज्ञानम्यानुमितिजनकत्वात्वादिनि भावः ।
अनिप्रसङ्गादिति । हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकत्वच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावरूपदृष्टि-विषयितामात्रान्ये अनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वाभावरूपज्ञानादिनि भावः । नच हेतुनिष्ठसाध्याभावरूपदृष्टित्व-
विषयिता अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् इत्येतादृशजानीयहेतुनिष्ठता-

[दी] केचित्तु— यावन्तसाध्याभावा प्रत्येक तत्तत्सजातीया ये

ध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अपि सादृशविषयितासामान्यान्तर्गततया
तत्र च प्रकृतव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वेनातिव्याप्त्य
नवकाश इति वाच्यम्, एव सति सद्देतावपि हेतुनिष्ठव्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वविषयित्वे अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वभ्रम
निष्ठतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेद
कत्वसत्त्वेन लक्षणममनाऽसम्भवादितराविशेषणत्वेन सादृशविषयिताया
एव लक्षणे निवेश्यतया विषयिताविशेषणत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वविषयि-
ताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति विशारदलक्षणम् ।

अथ मिश्रलक्षणम् ।

मिशरीत्या साजात्य षट्मेन साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपामेव व्याप्तिं
परिष्कृत्योपन्यस्यति— केचित्त्वि ति । धूमवान् बहेरित्यादौ व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य षट्त्वादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य
हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिं अतो यावन्त इति । तथाच यावन्तर्गतसमा
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेता-
वसत्त्वान्नातिव्याप्ति, तत्रैव समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणाय प्रत्येकं
तत्तत्सजातीया इति । तथाच वक्ष्यमाणरूपेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजा-

[दी] तत्तदधिकरणवृत्तिरत्वाभावा तद्वत्त्व तत्त्वम्, साजात्य च
समानासमानाधिकरण-

तीयत्वाभावात् दोषः । यावत्साध्याभावत्वेन साध्याभावाना निरूपयत्तया
साजात्ये अन्वये व्यतिरेकिसाध्यके बहूनिमान् धूमादित्यादौ यावत्सा
ध्याभावनिरूपितवत्स्य कचिदपि साजात्ये असत्त्वाद्यावत्साध्याभावसाजा
त्याप्रतिद्वया अप्याप्ति, अत तत्तदधिकृतत्वेन तेषा साजात्ये अन्वय
राभाय तत्तद्वृत्तितत्तत्साजातीया इत्यनेन उपस्थिताना समानाधिकरण
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमन्तर्गतानामेकस्मिन्नाधिकरणवृत्तिरत्वाभावे एकत्र
द्वय' मिति सात्या उपेक्षान्वये पुन व्यतिरेकिसाध्यके अव्याप्ति, एकत्रो
भयसानात्याभावान्, अत एकैराभावे एकैराभावसन्तर्गताभावेद्वय
उपगन्त य, एतदर्थतात्पर्यग्राहक प्रत्येक मिति श्रममायवृत्तनान्त
तत्तदधिकरणवृत्तिरत्वाभावा इत्यस्य विशयम् यावत्साध्याभावत्वेन
सा जाभावानामधिकरणे अन्वये बहूनिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वृत्तिवृत्ति
त्वावच्छिन्नाभावमन्तर्गतसमुदायाधिकरणसाया कचिद्व्यवृत्तत्वेन अन्व्या
तिगम्यात्, अत तत्तद्वृत्तित्वेन भावानामधिकरणे अन्वयराभावा चरम
वृत्तदि ति । नञ् मिति । व्यभिचरितत्त्वमित्यर्थः ।

ननु तत्तद्वृत्तिवृत्तित्वं तत्तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्, तथाच समानाधि
करणधर्मावच्छिन्नाभाववृत्त्यभावत्वादिधर्मवत्त्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वेति वर्तत इति तस्यापि तन्तर्गताभाववृत्तिरित्यविवेचितेन ग्राह-
मानात्यर्थे नि । समानासमानाधिकरणे नि । समानाधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभाववृत्तिरित्यविवेचितेन ग्राहमानात्यर्थे नि । तत्तद्वृत्तिवृत्ति
त्वं । तूनीपार्ष्ण्ये अनेद तस्य च मानात्यर्थे अन्वय, "विश्वगीय"

[दी]

धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण,

मिति शेष, तथाच तत्तत्सजातीया इत्यस्य तत्तदभाववृत्तितादृशान्य
तररूपवन्त इत्यर्थः ।

यद्यपि बह्विधत्ववच्छिन्नवहन्यर्भावनिष्ठस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्व स्वसमानाधिकरणबह्विधत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वक
पम्, तच्च तदधिकरणगृहितत्वाभावे असम्भावितमेव, तथापि स्वासमा
नाधिकरणधर्मावच्छिन्ना या या प्रतियोगिता तत्तदनिरूपकत्वं समानाधि
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना या
या प्रतियोगिता तत्तदनिरूपकत्वमेव च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वमिह निश्चक्षणीयम्, तच्च साध्याभावतद्बद्धवृत्तिताभावोभयसाधा
रणमेव, समनियताभावैक्यमते च स्वाधिकरणागृहिधर्मावच्छिन्ना या
प्रतियोगिता तन्निरूपकत्वरूपो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वे त्यस्य यथाश्रुतार्थ एवादरणीयः, तन्मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
साध्याभावतथाविधतद्बद्धवृत्तिताभावयोरेव सादृशसाध्याभावस्य यादृश
प्रतियोगितानिरूपकत्वं तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य तथाविधतद्बद्ध
वृत्तिताभावेऽपि सत्त्वात् । एतेन समनियताभावैक्यमते व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्यायवच्छिन्नगगनाद्यभावा
भिन्नतया तस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नगगनादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूप
कतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य निरूपकत्ववत्त्वानुपपत्त्या समा
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्य -
न्तनिवेदनायासो नोपादेयः, समनियताभावैक्यमते गगनाभावत्वगगना
भाभिन्नत्वान्यतररूपेणापि साजात्यविवक्षणे सम्भवतीति ध्येयम् ।

[३।] व्याप्यवृत्तिश्च

अन्यथा साध्यवस्तुत्पत्तिकालावच्छेदेन बद्धित्वदन्यत्वात्वाच्छिन्नस्य संयोग सम्बन्धेनाभावसत्त्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्व स्यैवाऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् ; तथाच तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभावीयव्याप्य वृत्तिरनिरूपकाधिकरणमेव विवक्षणीयम्, व्याप्यवृत्तिरनिरूपकत्वं निरवच्छिन्नापेयतानिरूपकत्वम् ; एवञ्च संयोगाद्यभावस्य तथाविधाधिकरणं गुणादिरहेति न दोषः, इत्यञ्च कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगाधिकरणत्वाभाववान् वा भेदत्वादित्यादौ कपिसंयोगतदधिकरणत्वादिरूपाणां यावत्साध्याभावान्तप्राप्तिनां अभावानां तथाविधाधिकरणाप्रसिद्ध्या अन्यासि, अतः साध्याभावं व्याप्यवृत्तिरनेन विशिणष्टि— व्याप्यवृत्तिश्चेति । तथाच तादृशभावस्य तथाविधभावदनन्तर्गततया तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः । व्याप्यवृत्तिश्च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वम्, नतवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम्, तथा सति सम्यगेन भूमादिसाध्यकस्यभिचारिणि संयोगेन घुमत्वापवच्छिन्नभूमाभावस्य महानसादवच्छिन्नवृत्तिकतया अयोगोक्तकान्यत्वापभावं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावस्थैव लक्षणपटकतया अतिव्याप्तिः ; एवञ्च बह्व्यभावंसंयोगाभावादेरपि कश्चिन्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन लक्षणपटकतया तदीयाव्याप्यवृत्तिता निरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय दोषवारणायधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तिनानिरूपकाधिकरणपरत्वमावश्यकमित्यवधेयम् ।

ननु कान्तिरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशमावभावे माध्ये आत्मत्वादिहेतावत्याप्तिः, व्याप्यवृत्तेः साध्याभावस्य आशयाभावस्य व्याप्यवृत्तिनानिरूपकाधिकरणत्वादेरहेतोः वृत्तेः, अनन्तदमार्गावप्रतियोगिता

[दी] प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणो वा.

वच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपदेन विव-
क्षणीयम्, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशादेतद्रूपान्यत्वाविशिष्ट-
गुणत्ववान् गुणत्वादित्यादौ समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटित-
विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकाविशिष्टगुणत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यनिरूपकताया हेतुमत्त्वसत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः; तथाच कालिक
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशत्वाभावाभावादिसाध्यकाऽऽत्मत्वादिहेतौ
अन्यासि, तत्र व्याप्यवृत्तियावत्साध्याभावात् पातिन आकाशत्वाभावादेः
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यप्राप्तिदे, कालेष्वाकाशावच्छे-
देन तादृशसाध्यरूपतदभावाप्रतियोगिसत्त्वत् सर्वत्रैव तादृशभावा-
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्; अतो व्याप्यवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशभावे
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेक्षयति - प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नेति । अत्र च समनियताभावेक्यमते विश्लेषामेव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तत्तत्प्रतियोग्यनधिकरणप्राप्तिद्वया
तदसम्बन्धः; विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यप्रतियोगिता-
श्रयवैयधिकरण्यनिवेशे च वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्य घटादिवैयधि-
करण्येन लक्षणघटकतानिर्वाहेऽपि प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदमते
जन्यज्ञानविषयत्वादिसाध्यके यत्किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाण्वादौ प्रसि-
द्धस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तेः
प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाऽप्राप्तिद्वया अन्यासि, तत्रापि
यत्किञ्चित्प्रतियोगितान्तर्भावेन तादृशानधिकरणत्वप्राप्तिद्विसम्पादने यत्कि-
ञ्चित्प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणे हेतोर्दृष्ट्या अ-
व्याप्तितादयमर्थः । एवं बहिमान् घूमादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य

[दी] साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यः,

मनु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्यव्यक्तधर्मावादीनां अधिकरणे हेतवृत्तित्वाद्वाहिमान् घूमादित्यादावव्याप्तिरव आह— साध्याभावश्चेति । द्वितीयरीत्येति । यत्समानाधिकरणानां मित्यादिवृत्तित्वाय लक्षणरीत्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदेन विवक्षित इति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे तथाविधद्विषयताभावमादाय तद्दोषतादवस्थम्, अतः प्रथमरीत्येति नोक्तम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे वाच्यत्वादि साध्यकस्थले वाच्यत्वत्वादिना यदायभावमादाय लक्षणसमन्वयेऽपि स्वरूपसमन्वयेन तादात्म्यसमन्वयेन वा प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले तथाविधा भावाप्रसिद्ध्या अभ्यासि, अतो व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तानुधावनम् ; तथाच ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाभाव एव तथेति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशे च बह्व्यादिसाध्यके तार्क्यताार्थोभयाभावादिफमादाय दोषस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वं प्रति योगिताया निवेश्य वारण्ये सत्तादिसाध्यकस्थले विधिद्वयसाध्यभावमादाय दोष इति तादृशाभावो न निवेशितः, व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना अतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्ना वा या या प्रतियोगिता तत्तदन्यत्वेन विशेषणीया, तेन बह्व्यादिसाध्यकस्थले कर्तृत्वत्वादिना महानसीयवह्निघटान्यतराभावमादाय न दोषः । न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वं च विरुद्धव्यावृत्तं निर्वाच्यम्, नाऽतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावतामह । व्यापकता च साध्यतावच्छेदकसमन्वयावच्छिन्ना प्राप्ता, तेन संयोगादिना बह्व्यादिसाध्यके समवायादि-

ना बह्व्यायभावमादायाऽसम्भववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयतया समवायादिना द्रव्यत्वादिसाध्यकविषयितादिसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानादे स्मववायादिना अभावमादाय दोषस्य नावकाशः । तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगितावच्छेदकताकभेद एव लक्षणघटकः, समनियताभावेक्यमते तादृशमेदस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभिमतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्सामान्यस्य प्रसिद्धिसम्भवात् ।

यत्तु— संयोगेन प्रमेयत्ववाञ्छेति प्रतीतिसाक्षिकः संयोगवच्छिन्न-प्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद एव लक्षण घटकः, अत्यन्ताभावस्येव येन सम्बन्धेन तदवृत्तिर्धर्मः तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्न प्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्याप्युक्तप्रतीतिरन्तर्लक्षितिरिति, तत्र, “ बहिमान् धूमात् ” “ गुणवान् द्रव्यत्वात् ” इत्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन बहिस्त्वगुणत्वादिमत साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्यावर्तनाय व्यापकतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया अवश्यनिवेशनीयतया तादृशाभावस्य प्रासङ्गिकत्वेऽपि लक्षणघटकरणात्प्रसङ्गात् ।

ननु कपिसंयोगेतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावस्यापि लक्षणघटकतया तदधिकरणे हेतोरुत्प्रेरक्यासि; नच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोगत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकताभावात् तादृशाभावानां न लक्षणघटकतेति वाच्यम्; संयोगेन बह्व्यादिसाध्यकस्थले वदित्वादनां संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धवदितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्पत्तये व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

संयोगेन योऽभावस्तस्य द्रव्येषुत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणगुणादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्याचेदाधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं देयम् ; एवञ्च एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ समयावधृतिसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तावाच्यवच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतयातिव्याप्तिः, अतः प्रतियोगेतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपपदानम् ।

अथ केवलान्नविस्थले लक्षणघटकानां वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावानां सर्वेषामेव प्रतियोगितावच्छेदकाच्यत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धिः, नच यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमेव निवेशनीयम्, तथाच समनियताभावानामैक्योपगमनं व्यतिरेकितावच्छेदकधर्मस्यापि उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्ध्या तेषां लक्षणघटकतेति वाच्यम्, तथासति संयोगाभावादिसाध्यकस्थले संयोगाद्यात्मकाभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकसमवेतसामान्याभावरत्वावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वत् तद्व्यावर्तनासम्भवान्. विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणे उक्तस्थले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धेः दुर्बारात्वात्, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटमिति ।

अत्र फेचित् :— स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणा ये ये तदन्यत्वं व्यधिकरणान्तार्यः, न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् ; व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-

भावस्य तादृशप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या असद्वद्भावात् ; नचैव सति धूमवान्
 यद्देरित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसयोगसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकधूम
 स्वाद्यवच्छिन्नसयोगसम्बन्धानच्छिन्नप्रतियोगिताकृता तूमात्रभावाना उत्प-
 तिकालावच्छेदेन धूमादिमति वृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमयैव प्रति
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिन्यधिकरणतया अतिव्याप्तिरिति वाच्यम्,
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतामनिवेश्य येन सम्बन्धेन व्यापकता
 तत्सम्बन्धानच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव निवेश्य विधमिता
 सम्बन्धेन साध्यव्यापकज्ञानस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायोक्त-
 दोषस्य शरणीयतया अयोगोक्तमेदादेरभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भ-
 वात्, यादृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्म तद्विशिष्टतादृशप्रतियोगिता
 श्रयसामानाधिकरण्य विवक्षणीयम्, तेन समनियताभावैक्यमते तादृश
 वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्यापि घटत्वादिना वाच्यत्वाभावाभिन्नतया
 वाच्यत्वादिप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकवाच्यत्वत्वादिदिशि एवा-
 च्यत्वादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षति, नचैवमपि वा-
 च्यत्वादिसाधकस्थले सर्वेषामभावाना पूर्वक्षणादिबुद्धित्वविशिष्टत्वाभाव
 रूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति
 वाच्यम्, स्वावच्छेदकविशिष्टत्वाद्यथाधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगिताभिन्न
 त्वेन व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता वि शेष णी ये त्य त्रै य
 प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादे तत्पर्यात् वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रति
 योगिताया स्वावच्छेदकविशिष्टत्वाश्रयाप्रसिद्ध्या निरुक्तप्रतियोगिता
 भिन्नत्वेन तन्निरूपकभावमादाय वाच्यत्वादिसाध्यके रक्षणसम्बन्ध
 सम्भवात् । नच तथापि एतदभावभिन्न भेद्यत्वादित्यादौ साध्यव्यापकता
 वच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतावस्थैतदभावमाश्रयेर-
 भावमात्राधिकरणकतया अधिकरणस्वरूपत्वात् एतदभावमेदादिरूपप्रति
 योगिसमानाधिकरणतया निरुक्तप्रतियोगिताभिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न

प्रतियोगिताको ऽभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् , स्वावच्छेदकविशिष्टम्व्यतिथ्याधिकरणे स्वनिरूपकाभावत्वेन वर्तते योऽभाव तदीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषणीयतया एतदभावाधिकरणे एतदभावमिदं एतदभावत्वेन एतदभावरूपैतदभावभेदाभावस्य वृत्तावपि तादृशाधिकरणे एतदभावभेदो नास्तीत्यप्रतीत्या एतदभावभेदस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तस्यावृत्तित्वादेतदभावभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरुक्तप्रतियोगिताभेदस्याक्षतत्वादित्याहुः,—

तच्चिन्त्यम् , व्यापकतापटक्कसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिर्वेशे व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वेवि सयोगावेना धूमादे साध्यव्यभिचारिणि अयोगोक्तान्यत्वाद्यभावमादायानिव्याप्तिवारणसम्भवात् , तत्र तन्निवेशे प्रयोजनाभावेन अन्याप्यवृत्तिसाध्याभावमादाना व्यासन्नयकाशात् तदभावे व्याप्यवृत्तिरिति विशेषणस्यावृत्त्यसम्भवे , अस्तु वा साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यापि साध्यवन्निष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतया तदभाव-यावर्तनाय व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेण , तदाप्येतद्वृत्तप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविषयक्षणे तस्यान्याप्तिवारणप्रयोजनकताभिधानासङ्गतिः , अभावे तदनिवेशे व्याप्यवृत्तिमाध्यकेवि सायत्माध्यवाक्षिप्यकृत्तन्मज्ञानव्यक्तिविशेषस्य प्रति योगिवैयधिकरण्यपटितसाध्यव्यापकताश्रयत्वात् कान्यविशेषावच्छेदेन हेतुमति तदभाववृत्तेरसम्भवस्यैव प्रसङ्गान् ।

अत्र वदन्ति ,— प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनाधिकरणश्रुतितमेव तदयं , नच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धे केवात्मव्यभिचारिण्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यविषयकारणयाध्याभावापमिदरेत्यादिपरिनि वाच्यम् ,

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं हि स्वप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवद्
वृत्तित्वम्, ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशभेदसमानाधिकरण
तया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं सुघटमेव, व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्भेदस्यैव
तथात्वात् कपिसयोगाभावाच्च ज्ञेयत्वत्वादिना कपिसयोगादिरूपसाध्याभाव
स्यापि ज्ञेयत्वत्वादिना कपिसयोगाभावादिभेदसामानाधिकरण्यसत्त्वात्
तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपणाधिकरण्यप्र
सिद्ध्या भव्यापि, अतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य भेदप्रतियोगिता
वच्छेदकताया विशेषणम् तत्रैव कपिसयोगात्मात्मकाभावीप्रतियोगितावच्छे
दक्रीभूतसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववद्भेदस्यापि नि
रुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक
त्वात्तत्सामानाधिकरण्यमादाय कपिसयोगात्मात्मकाभावानां प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या
पकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदक विशेषणायम्, समवेतसामा
न्याभावत्वादे कपिसयोगाभावादिभ्यापकतानवच्छेदकतया न दोषः
नचात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगिता
वच्छेदके विशेषिते तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावे दीनार्मादृशप्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
व्यापकतावच्छेदक्रीभूतस्वप्रतियोगितावच्छेदकापसिद्धे, तथाच साध्या
भावश्चेत्यादिना साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकरूपसाध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावनिवर्तणामङ्गसिरेति वाच्यम्,
साध्याभावश्चेत्यादिग्रन्थस्य व्याप्यवृत्तिरनिवेशरूपे अभावे साध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविश्रमदानपरत्वात्, द्वितीयरूपे च प्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य तद्वशाप्यपकृतावच्छे

दकत्वेन विशेषणं तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवाभावो लक्षण
घटक इत्यर्थकत्वात् एतत्कस्ये अभावात् तादृशप्रतियोगितादवविशेषण
विरहेऽपि क्षतिविरहान् , तत्रैव कपितयोगाभावत्वादिना घटादिमद्भेद
सामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषवारणाय स्वप्रतिधोभिवृत्तित्वं भेद
प्रतियोगितावच्छेदकताया विशेषणम् , सयोगसामान्याभावादेरपि
सयोगाद्यात्मनाभावप्रतियोगितया कपिसयोगाद्यात्मकाभावस्य प्रति
योगितावच्छेदक कपितयोगाभावत्वादिना सयोगसामान्याभाव-
मद्भेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषतादवस्थवारणाय या इ श प्र ति
योगितावच्छेदको यो धर्म तदवच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताश्रयवृत्तित्वमेव
भेदप्रतियोगितावच्छेदकताया निवेशनीयम् , कपिसयोगाभावेन च कपि
सयोगाभादनिष्ठप्रतियोगितायामेव अवच्छेदकम् , सयोगसामान्याभावश्च
न तादृशप्रतियोगिताध्व इति तादृशभेदमादाय न दोष । भेद
प्रतियोगितावच्छेदकताया स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि
निवेशनीयम् , तेन कपिसयोगाभावत्वावच्छिन्नकपिमयोत्तमाभावादिनिष्ठ
विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितावच्छेदकताभेदस्यामानाधिकरण्येऽपि
न तद्दोषतादवस्थम् . एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवैयधिकरण्य
निरूपकतां स्वनिष्ठ सत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रतियोगिनिष्ठ
प्रतियोगितावच्छेदकताभेदस्यामानाधिकरण्यं तादृशरूपकरणम् , अतो
स्वविकरणधर्मावच्छिन्नताभावन्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रति
पक्षवि न तादृशाधिकरण्यमिति “कपिमयोग्येतत्त्वा” इत्यादौ हेतुपि
करणेऽपि द्रव्यत्वादिना कपिसयोगादिमत कपिसयोगत्वादिना च द्रव्यत्वादि
मतो भेदमत्त्वान् तस्यापि तादृशाधिकरणत्वापाति , अतोऽवच्छिन्नान्तनिष्ठा
न्तयोग्यादानम् पूर्वशलादिवृत्तिविविशिष्टत्वाभावात्वादिन्यपनि योगिताव-
च्छेदकत्वेन कपिसयोगादिमद्भेदमादाय तद्दोषतादवस्थम् , अतस्त

प्रतियोगिताश्रयविष्टप्रतियोगितावच्छेदकतायां तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् ; एव विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेनापि प्रतियोगिता वच्छेदकं विशेषणीयम् , तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादीं सयोगाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वात् । चिच्छाभावत्वावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छि-
न्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवत्त्वस्य द्रव्ये सत्त्वात्तस्य न प्रति योगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वापत्तिः ; एवं सम्बन्धविशेषनिवेशनमपि पूर्ववद्बोध्यम् । तथाच स्वाश्रयनिष्ठमेव प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताप्यता वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ना यावत्प्रतियोगिताः तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नतत्तदाश्रयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवदधिकरणवृत्तिरव्यापकतास्तत्तत्सजातीयप्रतियोगिताकाभाववत्त्वमिति निष्कर्ष इति ।

अभावे यथाश्रुतसाध्यप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य स्वप्रतियोगिता-
वच्छेदके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाविशेषणस्य व्या-
प्यवृत्तिरविविशेषणस्य च व्यावृत्तिमाह— तेनेति । तत्तत्साध्यव्य-
क्तेरभाववति हेतोः वृत्तावपि नाव्याप्तिरिति योजना । “ एतद्रूपवानेत-
द्रसा ” इत्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसाध्या-
भाववक्षिस्ताध्यमेव, तत्र हेतोः वृत्तेर्लक्षणमनसम्भवात्तासम्भवः ।

अथ साध्यवति तद्रूपैतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन तत्रापि
लक्षणमननाभावादसम्भवः ; नच नासौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतोभयत्वेन रूपेणोभयवद्वे-
दस्य उभययतोऽसिद्धत्वेन अप्रसिद्धेति वाच्यम् , उभयत्वेनान्यतर
वद्वेदस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्प्रतियोगिवृत्तिप्रतियो-
गितावच्छेदकताकस्य उभयमाववति सत्त्वात्तस्यापि तादृशभेदमादाय
तत्त्वादिति चेत् ; व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वव्यापक-

[दा] तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्ता

साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य वा ऽभावस्य निवेशे तादृशोभयाभा
वादियारण सम्भवतीत्यभिप्रायेणाव्याप्तिरित्यनात् ।

अव्याप्यवृत्ते रिति । यद्यप्येतद्ग्रन्थस्य स्वयमुक्तस्याभावे
व्याप्यवृत्तिरादिनिवेशनस्य प्रयोजनप्रदर्शनपरत्वं साध्यपद कपिसयोगा
भावादिवरमेव वाच्यम् न तु कपिसयोगादिवरम् . कपिसयोगादिसा-
ध्यकस्थले कपिसयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वेपि स्वाधिकरणपदस्य
व्याप्यवृत्तिरतिरूपकाधिकरणपरत्वाया अभावे व्याप्यवृत्तिरतिरूपकादिनिवे-
शोप्यादयमकत्वात् तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ
हेतोर्वृत्तेरव्याप्त्यनवकाशात् कपिसयोगाभावादे गुणादौ अनवच्छिन्न
वृत्तिकत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिरव्याप्तत्वेन तादृशविशेषणेन व्यावर्तनासम्भ-
वाच्च, तथाच कपिसयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसयोगाद्यभावकामात्रस्य
लक्षणघटकत्वेपि तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरेवाव्याप्तिप्रयो-
जिता, न तु तादृशमात्रेयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे हेतोरतिरिति
वृत्तादपि हेतोरिति न सङ्गच्छते, तत्राप्यभावे व्याप्यवृत्तिरतिरूपका
तुल्यत्वेन यावदन्तर्गतकपिसयोगादीनां व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणा
प्रसिद्धि रस्यादिनि तादृशधिकरणपर्यन्त न विवक्षणीयम्, तथाच
सत्यव्याप्यवृत्तिरतिरूपकस्थले हेतो रस्याभावावन्त्वित्त्वानवधनाव्याप्ति ,
सा च व्याप्यवृत्तिरतिरूपकादनात्र सम्भवतीत्यभिप्राय ।

अथ वा कपिसयोगादिमात्रकहेतो रस्याभावाव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वं तत्स्थलीयान्यासिवारकव्याप्यवृत्तितानिरूपकावि-
करणवृत्तिरतिरूपकाधिकरणपर्यन्त न विवक्षणीयम्, अत एतदधीना या कपिसयोगाभावादि
साध्यकस्थले कपिसयोगाद्यभावकामात्रस्य तादृशधिकरणप्रसिद्धिनिवधना

[दी] यपि हेतोर्नान्व्याप्तिः, तद्वद्वृत्तित्वाभावस्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्व
नव्यापकस्यागम्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, तेन

ऽन्याप्तिः स्तत्सम्पादक्रमपीने न तादृशग्रन्थामवृत्तिः, एतेन कपितथो-
गाभावादिसाध्यकस्थले तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिर्भवेन व्याप्यवृत्तितानिरूप-
काधिकरणनिवेशे व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि सखविशेषवृत्तित्वविशिष्ट
साध्याभावस्य प्रतियोगिर्भवेधिकरण्यवदितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाम्नाप्यनुत्तरधिकरणं हेतोर्बुद्ध्या लक्षणगमनासम्भवात्
असम्भव एव सम्भवतीति अन्याप्तिरिति लिख्यते न पुन्यत इत्यपि निरस्तम् ।

* (एतद्वृत्तिमाध्यकस्थले स्वरूपसम्बन्धेन हतौ साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धधटितव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावाव्याप्यवृत्तितानिरूपकापिकर-
णत्वस्यासगवाधिनि प्रसिद्धे तत्र तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनलक्षणगम-
नासम्भवादसम्भवाभावात् । तत्तत्साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तितानव-
च्छेदकविशेषधर्मव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिण्यसिद्ध्या
सि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाव निवेश्यचेदार्थत्वे तदा व्याधि-
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमजातीयस्य तादृशस्य तद्वद्वृत्तित्वत्वेन घटा-
द्यभावाद्य प्रसिद्धिर्गुरुधर्मस्य प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वाङ्गीकार एव सम्भ-
वति, अन्यथा तादृशाभाववद्वृत्तित्वत्वं नृत्तित्वत्वरूपलघुधर्मसमानय
ततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे ; अन्यूनानति
प्रसक्तत्वरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे हृदवृत्तित्वद्वयान्विर्धूमवृत्तित्वोभयाभा-
वादे निर्धूमवृत्तित्वस्यादिसम्बन्धित म ति यो गि ता क त या तद्वृत्ति-
धूमादिसाध्यकवह्न्यादिहेतावतिव्याप्ते ; तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्ट
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना हृद-
वृत्तित्वघटान्यतराभावमादाय तदोपतावत्स्यमित्यन्यादशाभाव तत्तदधि-
करणवृत्तित्वाभावपदेन विदक्षयति— तद्वद्वृत्ति । व्यापकान्तमवच्छि-

[दी] तत्तत्साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिनिशेषितस्य
द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यागवमादाय नाति
प्रसङ्गः ।

ज्ञातं च प्रतियोगिताविशेषणम् । प्रथमविशेषणप्रयोजनमाह— तत्त
त्साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषेति । यद्व्यक्तौ हेतुरपि न वर्तते तादृश
सूदादिभ्यस्त्यर्थः । यमिचारनिरूपकहेत्वधिकरणमात्रवृत्तियौ ज्योतिष्कादि
व्यक्तिविशेषावृत्तित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक
रूपा
वच्छिन्नाभाव इत्यद्वयान्तिविशेषवृत्तित्वाभावस्य हेतावसम्भवात् किञ्चि
द्विशिष्टस्य तादृशाभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादायातिप्रसङ्गं दर्शयति —
पार्थिवत्वादिविशेषितस्येति अत्रिभेण साम्यभाववद्वृत्तित्वस्ये त्वने
नान्वितम् । अत्राद्यौ पार्थिवत्वादिनिशेषणाभावाच्चद्विशिष्टनिर्भूमवृत्तित्वा
भावमादायेत्यर्थः ।

द्वितीयविशेषणप्रयोजनं दर्शयति— द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति ।
षट्पानिर्भूमवृत्तित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । सूदादिवृत्ति
त्वत्त्वपार्थिवत्वादिविशिष्टनिर्भूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रतियोगिताभावद्वया
दिवृत्तिनिर्भूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यपकत्वात् ।
द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावाप्रतियोगिताया द्वित्वादिवद्व्याप्तवृत्तित्वाविरहेण निर्भूम
वृत्तित्वादिविशिष्टभेदप्रतियोगितानिर्भूमवृत्तित्वरूपानिर्भूमवृत्तित्वत्वादिव्यापकत्व-
साधेपि ध्यामज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वात् तादृशमात्रानां लक्षणापट्टकत्वादिति
भावः । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तत्तत्साध्याभावावद्वृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वरूपस्याप्यपकत्वाविरहात् तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्यपक
धर्मावच्छिन्नाभावनिवेजे द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गस्य वारण
सम्भवेति प्रतियोगिताया व्यापकविशेषणप्रवेशे निर्भूमवृत्तित्वादिना

[दी) अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्गुचित्वं बोध्यम्,
तेन बह्व्यभाववति स्यादप्यवे धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः.
इत्थंच साध्याभावोपि

हृदादिवृत्तित्वपटान्यतराभावमात्राय अतिप्रसङ्गो न शक्यते वारयितु
मिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशनस्यावश्यकत्वे व्यामज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावा
वारणाय तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वमेव तत्तत्ताध्यामाववद्गुचित्वव्यापक-
धर्मावच्छिन्नत्वापेक्षया लाघवाग्नियेशयितुमुचितमिति तदेव निवेशितम् ;
व्याप्त्यवृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।

साध्याभाववद्गुचित्व मिति । साध्याभाववत्सम्बन्धित्वमित्यर्थः ;
तेन तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रतिष्ठावपि न तत्ताध्यामावच्छिन्नहेतुका
व्याप्तिः, सम्बन्धप्रतियोगित्वरूपसम्बन्धित्वैकदेशसम्बन्धे हेतुतावच्छेदक
सम्बन्धेनेति—तृतीयार्थाभेदान्वयः वृत्तावपीति । सम्बन्धत्वेपीत्यर्थः ।
न दोष इति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे बहिमान् धूमद्वित्यत्र बह्व्य-
भाववत्संयुक्तत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया बह्व्यभाववत्समवेतत्वाच्च
गुचितया सामान्यतो बह्व्यमाववद्गुचित्वं प्रत्यव्यापकत्वेन तादृशाभा-
वस्य लक्षणपटकत्वानुपपत्तेः बह्व्यभाववद्गुचित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य
तद्गुचित्वसामान्याभावस्य बह्व्यभाववत्समवेतत्वमिति धूमे असमात्
अव्याप्तिः प्रसज्यते; हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च निर्वहिसंयुक्तत्व
त्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्गुचित्वत्वव्या-
पकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणपटकतया तमादाय लक्षणसम्बन्ध इति
भावः । इत्थंच—हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्गुचित्वनिव-
क्षणे च; 'गती' इति शेषः । तदविशेषणे च बह्व्यमाणाप्रसिद्धिरि-
न्द्रियपट्टमासङ्गतिः ।

[श्री] हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे
वर्तमानो ग्राह्यः; तेन आतिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदक
सम्बन्धेन साध्याभाववद्बुचित्वस्याप्राप्तिश्चावपि न सति:

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरण इति । अनुयोगि
तासम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धवद्बुचित्विरित्यर्थः । अथवा हेतुता
वच्छेदकसम्बन्धेन धर्मवद्बुचित्विरित्यर्थः; विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुर-
स्कारेण हेतुमत्त्वनिवेशनसम्बन्धेन बहुपदार्थवद्विहेतुतावच्छेदकस्थले
धर्मत्वेन निवेशापेक्षया तेन रूपेण निवेशं गौरवमिति सामान्यतो
निवेशताभाय कस्यचिदिदं व्यभिहितम् ।

अयं द्रव्यं गुणधर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ समानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्म्यापि साध्याभावस्य सत्त्वाविरूपहेतुसमानाधि-
करणत्वसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्या
भावानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चया आदृशहेतुसमा-
नाधिकरणत्वेनाभावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
रूपेणैव साक्षात्प्रतिवक्षणे सम्भवतीति तन्निवेशनमेवोचितमिति चेन्न;
तथा सति तादृशयवत्साध्याभावसजातीयवत्त्वस्थैव लक्षणत्व सम्भवति,
व्यभिचारिणिसमामाधिकरणधर्मावच्छिन्नभावस्यापि विशिष्टहेतुसमानाधि-
करणत्वेन लक्षणपदद्वयस्य तद्वत्त्वस्यावदभावसजातीयप्राप्तिद्वयैव भवितव्यासि
विरहात् सद्देतो सादृशयवदभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वविशेषणभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति साध्याभाव
वद्बुचित्वाभावत्वविशेषणव्यप्यपि च । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ति ।
समवायादिसम्बन्धेनेत्यर्थः । साध्याभाववद्बुचित्वस्य — समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुचित्वस्य । न सति णिति । तादृशमाध्या

[ती] यद्वा यावन्त स्तादृशा स्ताध्यामाया प्रत्येक तेषा सजातीयस्य
न्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य

भावस्य समवायादिसम्बन्धानुयोग्यवृत्तितयाव्यधिकरणधर्माविच्छिन्नाभावस्यैव
लक्षणघटकत्वात् तद्वृत्तिं च तादृशसम्बन्धेनापि वृत्ते प्रसिद्धेरिति भावः ।
अत्र य द्रव्य गुणकर्मन्वित्वे सति सत्त्वादित्यादावव्याप्ति विशेष्यविशे
षणसम्बन्धस्य परम्परया हेतुत्वमभ्युपेत्य चारणीयेत्यभिप्रेत्य हेतुता
वच्छेदकसम्बन्धेन किंचिद्व्यक्त्यधिकरणवृत्तित्वमभावे विवक्षितम्, यदि य
सत्तादेरेव विशिष्टसत्तात्वादिना व्याप्यत्व हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपित
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धभावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीय
सत्तदधिकरणानुयोगिकत्वाभाव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्तासामान्ये तत्तत्सा
ध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव
च्छेदकाभाव चा निवेश्य निवार्यते । तदा जातिमान् सत्त्वादित्यादौ
उपदर्शिताप्रसिद्धिनिबन्धनाभ्यासेरुक्तविषयामन्तरेणैव निवारणं सम्भव
तीत्यवधेयम् ।

मिश्रास्तु— साध्याभाववद्वृत्तिताभावरूपव्याप्ते “ जातिमान्
सत्त्वात् ” “ द्रव्य विशिष्टसत्त्वा ” दित्यादौ अव्याप्तिमालोच्य सकलसाध्या
भाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपाभेव व्याप्तिं साजात्यादिषट्पदव्या परिष्कृत
वन्तः, तत्परिष्कृते च यथाश्रुते वक्ष्यमाणदोषमुद्धर्तुं यथावप्रतियोगित्व
स्थले स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकरूपपरिमाणिक
तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाश्रयहेतुतावच्छेदकवत्त्व निवेशयन् तादृश
लक्षणमाह— यद्वेति । तादृशा — व्याप्यवृत्तयः, साध्याभावा —
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वा, प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य न्यापकीभूतस्याभावस्य— एकैक

[दी]प्रतियोगितावच्छेदेन धर्मेण यदुपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते
तद्रूपवत्त्वं तत्रैव

तदभावसजातीयस्य तत्तदभावस्यापि भूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावात्,
प्रतियोगितावच्छेदेन यदुपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते—
प्रतियोगिनावच्छेदकं यदेतुतावच्छेदकावच्छिन्नरूपितस्यापस्ततावच्छेद-
कम्, तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम् — तेन रूपेण व्याप्यत्वम्, बह्निमान्
धूमादित्यादौ बह्निस्त्वाद्यवच्छिन्नबह्न्याद्यभावसजानीयस्तद्यापकीभूतो धूम-
त्वाद्यवच्छिन्नधूमाभाव, बह्निस्त्वाद्यवच्छिन्नघटाभावसजातीयस्तद्यापकीभूत
धूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यमान, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वादि कं धूम-
त्वाद्यवच्छिन्नस्यापस्ततावच्छेदकमिति लक्षणसम्बन्धः । यन्निचारिणि
धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्यापस्ततावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावतादृशवह्नि-
स्याद्यवच्छिन्नबह्न्याभावसजातीयतत्तदभावव्यापकवह्निस्त्वाद्यवच्छिन्नघ-
टाद्यभावबह्नित्वाद्यवच्छिन्नबह्न्याद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकबह्नित्वादे बह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नस्यापस्ततावच्छेदकत्वेऽपि तादृशभावस्ताध्याभावा तर्गतधूमत्वा-
द्यवच्छिन्नधूमत्वात्तजानीयतद्रूपकाभात्प्रतियोगितावच्छेदकस्य कस्यापि
बह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्यापस्ततावच्छेदकत्वाभावात्तातिव्याप्तिः । प्रधानभावे
व्याप्यवृत्तिविविधेष्वपि कपिसयोगी ण्ठन्तृक्ष्णादित्यादौ कपिसयोग-
त्वाद्यवच्छिन्नकपिसयोगाभावात्तस्य केऽप्यप्ययिन सज्जतीयस्य व्यापकी-
भूत व्याप्यवृत्त्यभावस्यापमिद्धावपि न क्षतिः । व्याप्यवृत्तिविविधे-
तदभावप्रत्येतद्रूपत्वाद्यभावस्य व्याप्यत्वात् साध्यतारच्छेदकसम्बन्धेन
सा यज्याश्रुताया निरूपणीयतया तयोगेन उच्यम्यायाप्यवृत्तितामते
तयोगेन तमाप्यके तद्वत्सम्बन्धेन व्याप्यताप्रतिबन्धं व्यापकता-
पटङ्गाभात् प्रतिबन्धित्यभिन्नस्यस्यादयनिरेषणीयतया साध्यवतिष्ठ

प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि सयोगत्वादे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमिति ध्येयम् ।

नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यवस्थभावस्य नानाधिकरणैकव्यक्तिसाध्यके यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिविविशिष्टसाध्याभावात् व्यापकीभूताभायो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति सादृशमाध्याभावव्यावर्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्देशनम् । व्यापकता च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता, तेन समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यव्युत्पादिहेतो विषयतया साध्यव्यापकज्ञानादे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभाव प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वभावस्याव्यापकत्वेपि न क्षति । साध्याभावाच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोप्राप्त, तेन सयोगादिना बह्व्यादिसाध्यकधूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नबह्व्यभाव प्रति सयोगादिना रूपावेरभावस्याव्यापकत्वेपि न क्षति । व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यापकव्यापिकरणहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायतिप्रसङ्गवारणाय - सजातीयत्वोपादानम् । व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्साध्याभावसजातीयाप्रति या एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनम् । राजात्यषट्करागानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वादिक मनुगतनिरुक्तभेदकूटस्थमेव प्राहम्, अनथा इति भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन साध्यहेतुभाव, तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगितानिरूपकत्व सन्धैव तद्वत्तथा सजातीयत्वेन तत्सजातीयमावतिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धे सजातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य निवेक्षे हेतुव्यापकताया अपि तत्सम्बन्धघटिताया विवक्षणे उक्ताप्रसिद्धिनिबन्धमदोषासम्भवेपि व्यापकी

भूतस्येत्यादे वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात्, तत्त्यग्रे च शरगलक्षण एव
 पर्यवसानात् । व्यभिचारेणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजा-
 तीवहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वापभावमादायातिपसङ्गस्य वारणाय व्या-
 पकीभूतस्येति । व्यभिचारिणोऽभावस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे
 साध्याभावाव्यापकत्वात्त दोष, व्यापकत्वं च न तत्समानाधिकरणमादा
 प्रतियोगित्वम्, सर्वस्यैव तादृशद्विधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयाऽसम्भ-
 वात् । नच तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन अवश्य-
 नाच्यम्, तथाच बह्व्याघमाववति धूमाघमावस्य वृमायनात्मकद्विधा
 घवच्छिन्नाभावस्य समोमादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनाश्रय्या न तमा-
 दाया दोषावसर इति नाच्यम्, एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुता-
 सत्र तादृशभावप्रतियोगितया हेत्वभावस्य व्यापकतानुपपत्ते दुर्वारत्वात्,
 नापि तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वम्, अथावत्वादायक
 तादृशरूपमादायाभावमात्रस्यैव व्यापकतया व्यापकत्वस्याव्यावर्तकतापत्ते ।
 एव बह्व्याघमाववति धूमावमवादौ समवायादिना वर्तमानधूमादिरूप
 मभावमादाय तदभावव्यापकतामज्ञाभिया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सामा-
 नाधिकरण्यस्य निवेशनीयतया सत्तावान् जातरित्वादौ सत्ताघभाववति
 सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन दृष्टेरप्रसिध्या अस्यासिद्धेति तद्व-
 त्तिष्ठान्योयाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावाव्यापकत्वम् नि-
 र्धूमो बह्निशून्यत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य बह्व्यादे प्रत्येक धूमादिग-
 त्रिष्टमेदप्रतियोगितारच्छेदकत्वेपि असंशयस्य निर्गुत्वप्रकारकप्रमाणप-
 यत्वाघभावस्य तादृशव्यापकतासम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 न्तस्य हेतुव्यापकतयैव लक्षणमवश्यम् । तत्रात्रिष्टल दैक्षिकविशेषणतया
 प्राप्तम्, अतो बह्व्याघमाववति धूमाघमावबहुदम्य कालिकादिम्य
 ध्वेन वृतावपि न हनि, अमावास्यावम्य प्रतियोगिरूपत्वप्यभाववद्भेदे ।

इतिरिक्त एव, अतो धूमाद्यभाववति भयोगोळकादौ वैशिकविशेषण
तया बहुधाद्यभाववद्भेदस्य वृत्तिग्याहतेरेति न बहुधाद्यभावस्य धूमा
द्यभावव्यापकतापत्तिः । अथवा यदीयद्वैशिकविशेषणतासम्बन्धतामा ये
तत्तत्ताभ्याभाववदार्थिच्छिद्यक्त्यनुयोगिकत्वाभावस्तदन्वयमेव तदभावव्याप
कत्वम् । अभावेरेति । भावमिदमेत्यर्थकम्, तेन धूमवन् ब्रह्मत्वाभावा
दित्यादौ जलत्वादिनिरूपितद्वैशिकविशेषणताया अपसिद्ध्या तत्र निरुक्त
भेदकृदात्मकव्यापकतासत्त्वेऽपि नातिज्यासि, अभावरूपसद्वेतो हेतुमस्य
मकारकमभाविषयत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतामादवैव
लक्षणसम्बन्ध धूमवन् बहुरेत्यादौ अयोगोळकादावप्युत्पत्तिकालावच्छे
देन वर्तमानस्य वर्तमानभावस्य निरुक्तव्यापकतासत्त्वादितिज्यासि,
अतो व्याप्यवृत्तेरिति ।

यद्यपि तादृशभावा अपि ह्रदादौ व्याप्यवृत्तयः, तथापि व्याप्य
वृत्तित्वनिशिष्टस्य व्यापकत्व विरक्षणीयम्, अनवच्छिन्नविशेषणता
सम्बन्धेन व्यापकतानिवेशलामायेव सदुक्तम्, अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्व
रूप व्याप्यवृत्तेन तु न शक्यते निवेशयितुम्, सम्यगेन सद्देतौ हेतु
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वभावस्यातमात्वात् । तत्प्रतियोगितेत्यत्र
प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, अन्यथा व्यधि-
करणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य सम
नियताभाविषयमस्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया
समानानि करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमजातीयत्वेन । तमाशयातिव्याप्ति
विरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ ज्ञानादौ साध्याभावव्याप
कमभायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यमयमाद्यातिज्यासि, अभावे हेतु
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषण प्रेरश्य च नातिप्रसङ्ग
वारण्यसम्भवः । समनियताभावेऽप्येव समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभाव

[दी] साधनस्य तादृशव्यापकाभावप्रतियोगिनि तद्वच्छेदकत्वात्,
साधनतावच्छेदकस्येति न प्राच्यम् . उच्य मत्वादित्यादी म
त्वादे तादृशभावव्यापकगुणकर्मव्यतिरिक्ततावाच्यवच्छिन्नमिति

स्यापि भ्रममवायेविषयकत्वमन्वयेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादे विषयिता
सम्बन्धवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन तादृशमन्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वात् धूमाद्यभाषव्यापकमहान्नीयवद्व्यभाषप्रतियोगिनो बहिर्व्यादिना
बहिर्वाद्यवच्छिन्नव्यापक वादनिमग्न इति प्रतियोगिनो व्यापकतामुपेक्ष्य
प्रतियोगितावच्छेदकस्य तद्वच्छेदकत्वपर्यन्तगुणावयव । उच्य विशिष्ट
सत्त्वादित्यादी साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतायादे
हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुव्यापकतासम्भवात् ' य प्रती ' त्वनुववा
यद्रूपावच्छिन्नमन्तीत्युक्तम् . व्यापकता च हेतुतावच्छेदकमन्वयेन
प्राप्ता, अतो महाकालमिदं कालत्वविरुद्धादी साध्याभावव्यापकाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादे वाञ्छितव्यतिरिक्तमन्वयेन हेतु
व्यापकतायामवच्छेदकत्वेति नातिमसङ्ग , व्यापकतावच्छेदकतावच्छेद
सम्बन्धभेदनिवेदनदिक स्वयमूहम् ।

नच धूमवान् बहिस्तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वादावतिस्याति धूमाद्य
भाषव्यापकधूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकज्ञादिवृत्तित्वविशिष्टधूमा
भाषाभाषनत्वादे हेतुतावच्छेदक स्वरूपसम्बन्धपाटितहेतुव्यापकतावच्छेद
कत्वादिति प्राच्यम् , भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छे
दकताया विवक्षणीयत्वान् ।

यथाश्रुतामिश्रलक्षणमुपन्यस्य दूषयति— साधनस्येति । तादृशेति ।
ये ये साध्याभावा प्रसिद्धा तत्तत्सजातीयतत्तद्व्यापकेत्यर्थः । तद्वच्छे
दकत्वम्— तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् आद्ये- द्रव्य सत्त्वादिति ।

[दी] योगिताकाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्ते, ज्ञेय प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादे स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् अन्याप्तेश्च, प्रमेयत्वव्याधिरूपप्रतियोगित्वाप्रसिद्धे ।

द्वितीये — ज्ञेय प्रमेयादित्यादाविति । ननु प्रमेयत्वादे केवलान्वयितावच्छेदकत्वेऽपि वाच्यत्वादेरपि साध्याभावव्यापकव्याधिरूपधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्याशङ्का निरस्यति— प्रमेयत्वव्याधिरूपेति । प्रमेयत्वस्य केवलान्वयिरयादिति भावः धूमाग्नभावप्रतिविषयितादिसम्बन्धेन बहिःवाच्यवच्छिन्नस्य योऽभाव इत्यस्य व्यापकत्वात् समादाय समवायेनात्मत्वे साध्ये समवायेन द्रव्यत्वे हेतो आत्मत्वाभावाप्रतिविषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्वत्ववज्ज्ञानस्य यः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्यस्य व्यापकत्वात् समादायप्रतिपक्षस्य वारणाय च प्रतियोगितावच्छेदकताया हेतुत्वावच्छेदकतापटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्य निवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य अभावप्रतियोगितायामसमानाधिकरणतयाऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेऽपि न निस्तार इत्यवश्यम् । अन्योन्याभाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताको नरत्नान्ताभाव इत्याशयेनेदम्, अन्यथा बटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्म्यत्वाभावमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । एतदुपलक्षणम्, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्पुमीवादिगत्तयावच्छिन्नहेतुकाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगिताया हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वव्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नलोभयाभावविदलणे प्रमेयहेतुकस्थले वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगिताया तादृशीमप्राप्त्यसत्त्वेन लक्षणसम्बन्धेऽपि न निस्तारः उक्तस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या अपतीकारात् ।

[दी] यद्वा यावन्तस्तादृशा स्ताध्याभावा प्रत्येक तत्प्रतियोगिता
वच्छेदकेन यदुपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूप-

उक्तलक्षणे सजातीयविषयपरित्यागेन लुप्तलक्षणमाह — यद्वेति ।
व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावादिस्मादायातिव्याप्ते वारणाय
यावन्त इति । बद्धिमान् धूमादित्यादौ महानतीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतानवच्छेदकतया अव्या-
प्तिरिति तादृशा इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपा
वच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यर्थः । अत्र व्याप्यवृत्तित्वविशेषण प्रयोगना
भावादनुभावेयम् । साध्याभावसजातीयत्वादिविशेषणयाच्छिन्नव्याप्यभा
वान्तरस्य प्रकृतत्वा तादृशपदे तत्परत्वग्रन्थस्य श्रुतिरिति निरासाय
अभावा इत्येतन्मात्रमनभिधानं साध्याभावा इत्युक्तम् । यावत्साध्या
भावनिरूपिता न कचिदपि प्रतियोगितेति प्रत्येक पदम् । अत्र च
व्यभिचारिण प्रत्यपि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
व्यापकतयाऽतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्याप-
कता निवेशनीया, इत्थञ्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नवद्भावप्रतियोगिता
वच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन बहिराद्यवच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादस-
म्भव इति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया,
तथाच केवलान्वयिसाध्यरूपत्वे व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव
मादाय निर्वाहो न भवतीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थोपयोगिता
पोष्या, धूमवान् बद्धेरित्यादौ धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतादि
वृत्तित्वविशिष्टधूमाद्यभावावत्त्वेन बह्वन्याद्व्यापकत्वेपि नाति-याति,
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितत्वावच्छेदकसम्बन्धवद्विषयव्यापकतावच्छे-
दकावच्छिन्ना यावत् प्रतियोगिता प्रत्येक तदवच्छेदकरूपेण तद

[दी] वत्त्वं तत्त्वमित्याहुः । परे तु वृत्तिमद्बृत्तयो यावन्तस्साध्याभाव-

वच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमित्येतादृशार्थस्यैव विवक्षणीयत्वा साध्यव्यापकतावच्छेदकं यच्चद्रूपं तेन व्यापकत्वविषयत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपयोगिता न पटत इति साध्यव्यापकता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकत्वावच्छेदकनिवेशः । यथासन्नियेशे न वैयर्थ्यम् . प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वह्न्यादिव्यक्तिभेदेन भिन्नाया धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेदकत्वं न नियेशितम् ॥

इति मिश्रलक्षणम् ।

॥अथ कूटपटितलक्षणम्॥

कूटपटितलक्षणे व्यभिचारिणि साध्याभाववद्बृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको न निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावः, अपि तु जगद्बृत्तिरिव सामान्याभाव एव, सन्न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव वृत्तिमद्बृत्तिरित्यतिव्याप्तिवारणा कूटपदमुपात्तम् . तादृशातिव्याप्तिः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणरूपेण साध्याभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशन एव प्रसज्यते, न तु विशिष्य साध्याभावनिवेशे, तथा सति निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणपटकता निर्वाहादिति कूटपदमनुपादाय विशिष्य साध्याभावं निवेश्यैव लक्षणमुचितम्, तदुपादाने बहूनां दोषाणां वक्ष्यमाणत्वादिति कूटपटितलक्षणवादिनमाश्लेषुं कूटपटितं लक्षणं दर्शयति— परेत्येति त्यादिना । साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिमात्रे अतिव्याप्तिः, अतो यावन्त इति । तथा सति समानाधिकरण

[दी] वद्वृत्तित्वाभावाः तद्वत्त्वं व्याप्तिः . येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं बोध्यम् , तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्वादौ वर्तमानस्य

धर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य यावत्तादशाभावान्तर्गतस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्ति त्वानुपादाने समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य असंयुक्ताकाशादौ प्रसिद्धस्य हेतावत्सत्त्वात्संयोगादिसम्बन्धेन हेतावन्याप्तिः ; यादृशसम्बन्धप्रतियोगित्वं वस्तु मात्रं एव, तादात्म्यविषयतादिरूपतादृशसम्बन्धेन हेतावेव परं लक्षण समन्वयो भवति, चादृशसम्बन्धेन जगत्संबद्धत्वस्य समानाधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिरिति तदुपादानम् ।

ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वोपादानेपि जगत्संयुक्तत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमिति वर्तमानस्य कारणसम्भवात् वदिमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्दुर्बारेव, निर्भूमसंयुक्तत्वाद्यभावस्य निर्भूमवृत्तित्वव्यापकप्रति योगिताकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव निर्भूमकालादिवृत्तित्वेन च निर्भूमवृत्तित्व मयामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्ति त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेर्वरिणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया संयोगादिना यत्र हेतुत्व तत्र जगत्संयुक्तत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या भाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणवटकत्वाद्वावृत्तिमत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वमते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव परमव्याप्तिविरकता, तेन सम्बन्धेन जगद्वृत्तित्वा भावस्य अवृत्तिमात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह - येन सम्बन्धेन ति ।

[दी] घूमद्वावसत्त्वेपि न क्षतिः - साध्याभावश्च पूर्वबहोऽयः .

न क्षति रिति । नान्यासिरित्यर्थः । न तु नासम्भव इति, तादात्म्यकाष्ठिकादि सम्बन्धेन हेतौ लक्षणसमन्वयसम्भवादिति ।

ननु नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतायसत्त्वादव्याप्तिः, कूटघटितलक्षण इवात्रापि साध्यतावच्छेदक समनियतप्रतिभोगिताक्रामावनिवेशेपि तार्क्यतार्णवहनोभयत्वावच्छिन्नाभाव मादाय दह्यादिसाध्यके गुणादिवृत्तिविक्षिप्तसत्तावभावमादाम च स-त्ताविसाध्यके अभ्यासिर्दुर्गमैव, एवमव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिसाध्यके हेतुविकरणस्यैव जगत एव कपिसंयोगत्वावच्छिन्नाभाववत्तया तद्-द्वृत्तिवत्त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्ति-मद्वृत्तिरेवाव्याप्तिविरहेपि तादृशकपिसंयोगाभावदिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ कपिसंयोगादिरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावात्साध्यादव्याप्तिरित्यत आह — साध्याभावश्चेति । पूर्ववदिति । मिश्रलक्षणे यथा साध्यतावच्छेदका वच्छिन्नव्यापकतानच्छेदकरूपवच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिरभावो निवेश्यते, तथात्रापि निवेशनीय इत्यर्थः । तत्तद्द्वित्वकथितोभयस्या वच्छिन्नप्रतियोगिताक्रामावनां प्रथमविशेषणेन कपिसंयोगादिरूपामावनां च द्वितीयविशेषणेन व्यावृत्तिः । ननु साध्याभाववद्वृत्तिप्रतियोगिका भावगात्रनिवेशो प्रकृतहेतुसाधारणस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव वद्वृत्तिव्यतिशेषस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपि वृत्तिमद्वृत्ति-सम्भवतीति यावत्तादृशभावान्तर्गततद्द्वत्त्वस्य हेतुत्वभावदसम्भवः ; एवं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतहेतुवृत्तितावच्छेद-कीभूतकिञ्चिद्गर्भावच्छिन्नस्याभावोपि यावत्तादृशभावान्तर्गत इति तद्वत्त्व-विरहादपि व्यतिरेकिसाध्यकहेतूनां अन्यगिनारित्वानुपपत्तिः ; तत्तत्साध्या-

[दी] नद्वद्बृत्तित्वाभावोपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वव्यापक
प्रतियोगिताक

भाववद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावात् वि व क्षि तु म श क्य .
केवलान्वयिनि साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्य तादृशगुरुधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते प्रसिद्धावपि तस्याऽस्तयात्वमते व्यधिकरणधर्मा
वच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वत्वस्य स्वघटपदकेवलवृत्तित्वत्वसमनियतता
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्दुर्गतरत्वात्, तत्तदभा
ववद्बृत्तित्वत्वघटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे च बहिर्वाद्यवच्छिन्नवद्बृत्तित्व
धर्मावच्छेदे स्तत्तदभावत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया तस्य च घूमादा
वसत्तादव्याप्तिः, साध्याभावनवद्बृत्तित्ववृत्तित्वाद्यधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशेपि
घटवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तादृशत्वेन घटत्वव्यापकादिहेतौ तादृशसा
ध्याभावान्न योनित्वाभावादि तद्वृत्तिरनिष्टतादृशसाध्याभावनवत्त्वपक्षे
विधधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटादिमन्त्रवृत्ते हेतावसत्तादव्याप्तिर्दुर्गतरत्वं, साध्या
भावादिव्यावृत्तघटकतानिवेशे च प्रयासगौरवमिति तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्व
त्वसमनियतप्रतियोगितानाभाव विवक्षयति-तद्व दिति । स्व प्रतियोगिता,
अत्र साध्याभावस्य साध्याभावत्वेन सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि
निर्गमनवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा
ध्याभाववत्साध्याधिकरणवृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववद्बृत्तित्वव्यापकत्वेन
तादृशाभावन्य रक्षणपटङ्गतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य तयाविधप्रतियोगि
ताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्बृत्तित्व
अतिन्यासिरिति तत्तत्तादृशत्वेनाभावस्य व्याप्यत्ववच्छेदकमोदिनिवेशनला
भाय तत्तदिति ।

यद्यपि मन्त्रिक्रित्साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिता
वृत्तिमद्बृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारिसाधारणम्, शब्दन्त म्साध्याभावा

प्रत्येकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वसमनियतैकप्रतियोगितायाः नानाविपक्षके अप्रसिद्धिः, तच्चद्विपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्तच्चद्विपक्षवृत्तित्वसमन्याप्यैकप्रति योगित्वाप्रसिद्धेः; तथापि यावतामसावन्नां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्वसम नैयत्यस्य प्रत्येकं प्रतियोगितान्वयेन एतदभाववद्बृत्तित्वत्वसमनियत प्रतियोगिताको यो ऽभावः स्तदभाववद्बृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकश्च योऽभावः तद्वत्त्वमित्येवं रीत्या निवेदान्नानुपपत्तिः । एतल्लक्षणे साध्या भावसमुदायो न समुदायत्वेन प्रविष्टः, अपि तु प्रातिस्विकरूपेणेति कूटघटित्वाद्विशेषः ।

अथात्र स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगिता- परम्, साध्याभाववद्बृत्तित्वातिरिक्तेषु सदभावीयप्रतियोगितान्तरसत्त्वा दिति तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तद्वाच्यम्, तथाच यस्मिन्चित्प्रतियोगि तानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया यावत्स्वस्तादृश्यः प्रतियोगिताः प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निवेदनीयम्; तथाच समानाधिकरण धर्मावच्छिन्नजगद्बृत्तिसामान्याभावप्रतियोगितानिरूपकवृत्तिमद्बुद्ध्यमावाप्र- सिद्ध्या अव्याप्तिरिति वृत्तिमद्बुद्ध्यभावीयत्वेन यावत्प्रतियोगिता निवे शनीया; तथापि तन्निरूपकाभावे वृत्तिमद्बृत्तित्वविशेषण व्यर्थम्; यावत्स्वविशेषणमपि सथेति चेत् ? नोपादीयत एव तत्र तद्विशेषणम्, वृत्तिमद्बुद्ध्यभावीययावत्प्रतियोगितानिवेशलाभायैव प्रतियोगिताविशेष्यी भूताभावे वृत्तिमद्बृत्तित्वयावत्त्वाभिधानात्; अत्र च गुरुधर्मस्य अभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतदभाववद्बृत्तित्वव्यतिष्ठभेदप्रतियो गितावच्छेदकत्वस्याव्यावर्तकव्यापकतान्तर्घातित्वेन अभावप्रतियोगिता नवच्छेदकतया तदवच्छिन्नान्योन्याभावरूपव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रति योगितानिवेशः स्तम्भनीयः । तादृशावच्छेदकभेदकटात्मकव्यापकत्वपुर-

[दी] तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तं

स्कारेणैव तद्विवेकः, न च स्वव्यापकतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वं कृतत्वं तदभाव-
वद्वृत्तित्वत्वं निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नैकभेदोभयरू-
पेण प्रतियोगितानिवेशसम्भवात् अवच्छेदकभेदवद्वृत्तित्वविवेकः न मफल-
मिति वाच्यम् ; घटभेदादिसाध्यरूप्यत्वे तदभावव्यापकित्वेन घटत्वादि-
प्रतिपक्षस्य तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
स्वरूपतो घटत्वादिघटितवद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमपेक्ष्य शुरुशरीरतया प्रतिपक्षगतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नैकभेद-
निवेशासम्भवात् । अत्र कल्पे व्यभिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वसमन्यतप्रतियोगिताकस्य पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य पर्वतावृत्तित्वमद्वृत्तेर्भूमादावभाववैकमात्रवृत्तिहेतावपि
तद्वृत्तप्रतियोगिताकस्य पर्वतक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वैतदस्य क्षणावच्छिन्नवृत्तित्वो-
भयत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतक्षणावृत्तौ कृते मतिवर्तमानस्याभावादसम्भवं ; ता-
दृशभावन्यावर्तनाय व्यासज्यकृते धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे गौर-
वम्, पर्वतवृत्तित्वत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्याप्यत्वसम्भवेत्यत-
रूपान्तरमनुमरति - तत्तत्साध्याभावेति । अतिरिक्तान्तानिवेशे व्यभिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य समवायविचारमात्रे अतिव्याप्तिरिति तत्प्रतिपक्षितम् ।
अपरि यथाश्रुतेनानेन महानसवृत्तित्वत्वादिना व्यभिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वत्वावधारण न सम्भवति, महानसादिनिरूपितत्वविशिष्ट-
वृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवृत्तित्वत्वान्यत्वावधारणत्वात् ; त-
थापि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिप्राणधर्मनिरूपितावच्छेद-
कत्वान्यत्वावधारणवच्छिन्नान्तेन निवर्तमानं दोषः, महानसवृत्तित्वत्वादि-
निरूपितावच्छेदकत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं इत्यत्रापि तद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-

त्वात् । नचैवमपि साध्याभावबन्महानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणमश-
क्यम्, तादृशधर्मनिरूपितावच्छेदतायां तद्व्यपकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्व
निरूपितत्वस्य “अधिकंत्वि” त्वादिन्यायेन अन्याहतत्वादिति वाच्यम्,
गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया महानसवृत्तित्वत्वसमनियतोप
दर्शितगुरुधर्मस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।

अथ गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावपदस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववरतया धूम-
वान् बहेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपा
वच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य समनियतधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वा-
पेक्षया गुरुत्वेन अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावा
प्रसिद्धेः, धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च धूम-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदा -
र्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्य निरुक्ताभावविशेषणानाक्रान्तत्वेन व्यधि-
करणभर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्यैव लक्षण-
घटकत्वान् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण न निषेधः, अपि तु तत्
दमावत्वेनैव, एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम् ; एवञ्च तत्तद्व्य-
क्तित्वेन धूमाभावघटिततदमाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटक-
तया न धूमादिताध्यके अतिव्याप्तिरित्युच्यते ? तदापि घटभिन्नं मेयत्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिः, तत्र तद्व्यक्तित्वेन रूपेण घटभेदाभावघटिततत्त-
द्व्यक्तिमद्वृत्तित्वत्वापेक्षया लघोस्तत्समनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानवच्छिन्न-
घटत्वघटितघटवृत्तित्वत्वस्यैव अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्ति-
मद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावप्रसिद्धेः, घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः

साध्याभाववद्वृत्तित्वस्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपसामावस्य
 लक्षणघटकत्वासम्भवाद्वाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभावस्यैव तथात्वात्, यदि च अभावधर्मो विशेषणविधया न निवे-
 श्यते, अपि तु अभावप्रभृतिरेव, अभावे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
 स्यात्कृतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतमुपलक्षणविधया निवेश्यते,
 एतन्नाभायैव तत्त्वदोषादानमपि, न तु तत्त्वव्यक्तित्वेनाभावनिवेशलाभ-
 र्थम्, उपलक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषणनैवाभावात्तदव्यावृत्तिसम्भवे तद-
 व्यक्तित्वस्योपलक्षणतया निवेशे प्रयोजनविरहात्, एवञ्च घटवृत्तित्व-
 त्वावच्छिन्नाभावो प्युक्तस्थले लक्षणघटक, घटभेदाभावस्य घटत्वस्य
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात् प्रतियोगिताविशेषोपलक्षिताभाववद्वृत्ति-
 त्वत्त्वपर्याप्तनिरूपकताका-रत्वपर्यन्तानिवेशा द्यूमादिसाध्यकस्थले निर्भूत-
 वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतिवेगितावच्छेदकद्वारे अभावविशेषणस्य
 अधिकृत्य निवेशोपि न क्षतिः । नन्वाभावप्रतियोगिकोटौ उपलक्षण-
 तया भागमप्य अनुभवविरुद्धत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावरूपस्य नि-
 रूपितत्वसम्भवावच्छिन्नविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टनिरूपितत्वस्य
 प्रतियोगिकोटौ प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणविधया निवेश इति
 वाच्यम्, प्रतियोगितासमर्पकज्ञान एव तादृशमानस्य तथात्वात्, जात्य-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याद्याकारस्य स्वरूपतो घटतत्त्ववच्छिन्न
 प्रतियोगितासामानुस्य सर्वसम्भत्वात्, घटेने च साध्यतावच्छेद-
 वच्छिन्नस्यापरातावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो ऽभाव तद्व-
 त्ववृत्तित्वनिष्पन्नत्वप्रतियोगिर्भावेन समानाधिरूपणधर्मावच्छेद-
 रस्य यो ऽभाव तद्वत्प्रतियोगिताका यावन्तो ऽभावा स्तद्वान् हेतु-
 गिन्यान्वयातिशये प्रतियोगिताया विशेषणत्वेन अनुपपत्त्यभारान्,
 अन एव यान्तावच्छेदकवादेरप्युपलक्षणविधया भाष्येति । न च

सादृशनिरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताफलस्य वा उभा-
 चस्य निवेशे निर्धूमवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदता
 यामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरूपितत्वत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वासादृशाभावा
 सद्ग्रह इति वाच्यम् ; तत्तदभाववद्वृत्तित्वानिरूपितत्वपर्याप्तप्रतियो-
 गितावच्छेदकताकाभावस्यैव निवेशनयित्वात् ; * (एवञ्च तत्तदाक्तित्वेन
 भ्रमादिनिवेशप्रसङ्गेन तत्तत्सदोपादानमपि ताद्यु सङ्गच्छते- इत्युच्यते ,)
 तदापि घटत्वभेदादिसाध्यकं व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणमशक्यम् , नि-
 र्विशेषणकषट्वादिवृत्तित्वस्यैव तत्र घटत्वादिवृत्तित्वाभावं प्रति प्रति
 योगितावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक
 शरीरे अनिवेशेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणमटकरत्वात् ।
 न च जातेः समवायेनैव स्वरूपतो ऽवच्छेदकत्वम् , न तु सम्प्रधान्तरेण ;
 अत एव गोत्वादिजातिनिष्ठन्यासी पदविशेषप्रवृत्तिनिमित्तत्वगवेतरासम्भे-
 तत्वादेरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्वन्ति , न तु सादात्म्यसम्बन्धेन लघोरपि
 गोत्वादिजातेरिति निर्विशेषणघटत्वादिवृत्तित्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 न सम्भवतीति वाच्यम् , तादृशनियमे मानाभावात् ; यदिचाभावांश
 स्यापि उपलक्षणत्वं स्वीक्रियते ? तदा महानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ना
 भाववारणमशक्यमेव ; यदि च साध्याभावातिरिक्तविशेषणाविशेषिताधि-
 करणवृत्तित्वत्वाद्यवच्छेदताभिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छेदत्वाभावं निवेश्या
 विशेषितघटत्वादिवृत्तित्वाभावः संगृह्यते ? , तदा तादृशाभावमादाय जाति
 साधारणसद्भेतावन्याप्तिर्वज्रलेपायते । एवं साध्याभाववद्वृत्तित्वशरीरे
 अभावादे विशेषणतया प्रवेशे वृत्तिमद्वृत्तिपदमनर्थकमापद्यते , व्यधि-
 कणधर्मावच्छिन्नताध्याभाववद्वृत्तित्वस्य यः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना
 भावस्तत्प्रतियोगितायाः लाभेन वृत्तित्वेनावच्छिन्नतया तदवच्छेद
 ताया भभावघटितविशिष्टपदार्थानिरूपितत्वात् ।

अत्र वदन्ति, — गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनेदमभिहितम्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसंवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताभिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमेव प्रतियोगिताया विशेषणं देयम्, नचैव घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावसंग्रहफलकं समानाधिकरणपदोपादानं निषेधद्वयनिवेशनं च विफलम्, तादृशाभावस्यासंग्रहेऽपि केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावमादाय रक्षणसमन्वयसम्भवादिस्ति वाच्यम्, विषयित्वादिसम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति वृत्ते साध्याभाववद्विषयतादिरूपाया विषयादिस्वरूपत्वेन साध्याभाववद्विषयतात्वादिरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे तादृशाभावघटितरक्षणानुपपत्तेः, नच साध्याभाववद्विषयतात्वादिकं येन सम्बन्धेन अवृत्तिरेव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावमादाय रक्षणसमन्वयः संग्रहवर्त्तति वाच्यम्, कालिकमसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य ध्वसाद्यधिकरण इहेत्यप्यपकृतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतात्रामध्यम्य अत्रत्य निवेशनीयतया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानाभावस्य रक्षणपटनत्वासम्भवात्, विषयताया आत्मादिरूपत्वेऽपि विषयतात्वं वेदिष्टम् न समवायादिना वृत्ते, तादृशस्य सम्बन्धमेव वृत्ते, नात्वादी च समवायाभावात्, किन्तु स्वरूपसम्बन्धेनैव, एवञ्च समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव विषयतात्वावच्छिन्नाभावो रक्षणपटको माविष्यतीत्यपि न, कालजानादिरूपहेतौ फलिकविषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्याऽस्तत्वेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादेव निवेशनीयतया नचैव साध्याभाववद्वृत्तित्वं वातिरिक्तसमानाधि-

करणधर्मानवच्छिन्नाभावस्यापि तत्राप्रसिद्धिः, घटत्वादेः साध्याभाववद्विषयतादिनिष्ठप्रतियोगितात्रैयधिकरण्यासम्भवादिति वाच्यम्; घटत्वादिना पटाद्यभावस्यैव तथात्वात्। अथैवमपि सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य साध्याभाववद्दृष्टित्वनिष्ठत्वेन धर्मविशेषजकल्पे घटत्वादेर्घटादिस्वरूपसाध्याभाववद्विषयतानिष्ठत्वेन गगनादेरपि स्थितिष्ठविषयतात्मकत्वेन साध्याभाववद्विषयतानिष्ठतया साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वातिरेकवृत्तिवृत्तिधर्मनिवच्छिन्नाभावापसिद्ध्या ङकस्थले अव्याप्तिर्दुर्बारेव, येन रूपेण यत् साध्याभाववद्दृष्टित्ववृत्तिस्तदूपावेशिष्ठतदनवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमावबिबक्षणेन गमनत्वविशिष्टगगनाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकतानिर्वाहोपि हेतुनिष्ठमधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृष्टित्वव्यक्तेः। किंचिदपि संपित्ततत्पटात्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमावस्य तथाविधस्य हेतावसत्त्वादसम्भवप्रसङ्ग इति चेन्न; येन सम्बन्धेन यद्वर्तते तेन सम्बन्धेन तन्निष्ठावच्छेदकताकान्यत्वस्य तदनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयतया संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठावच्छेदकताक्रमावभावादायोक्तस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात्; ङकार्यलानामैव साध्याभाववद्दृष्टित्वोपादानम्, न तु तदपि लक्षणघटकम्, प्रयोजनाभावात्; सर्वत्र दर्शिताभावमादायैव लक्षणरागन्वयसम्भवेन समवायादिसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेपि क्षतिविरहात्। एतेन धूमस्वत्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वाद्यभावस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च साध्याभाववद्दृष्टित्ववृत्तिधर्मनिवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वारणाय साध्याभाववद्दृष्टित्वप्रतियोगिकत्वविशेषणगप्यनादेयम्; अत एव स्वसमानाधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणत्वकल्पापेक्षया लापवमेवैतत्कल्पानुसरणमजिभूतं निष्प्रत्यूहमिति ।

यदि च गुरुष्वर्थो नाभावप्रतियोगितावच्छेदकः ? तदा महानसृष्टित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्याभाववद्दृष्टित्वस्य-

[दां] महानसंवृत्तिवादेरभावः तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्व
विरहस्य च हेत्वन्तस्वृत्तेः स्वस्मिन् अवृत्तित्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया
घटत्वाद्यवच्छिन्नवद्भावोपेक्षणम् । महानसंवृत्तित्वादेरभाव इत्यत्र
महानसंवृत्तित्वादिनेति बोध्यम् ।

यत्तु तादृशाभावाधिकरणमहानसंवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नस्येति षष्ठ्य
न्तर्व्यापमानम्, तदसत्, गुरुधर्मस्य अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
तादृशाभावाविशेषितमहानसंवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय दोषप्रसक्ते स्त-
द्विशेषितमहानसंवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तानुसरणे सन्दर्भविरोधात्,
अधिकरणान्तम्य उपलक्षणतया शेषांशस्य विशेषणतया भानम्य
व्युत्पत्तिविरुद्धतया तथा विवक्षयितुमशक्यत्वात् । अधिकरणविशेषा-
नुसरक्तवृत्तेरभावमादायापि दोषं दर्शयति — स्वनिष्ठेति । धूमादिनिष्ठ
साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यक्ते स्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः । हेत्वन्तर
वृत्ते. — आलोकादिवृत्ते. । एतेन वृत्तिमद्वृत्तिसमर्थाति सूचितम् ।
स्वस्मिन् — धूमादौ ।

अत्र च लक्षणे सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ सत्तावत्समवेत-
त्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यैव समवेतवृत्तित्वेऽपि
द्रव्यावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावम्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकृत्यापि तद्वत्समवेतत्वाभावस्य समवेतमुजत्वादिवृत्तितया द्रव्य-
त्वादेः तद्वत्ताभावान्नातिन्यासि. . एवमवृत्तिसाध्यकस्थलेऽपि साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताप्रसिद्ध्या नातिन्यासि. कूटस्थितलक्षणे च
उत्र तन्नातिन्यासिवारणाय साध्यसमानाधिकरणत्वे सतीति विशेषणं

[दी] अन्ये तु वृत्तिमद्भूतयो यावन्तस्साध्याभावसमुदायाधिकरण
वृत्तिस्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् ; तादृशवृत्तिस्वाभावस्त्वव्यापकतादृश
वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितायो बोध्य ; प्रयोजनञ्च

देयम् । एतल्लक्षणेचावृत्तिहेतुके असिध्यासिवारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपा-
देयम् । कूटपटितलक्षणवदत्रापि महाकालान्यो घटादित्यादावातिव्याप्ति
द्रष्टव्या, किन्तु तदन्यदोपाणामेव अत्र अनवकाश इत्यवधेयम् ॥

इति कूटपटितलक्षणम् ।

॥ अथ कूटपटितलक्षणम् ॥

अन्ये त्विति । पटत्वादिना निर्भूमवृत्तिस्वाभावमादाय व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावदोपादानम् ; एवञ्च केवलान्यविशः
साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव अभावस्य प्रसिद्ध्या
तत्समुदायाधिकरणजगद्भूतित्वस्याऽवृत्तौ प्रसिद्धमसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावोपि यावदभावान्तर्गत इति तद्व्यविरहाच्चादृशसाध्यके
विषयिताधतिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्याप्ति ; साधनसमानाधिकरणत्वेन
साध्याभावविशेषणपक्षे च व्यतिरेकिणोपि साध्यस्य व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभावस्य सद्भेदौ लक्षणघटकतया जगत एव
तत्कूटाधिकरणतया व्यतिरेकिसाध्यकेपि विषयिताधतिरिक्तसम्बन्धेन हेताव-
व्याप्तिरिति वृत्तिमद्भूतित्वमभावविशेषणम् । तादृशवृत्तित्वेति । साध्या-
भावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थः । प्रयोजनञ्चेति । पूर्वदलप्रयोजन
आलोकाद्यवृत्तित्वेन निर्वहिवृत्तिस्वाभावमादाय बहिर्मान् धूमादित्यत्राव्याप्ति
वारणरूपं पूर्वलक्षणे उक्तमेव ; चरमदलप्रयोजनं ॥ साधनसमानाधि-
करणत्वस्य साध्याभावाविशेषणत्वे केवलान्यविसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादि-

[दी] उक्तप्रायम्; साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्यामिचारिण्यति-
व्याप्तिः, अतस्तमुदायेति.

वृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणमेव, न तु वद्विमान् भूमादित्यादौ महा-
नसवृत्तित्वाद्यभावस्यावर्तनम्, तत्र महानसादेर्बहिर्वाद्यवच्छिन्नबह्व्यभावा-
नधिकरणत्वेन साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् । एतस्य प्रागनुक्तत्वात्
उक्तप्राय मिति । समुदायपदप्रयोजनमाह - साध्याभावाधिकरणेति ।
व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेति । निर्भूमवृत्तित्वत्वाभावच्छिन्न
निर्भूमवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिताया व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
वाधिकरणमहानसादिवृत्तित्वावृत्तितया साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापक-
तया जगद्वृत्तित्वसामान्याभावेत्येव व्यापकरूपप्रतियोगिताकनया तस्य
रागानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याऽवृत्तत्वेव प्रसिद्धत्वादिति भावः ।
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति । तादृशस्य जगद्वृत्तित्वाभावस्य सर्वत्र
सत्त्वादिति भावः ।

अत्र च स्मन्यापनमाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वे सति
साध्याभावनसमुदायाधिकरणवृत्तित्वव्यापकत्व प्रतियोगिताविशेषणम्, तत्र
च शेषदृष्टे समुदायानिवेशेऽपि निर्भूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणा-
घटकत्वेऽपि नातिव्याप्तिस्सम्भवति, व्यतिरेकिसाध्यके तादृशप्रतियोगि-
ताया एवाप्रसिद्धे, जगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्रतियोगिताया साध्या-
भावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरण-
वृत्तित्वत्वरूपपूर्वदृष्टविरहान् भूमाद्यमानसमुदायाधिकरणवृत्तित्ववृत्त्ये-
महानसादिवृत्तित्वेऽपि तादृशप्रतियोगितासत्त्वादिति पूर्वपक्षवित्वा शेषदृष्टे
समुदायप्रवेशे पूर्वदृष्टमेव नोपदेयम्. उद्वुत्तानेऽपि बह्विमान् भूमा-

[दी] साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्य, तेन समवायेन
 बह्वेस्साध्यत्वे धूमे सयोगेन च तथात्वे बह्व्यवयवत्वे पर्वत
 बह्व्यवयवसयोगे च पर्वतस्य बह्व्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयाव
 च्छिन्नबह्व्यभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः,

च्छेदकत्वत्वमपि नाभावप्रतियोगितावच्छेदकम्, वदित्वावच्छिन्नबह्व्य
 भाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिरूपसमनियत -
 धर्मापेक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य तस्य
 गुरुत्वादिति तादृशधर्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुमशक्यः, किन्तु तादृ
 शान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तत्तद्देदकूटमेव निवेशनीयम्,
 एवञ्च प्रतियोगिताव्यापकत्वघटितोक्तधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्व
 मङ्गित्वमेवेत्याहुः ।

च्छिन्नवद् यमावकूटाधिकरणसयुक्तत्वस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
 सयुक्तवृत्तित्वात् बह्व्यवयवगानसयुक्तपदार्थाप्रतिदे सयुक्तमात्रस्यैव
 तादृशाभावकूटाधिकरणगगनसयुक्तत्वादिति कथमन व्यावृत्तिप्रदर्शनम् १,
 समवायेन धूमहेतुकस्त्वल्परता च न युज्यत, समवायेन धूमवत
 साध्याभावकूटाधिकरणत्वानिराकरणादिति वाच्यम्, सयुक्तमात्रस्य गग
 नादिसयुक्तत्वेपि तादृशस्य सयोगस्य नृत्त्यनिगामकतया क सयोगेन
 बह्व्यवयवान्ववृत्तित्वागावस्य सयोगेन वृत्तिमद्वृत्ते सु ल भ त या
 वृत्तिपदस्य य था शु त प र ता भ ते तादृशव्यावृत्तिदानसन्नते, वृत्त्य
 निगामकतावात्स्यादिसम्भवेन व्याप्तिस्वीकारे वृत्तिपदस्य सम्बन्धार्थ
 क्तवमावश्यकम्, तथाच इदं महाकालान्यो घटा दित्येतत्समशील
 मि त्य मि मा ये य एतदुपेक्ष्य द्वित्वस्थितानुसरणम् । साधनसामा
 नाधिकरण्यस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नबह्व्य
 भावस्य बह्व्यवयवस्वरूपसाधनसामानाधिकरण्याभावेन न तत्रातिव्याप्ति
 सम्भव, एव सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्य
 सामानाधिकरण्ये सतीति विशेषणप्रवेशस्यावश्यकतया सयोगादिना वद्धि
 मत्पर्वतमाने बह्व्यवयवत्वाद्वा तेनाप्यतिव्याप्ति र्बरवितु शक्यत इत्यत
 पर्वतबह्व्यवयवसयोगहेतुकानुसरणम् । सयोगेन द्रव्यस्याप्यवृत्तित्वा
 पक्षे पर्वतस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नबह्व्यभावद्वयाधिकरणत्वेपि न तस्य
 व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावकूटाधिकरणत्वम्, वि व क्ष णी य द्या व श्न
 ता दृ श सा ध्या भा व कूटाधिकरणत्वम्, अन्यथा अव्याप्यवृत्ति
 सयोगादिसाध्यके व्यभिचारिणि जयत एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेन
 अतिव्याप्तिरिति दाक्षितहेतो पर्वतवृत्तित्वेपि तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्ति
 त्वाभावो ऽक्षतएवेत्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग ।

१ अत्र “ यस्य द्राव्ये बह्व्यवयव एवाधिकरणत्वप्रत्यय प्राभाषिको न
 त्यन्यत्र, तत्र सयोगेन गगनादिशुचित्वप्रतीत्यप्रसिध्या ” इत्यपि पाठः ।

णस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वामावस्यापि प्रतियोगिसमा-
नाधिकरणत्वादिति वाच्यम्, पृथिवीत्वघटत्वोभयत्वादिना यत्र साध्यता
तत्र जातिस्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितासमानाधिकरणस्य तादृशसाध्यता
वच्छेदकामावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेण तादृशसाध्यतावच्छे-
दकस्य तादृशप्रतियोगितान्यापकतापस्य तादृशभावमादाव तदवच्छिन्न
साध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिहेतावतिव्याप्स्यपत्तेः प्रतियोग्यनधि-
करणवृत्तित्वस्यैव अभावे निवेशनीयतया उभयत्वाभावान्मावर्तनासम्भ-
वात्, तदभाववत्त प्रत्येक तदनधिरूपत्वात् तस्यैव तदनधिकर-
णत्वात् अपि व्यासज्यवृत्तित्वादिति चेन्न, — सामानाधिकरण्यस्याव्याप्य-
वृत्तितापक्षे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभाववत्ताघटितव्यापक-
ताया एव निवेशसम्भवात्, पृथिवीत्वादावुक्तोभयत्ववति पृथिवीत्वा-
वच्छेदेन तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि जलत्वादे तत्सा-
मानाधिकरण्याभावविशिष्टतदभाववत्त्वेन अतिप्रसङ्गाभावात् उभयत्वाद्यभा-
वस्य तदभाववत्त्वेकस्मिन्नपि तत्सामानाधिकरण्याभावानभ्युपगमात् तत्सा-
मानाधिरूप्यारच्छेदकस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वात् ।

अथ वा यन्निरूपितमाव्यतावच्छेदकताघटयसम्बन्धसामान्ये प्रति-
योगित्वानिकरणवत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगित्वाभावस्तदन्यत्वमेव प्रतियोगि-
तायापकत्वम्, उभयरनिरूपितपर्याप्तौ च न प्रत्येकानुयोगिकरणाभाव,
तदनुयोगिनः प्रत्येकानतिरिक्तत्वादिति ।

यत्तु— शार्ङ्गानमते रूपादिसामान्याभावस्य रूपतद्व्यसत्तत्वागभाव-
त्रयप्रतियोगिकतया रूपव्यसादिता यक्रूपादिहेतावतिव्याप्तिः, रूपादि-
सामान्याभावीयरूपव्यसत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम-
निषत्वेन तद्व्यतिताभ्यन्तूपाधिकरणे वार्थो रूपादेरवृत्ते, नच रूप-
स्यापि रूपव्यसाभावरूपतया तद्व्यतिस्थ रूपसाध्याभावापदितरू-

स्यापि यावतामैकाधिकरण्यमिति विवक्षया लक्षणघटकत्वात् तद्वति हेतो
 र्वृत्त्या नोक्तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, रूपादीनां प्रत्येकं स्वस्वध्वंसा
 भावरूपत्वेपि स्वान्यरूपादिध्वसाद्यभावानात्मकतया साध्यतावच्छेदकसम
 नियतप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति; तन्न, जलपरमाण्वादौ
 रूपध्वंसत्वावच्छिन्नाभावबुद्धिनिर्वाहाय जन्यरूपत्वावच्छिन्नाभावे रूपध्वंस
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनस्यावश्यकतया तत्र एव रूपादिसामा
 न्याभाववत्त्यपि सप्रतीतिनिर्वाहान् रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादि
 प्रतियोगिकत्वानभ्युपगमात् साधनत्तमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेष-
 णतापक्षे तेनाप्युक्तस्थले रूपादिसामान्याभावव्यावर्तनात् स्वनिरूपका
 भाववत्त्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकूटाधिकरणत्व
 मेव निवेद्य लक्षणस्य परिष्करणायतया रूपादिसामान्याभावानधिकर-
 णस्यापि जलपरमाण्वादेरुक्तस्थले तत्कूटाधिकरणत्वेन अतिव्याप्तेरनव
 काशाच्च । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते नानाव्यक्तिसाध्य
 कस्थले साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यस्य प्रत्येकं प्रतियोगितायामसत्त्वेपि
 स्वावच्छेदकावच्छिन्नतदभावादिप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यविवक्षणात्
 दोषः । तत्तद्वद्वितत्तद्वमादिस्वरूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकवद्भि
 त्वधूमत्वाद्यवच्छिन्नतदभावप्रतियोगितात्वेन वद्वित्वधूमत्वादिसमनैयत्यात्
 वद्वित्वाद्यवच्छिन्नवद्द्वयादिस्वरूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावीय
 बहून्यादिस्वरूपप्रतियोगितात्मकतया तदवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रति
 योगिताया घटादावपि सत्त्वात् न तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
 योगितात्वेन बहूनित्वादिसमनैयत्यमिति तदभावीयत्वविशेषणम्; तथा
 सति बहूनित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया घटादावसत्त्वानुपपत्तिः ।

यद्यप्येवमपि वाच्यत्वत्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्परेव,
 न्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामभिज्ञतया वाच्यत्वादिस्वरूपवाच्यत्व-

[दी] तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोपि,

पूर्ववदत्र साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाविपक्षके तथाविधतत्त्वद्विषक्षावृत्तिव्यावच्छिन्नाभावनकूटापेक्षणाप्रसिध्या अन्यासि, साध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नभावनिवेक्षणे गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्यापकप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्षितमुचित, तार्पणात्तदहनवृत्तिव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तथाविधसाध्याभावानामधिकरणे धूमादेः नृत्तापि वह्नित्वावच्छिन्नवह्न्यभाववदिततादृशभावनकूटवत्त्ववृत्तेरव्याप्यनवकाशादित्याशयेन तथाविधमेवाभाव निवेद्यमस्ति - तथेति । स्वम् - प्रतियोगिता । समनियताभावैक्यमते साध्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावसमनियताभावप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तिरेपि साध्यतावच्छेदकेन व्यधिकरणेन वा धर्मेणावच्छिन्नाया साध्यमावृत्तिप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसमनैवत्वमक्षतमेव ।

अथ घटत्वावच्छिन्ना या वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता सा घटादिभिन्नयावद्भूतवृत्तिरेकैव स्वीक्रियते, न तु वाच्यत्वादिमात्रवृत्तिः, तथा सति घटत्वेन प्रमेयत्व नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगितान्तरकल्पने गौरवादिति तादृशप्रतियोगिताया न वाच्यत्वत्वादिरूपसाध्यतानवच्छेदकसमनैयत्वमिति चेत्, का क्षतिः, वाच्यत्वभिन्नत्वेन वाच्यत्व नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयमभावमादायैव तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात्, स्वव्यधिकरणवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नाया प्रतियोगिताया वाच्यत्वभिनवृत्तित्वस्यासम्भावितत्वात् ।

वस्तुतस्तु, घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगितायां व्यधिकरणघटत्वादेरिव समानाधिकरणवाच्यत्वत्वादेरपि अवच्छेदकत्वमावश्यकम्, घटत्वेन वाच्यत्व नास्तीत्यादिप्रतीत्या वाच्यत्वत्वादे प्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहने तादृशप्रतीतिर्वाच्यत्वत्वाविशिष्टविशिष्टानवगाहि

त्वेन तत्र वाच्यत्वत्वादिप्रकारकज्ञानानपेक्षापत्तेः; एवंच घटत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वमावश्यकम्, भवच्छेदकभेदात्, इति घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगिता वाच्यत्वादावेव वर्तते, नन्वन्यत्रापि, मानाभावात्, अतो घटत्वादिना वाच्यत्वाभावोपि लक्षणघटकः। अथैवं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे बह्मनिष्ठावच्छिन्नसाम्यकस्मृते बह्मनिष्ठादिना घटाद्यभावो लक्षणघटको न स्यात्, व्यापकतावच्छेदकबह्मनिष्ठादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतावत्त्वविरहात्, न ज्ञानसीयबह्मनिष्ठाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणास्यावश्यकत्वादिति चेत्;— व्यापकतावच्छेदकपर्याप्तत्वं हि व्यापकतानवच्छेदकवृत्तित्वम्, तच्च इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नबह्मभवाप्रतियोगितावच्छेदकतायामक्षतमिति तादृशाभावमद्वयैव तल्लक्षणसमन्वयसम्भव इति । अत एव यथेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नबह्मभवाधिकरणीभूतमहानसत्त्वचित्वादेरभाव इति क्षीयितिसम्बन्धसंगच्छते; अन्यथा इन्धनत्वादिना घटाद्यभावोपेक्षाया निर्वाजता ऽऽपद्येत; एवंच सार्वभौमाणाप्तलक्षणाभिप्रायकतया समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध इति मूलग्रन्थोपवर्जनमपि संगच्छते ।

अथ पर्याप्तिसम्बन्धेन यत्रोभयत्वादिकं साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वेन तत्पर्याप्त्याधिकरणप्रत्येकव्यक्तौ पर्याप्तिसम्बन्धेन उभयत्वादेरत्यन्ताभावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च सत्त्वात् तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न सम्भवति; नन्वाव्याप्यवृत्तिसंयोगादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकाभावे निवेशनीयम्, तावता उभयत्वरस्यापि व्यापकत्वं निर्वाहति, पर्याप्तिसम्बन्धेन उभयत्वपर्याप्त्याधिकर-

[दी] तेन यत्र पृथिवीत्वाभावान्नौ साध्ये तच्चद्विपक्षावृत्तित्वा
यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभात्कूटाधिकरणमप्रसिद्धम्, तत्र सदेतौ
पृथिवीत्वादा साध्ये वातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाव
वर्तमाने द्रव्यत्वप्रकाररूपमाविषयत्वादौ च नाभ्यासि, अति

भिन्नत्वाद्यवच्छिन्नाभावावप्रतियोगिताच्छेदक्यवत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
ना पटादावपि सत्त्वात्, यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नतदभावीयमपि
योगितात्वेन समनैयत्यवटकव्याप्यत्वविवक्षणे च पृथिवीत्वाद्यभावादि
साध्यकस्थले पटावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणमशक्यम्, तदभावीय
पृथिवीत्वाभावादिरूपप्रतियोगिताना पृथिवीत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावीय
प्रतियोगितामकृतया पृथिवीत्वाभावत्वादिरूपतदवच्छेदकानच्छिन्नप्रतियो
गितात्वेन पृथिवीत्वाभावत्वादिसमनैयत्यसत्त्वात्, तथापि यद्धर्मावच्छिन्न
प्रतियोगितात्वेन यदभावनिरूपितत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नतदभावीयप्रति
योगितात्वेनैव व्याप्यत्वनिवेद्यान दोष, पृथिवीत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रति
योगितात्वेन पृथिवीत्वदिरूपाभावमात्रनिरूपितत्वम् न तु घटावृत्तित्वा
द्यवच्छिन्नाभावनिरूपितत्वमिति ।

यद्यपि पूर्वदृष्टाप्रवक्षे बहन्मादिसाव्यक्ते धूमादिहेतौ साध्यतान्
च्छेदक्रमन्यथावच्छिन्नताध्यतावच्छेदनव्यापकप्रतियोगिताकृतवत्प्रवावृत्ति
त्वावच्छिन्नाभावात्कूटाभिरूपस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेपि तत्र हेतुताव
च्छेदकसम्बन्धेन नृत्तरप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरसम्भव, तथापि साध्याभाव
कृतवति तादृशवृत्तेरप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः । तद्वदनिवेक्षेपि सत्तावान्
जातेरित्यादौ वक्ष्यत इति स्थान्तरे कूटाधिकरणमप्रसिद्ध्या अव्याप्ति
वाग्यरूपं तत्प्रयोजनमाह - यत्र पृथिवीत्वाभावनादा इति ।
तच्चद्विपक्षे हि । घटपटादिरूपेत्यत्र । तत्र सदेता इति । तत्र-
साध्ये य एतदनुपपत्त्यादिमन्त्रेण । नाभ्यासि इत्यनेनान्यथ ।

[दी] व्याप्तिर्वा; भाष्यभावत्वादिना ऽभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभाव
कूटाधिकरण्याप्रसिध्याऽव्याप्तिरित्याहुः; तत्र; — द्रव्यत्वपृथिवीत्वो-

यावतामैकाधिकरण्यं सम्भवति तावदभावसमुदायाधिकरणविव-
क्षायां तद्दोषासम्भवेन स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह—पृथिवीत्वादा विति ।
द्रव्यत्वादेः समवायेन हेतुत्वे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणे
समवायेन नृत्तरप्रसिद्धघातिन्याप्तेरनवकाशात् स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वानु-
सरणम् । साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे जातित्वा-
द्यवच्छिन्नाभावस्य साधनासमानाधिकरणत्वात् वारणसम्भवेऽपि प्रत्येकं
साधनसमानाधिकरणजलवृत्तित्वत्वेऽप्युत्तित्वाद्यवच्छिन्नसमवायावच्छिन्नमिति
योगिताकाभावकूटाधिकरणतायाः सामान्यादावेव सत्त्वादतिव्याप्तिर्दुर्वा-
रैवेति ध्येयम् ।

द्वितीयदलप्रयोजनमाह— नापी ति । घटत्वाभावत्वादिना साध्य-
तायां घटादायेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिः, अत उक्त मभाव-
त्वादिने ति । आदिपदात्मभेदत्वादपिप्रमहः । तत्तत्साध्ये ति ।
घटत्वाभाषघटत्वाभावरूपसाध्यस्य य स्साध्यतावच्छेदकस्याप्यप्रतियोगि-
ताको घटत्वघटत्वादिरूपाभावः तत्समुदायाधिकरणाप्रसिद्धेत्यर्थः । यावता
मैकाधिकरण्यं सम्भवतीति विवक्षायागपि तादृशाभावसमुदायवति घटादौ
हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरेव । नच यावता मैकाधिकरण्यसम्भवः तादृशतादृशा-
भावकूटाधिकरणं यद्यत् तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताको
ऽभावे विवक्षणीयः, घटवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावश्च उपदर्शितस्थले न
तथा, जगत एव तावदन्यतमान्तर्गतत्वात्; अपि तु घटत्वादिना
जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव वृत्तिमद्वृत्तिस्तथाविभोऽभावः, तत्तदधि-
करणान्यतमत्वं च तत्तदधिकरणवृत्तिशून्यत्वम्, न तु तत्तदधिकरणा-
न्यान्यत्वम्, अतो नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, एवमपि जातिप्रतियोगि-

क्रमावदान् मेयत्वादित्यादौ जातिमतमिहा प्रत्येकं घटत्वघटत्वघटितं तादृशकृताधिकरणतया जातिमद्वैतवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया अन्यत्तेर्दुर्वारत्वादिति ।

अत्र साध्याभाववत्ताया सम्बन्धविशेषानिवेशे कालपरिमाणवान् मेयत्वादित्यादवतिष्यासि, कालस्यापि कालिकसम्बन्धेन कालपरिमाणाभावाधिकरणतया जगत एव साध्याभावकूटवत्त्वात्, दैशिकविशेषणता सम्बन्धनिवेशे च घटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादावव्यासि, घटत्वादे तेन सम्बन्धेनावृत्ते, तेन सम्बन्धेन तद्व्यतिरिक्तकृताधिकरणाप्रसिद्धे, तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वस्य अभावावेशेषणत्वे तु घटत्वाभावारिसाध्यके व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्यासि, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावाभावे सा ये आत्मत्वादिहेतावव्यासिश्च, घटातिरिक्तवस्तुमात्रस्यैव दैशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वात् । साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदसम्बन्धनिवेशेऽप्ययमेव दोषः, किञ्चिद्विशिष्टस्य तादृशसाध्यस्य योऽभावस्तस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तद्वत् इति दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, त्वनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणतानिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रतियोगिताया तदसद्वद्ग्रहप्रसङ्ग इति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताञ्च न प्रति यत्सम्बन्धावगाहियद्भाववत्ताज्ञानप्रतिपन्धकं तेन सम्बन्धेन तदमानाधिकरणत्वं विवक्षणीयम्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्तापुद्गिरपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिमकरकबुद्धिं प्रतिबध्नातीति तादृशमानस्य रक्षणघटत्वनिर्वाहः, यदिचाभाववत्तान्तरं पठि दैशिकविशेषणतासम्बन्धमपि उदयानाचार्यतादृशवच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबध्दम्, अभावाभावस्य विरिक्ततामते तादृशज्ञानमति-

बन्धकताया आवश्यकत्वात्, तस्य प्रतियोगिस्वरूपतामतेपि फलसा-
म्यानुरोधेन तदावश्यकत्वात्, अभावाभावस्यातिरिक्तत्वग्रहदशाया त-
त्प्रतिबन्धकताया दुरपहवत्वाच्च, एवञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताके घटत्वाभावजातित्वादेरभावे साध्ये आत्मस्वजातित्वादावव्याप्ति-
र्दुर्वरिव, दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्यापि निरुक्तरूपाकान्तत्वात् । नचैव
तादृशसाध्यवत्यपि पक्षे तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रमारूपप्रति-
बन्धकज्ञानसम्भवात् तद्विषयस्य हेत्वाभासतापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र पक्षे सा-
ध्यनास्तीति ज्ञानस्य भ्रमस्य निर्विवादात्मिति तदुपपादनाय तादृशसाध्य-
प्रतियोगिनस्तादृशसाध्याभावत्वेन दैशिकविशेषणतया व्युत्पन्नभ्युपगमादि-
त्युच्यते, तदा निरुक्तसम्बन्धेन साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताकूट-
वत्त्वमेव विवक्षणीयम् । हेतुमति तादृशविकरणताविरहाजोक्ताव्याप्तिः ।

परे तु—घटत्वादेरपि दैशिकविशेषणतास्वीकार आवश्यक, अन्यथा
घटे न घटत्वाभाव इत्यादिननुत्तरूपप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः, काले
न द्रव्यस्वमित्यादिपयोगाभावेन दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधेय-
त्वान्वितस्वार्थावमाहिनीधजनकत्वस्यैव नञ्पदे व्युत्पन्नत्वात्; नच भावरूप-
प्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञा दैशिकविशेषणता, अभावरूपप्रति-
योगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञा न प्रतियोगिभूताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धः प्रत्याख्यत इति व्युत्पत्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगिताव-
च्छेदकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धताविरहाद्विशिष्य समवायकालिकादिसम्बन्ध-
भानस्यैव उपगन्तव्यतया प्रतियोगिन्यभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वावोषकात् अत्रायमभावो नास्तीत्यादितः सम्बन्धविशेषा-
वच्छिन्नाधेयतायाः प्रतीतौ नियामकमावात्; समभिव्याहारविशेषनिर-
पेक्षस्य तात्पर्यस्य नियामकत्वे कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कात्मत्वामावाप्तवस्य समवायादिसंसर्गतात्पर्येण आत्मन्ययमभावो नास्तीति

[दी] भयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति

प्रयोगप्रसङ्गात् वास्तवतस्तस्मिन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपप्रतियोगि
वाचकपदसमभिव्याहारस्य तस्मिन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके अस्मिन्नभावे कालिक
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वसंशयदशायां अत्रायमभावो नास्तीति
वाक्यादाधिकरणे एतदभावाभावप्रतीतावपि अधिकरणे कालिकसम्बन्धेन एत
दभावाभाववत्त्वादिसंशयस्य सर्वानुभवसिद्धस्य उच्छेदापत्तेः . अथैवं
कालादावपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुरो-
धेन घटत्वादेर्देशिकविशेषणताम्बीकारावश्यकतया तत्र समवायावच्छिन्न
घटत्वाभावो नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेन्न, प्रतियोगिमन्ति तदभाव
त्वेन वृत्तेरन्युपगमनात् ; इत्थञ्च देशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्या
भाष्यत्वावच्छिन्नवत्त्वं लक्षणे निवेशनीयम् , कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति
योगिताकघटत्वाभावभाववान् आत्मत्वादित्यादौ घटत्वाभावस्य तादृश
साध्याभावत्वेन आमन्त्र्यवृत्तेर्नाभ्यासि ; एतेन यादृशसाध्यकस्थले साध्या
धिकरणे साध्याभावस्य तदधिकरणे च साध्यस्य च न भ्रमः सिद्धः .
तत्र प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनाया असम्बन्धेन प्रतिबन्धकताघटित
लक्षणाभ्यासिरिति निरस्तमिति वदन्ति ।

तदुभये ऽति । द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया
अपि तदुभयत्वसमनियततया तादृशाभाववतो गुणादेरेव निरुक्तसाध्या
भावकूटाधिकरणत्वादिति श्रवः ।

प्रतियोगिवैयधिकरणत्वापाटितस्य व्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेद
कृत्विशंप्रत्यक्षमुक्त्या तदुभयत्ववति तत्त्वद्रव्यत्वान्यतरत्वेन तत्त्व
प्रतियोगितान्नापकत्ववारणे न तद्व्यावच्छिन्नसाध्यकसद्वैतावग्यासिर्द्रव्या ।

[दी] द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः । अपि च इदं पृथिव्यन्यत्वाविशिष्टद्रव्य-
त्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणा-
द्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्न
प्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात् ।
किञ्च रूपाभावसाध्यकसद्देशौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूप-
व्यक्त्यधिकरणप्रसिद्धिः । यावतामैकाधिकरण्यं सम्भवति तावतां
समुदाये विवक्षितेपि “ इदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यम्, सत्तान्य

व्यासज्यवृत्तित्वान्यासज्यवृत्तित्वान्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसजातीयो-
यो धर्मः तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमे नैतादृशाति-
व्याप्त्यवकाश इत्यतः स्थलान्तरे अतिव्याप्तिमाह — अपिचेति ।
द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेति । शुद्धद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः । पृथिव्य-
न्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वाविति । विशेषणावच्छिन्नस्य
शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । तदवच्छिन्नाभाववतो गुणादेरेव
यथोक्तसाध्याभावकूटाधिकरणत्वादिति भावः ।

विशिष्टत्वातिरिक्तत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्व-
स्थले प्रतियोगितावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेन वा विशिष्टद्रव्य-
त्वादिसाध्यकस्थले शुद्धद्रव्यत्वाभावस्य वारणसम्भवात् दूषणान्तरमाह—
किञ्चेति । रूपाभावेति । रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभाव इत्यर्थः ।
सद्देशावित्यव्याप्तिसूचनाय । सकलरूपव्यक्त्यधिकरणप्रसिद्धिरिति ।
तथाच तद्वर्णितसाध्याभावकूटाधिकरणप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति भावः ।
यावतामिति । तथाच प्रकृते सकलरूपवर्णितसमुदायस्य च लक्षण-
घटकता, सकलरूपाणामैकाधिकरण्यविरहात्, किन्तु एकैकरूपव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभाववर्णितकूटानामेव, प्रत्येकं तदधिकरणता च रूपवत्त्वेव
प्रसिद्धेति नान्याप्यवकाश इति भावः । इदमिति । वाच्यं पृथिवीवृत्ति-

[दी] पृथिवीवृत्तितश्च न वा वायुः प्राद्रूपवदन्यत्वाद्दे ” त्वादौ अति
व्याप्तिः, तत्र सादृशसाध्याभावान्तामस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन

द्वित्वसंयोगादिसत्त्वाद्वायुत्वादेरुक्तसाध्यव्यभिचारिता, गुणसामान्याभावस्य
साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरपि साध्याभावः, तद्घटितनिरुक्ताभावकूटव-
द्रूपित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्वादावभावान्नातिव्याप्तिसम्भव इति
पृथिवीवृत्तीति । घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणा
भावाभावानां यावता वायवैकाधिकरण्यसम्भवेन तद्घटितकूटस्यापि लक्षण
घटकतया तद्वति वायौ हेतोर्वृत्त्या नातिव्याप्तिसम्भवः । नच द्वित्वादि
रूपसाध्याभावस्य उत्पत्तिकाले असत्त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तितया व्याप्य
वृत्तित्वविशेषणेन तद्विवृत्तिः, पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरिव लक्षणघटक
इत्यतिव्याप्तिर्दुर्गतिरेवेति वाच्यम्, मार्चीनगते द्वित्वादिमति तद्व्याप्य
भावादिकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावसत्त्वात् द्वित्वादेरपि व्याप्यवृत्ति
त्वादिति पृथिवीपदमेतत्पृथिवीपरम्, इदम्पदपृथिवीपदयोः कर्मधारयोः
वा ऽभिमतः, नच स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमनवच्छिन्नवृत्तित्व
वा व्याप्यवृत्तित्वम्, न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्,
सद्यः न द्वित्वादिसाधारणमिति पृथिवीपदस्य पृथिवीसामान्यपरत्वेऽपि न
क्षतिरिति वाच्यम्, एतदतिव्याप्तिवारणानुरोधेन अत्यन्ताभावघटित
व्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशमित्युच्यते, एतद्रूपात्यन्ताभाववन् मेघत्वा
दित्यादावेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणाघटनत्वे अतिव्याप्त्यपत्त्या मार्चीन
मते अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च, अत एव
चात्रेतन् रूपादिघटितत्वेनैव त्वपि साधु सन्नच्छते, पार्थिवरूपमात्रस्मैव
नानित्यतया अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे तदसन्नत्वापत्तेः ।
पृथिवीवृत्तीत्यत्र वृत्तिसमवायेन बोध्या, तेन स्पष्टादेः कालिक
सम्भवेन पृथिवीवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, पृथिवीसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावो

गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अग्रनिष्ठ, पृथिवीसमवेतत्वाच्चि-
 द्छिन्नत्वेनाभिगताया प्रतियोगितायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्व-
 सम्भवेन पृथिवीसमवेतत्वस्य अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । नच
 पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगितायाः अतिपसक्त-
 त्वमवेतत्वेतावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यम् ; समवेतत्वावच्छिन्नमपि
 योगितातोऽतिरिक्ताया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया एवाऽपसिद्धे ; गुरु-
 धर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावसा-
 धने नातिव्याप्तिरुच्यते, तादृशभावस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसम-
 निवृत्तत्वात् तदभिन्नत्वेन समवेतताप्रसङ्गे तदभावतया वायुत्वादेरपि
 तत्त्वात्वात् । नच पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभाववति जलादौ समवेतत्वा-
 वच्छिन्नाभावादेरहाज तस्यैव समवेतत्वम्, दृश्य गुरुधर्मस्याभाव-
 प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमतेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशविशिष्टाभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकम्, समवेतत्वविशिष्टवति जलादौ तत्स-
 त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्सम्भवादेति वाच्यम् ; विशिष्टा-
 भावस्य साधनेन तस्य वायुताधारणतया सत्त्वप्रसङ्गेन पृथिवीसम-
 वेतत्वेऽपलक्षितत्वाभावात्तत्र साध्यत्वोपपन्नत्ववत्त्वादिति गुणधर्मोपादानम् ।
 पृथिवीसमवेतमुण्त्रावच्छिन्नाभावो गुणाविभावारभ्युत्पत्तिः समवेतत्वा-
 वच्छिन्नाभावसमनिवृत्त इति नोक्तदोषावसरः ।

ध्वंसप्रागभावावच्छिन्ने सामान्याभावाधुपगच्छतां वाय्वादेरप्युत्पत्ति-
 कासावच्छेदेन पृथिवीवृत्तिगुणसामान्याभावरक्षावत्साध्यको वायुत्वादिः
 सदेतुरेवेत्यतो नातिव्याप्तिरुच्यते इत्यत एसाध्यान्तरमाह —
 सत्तान्येति । सत्तान्यत्वनिश्चयप्रयोगेन पूर्णवत् । वायुत्वादेरपि सम-
 वेताभावाभावात् पृथिवीति । अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव,
 यदवायुद्विवादेः स्वसमानाधिकरपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृत्तिः-

[दी] उद्वति हेतोरवृत्ते । वस्तुतो नित्सिलानामेव रूपाणा

विशेषणव्यावर्त्यत्वात् । रूपादिघटितत्वेनेत्यत्र रूपपदोपादान प्राचीन
मताभिप्रायेण पूर्वसाध्यमभिमेत्य । ह्यौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन
वायुले भविव्याप्ति , अतो द्वितीयहेत्वनुसरणम् ।

अनु समनियताभानैक्यमते सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्ना
भावस्य सत्तान्यद्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभाभिन्नतया विभ्वसमवेतपृथिवी
समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च विभ्वसमवेतस्पर्शस्तमवेतत्वावच्छिन्नाभावा
भिन्नतया वायुत्वादेरपि उदमान इति न सादृशाभावसाध्यके भवि
व्याप्ति स्तम्भवतीति पूर्वोक्ताया रूपाभावनान् वायुत्वादित्यत्राभ्यासि
रेवोक्तविरक्षाया दुर्भारतामह — वस्तुत इति । अत्रायमाशय , —
यावतामैकाधिकरण्य तावत्समुदायाधिकरणमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्ति
सकलसाध्याभावाधिकरणत्वं यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापका
धेयताकत्वपर्यवसितमर्थ , साध्याभावाधिकरणाधिकरणमत्तकलसाध्याभावाधि
करणत्वं साध्याभावासमानाधिकरणसाध्याभावव्यापकाधेयत्वकत्वपर्यव
सित वा, आद्ये व्यभिचारिमात्रेति याप्ति , अत एव साध्यवद्यत्किञ्चि
दधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्वादिति समुदायोपादानस्या ऽकिञ्चित्कर
तया तद्विवक्षणासम्भवाः । द्वितीये च — साध्याभावसमानाधिकरणसाध्या
भावत्वमुक्तस्थल नित्सिलरूपाणामेव धृष्टमिति सादृशसाध्याभावरत्वं
व्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपितापेक्षतेति सादृशाधिकरणा
ऽपसिद्धिस्तदवगम्यतेति ।

अनु स्ववृत्तिसाध्याभावरत्वापक यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तदधिक
करणवृत्तिमात्राभावरत्वं पक्षस्ववृत्तिताकाधिकरणमवाधिकरणात्तार्थ , धूम
पान् नदित्वादेौ महानसादिह न तथा, भवोमाहङ्कर्मवृत्तयाप्यन्तद्वृत्ति

[वी] तादृशानावसदससमानाधिकरणत्वात् समानाधिकरणत्वादभावाधिक-

साध्याभावस्वव्यापकत्वादयोऽगोळकवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नसाध्याभावसाधारणतया । तद्वृत्तित्वान्याप्यत्वादित्ययोगोळका
येव तादृश स्वामिति नातिव्याप्ति । तादृशयत्किंचिदधिकरणवृत्तादि
वृत्तित्वाभावस्य बह्व्यादौ सत्त्वेपि न क्षति, तादृशं यद्यत्स्व ताव
दन्यतमवृत्तित्वस्यसमनियतप्रतियोगिताकाभावाविशेषात् । अन्यतमत्वं च
तत्तद्वृत्तिशून्यत्वम् । न तु तत्तदन्यान्यत्वम् ; अतो न केवलान्वयिसा
ध्यके अप्रसिद्धि । तादृश स्व यद्यत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावकूटवत्त्व
निवेशेपि केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्ति, हेतुमतोपि तथात्वात् इति तदुपे-
क्षितम् । रूपासामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवत्तामेव
तथासं स्ववृत्तितया एव तत्तद्वृत्तादिवृत्तिसाध्याभावस्वव्यापकत्वात्,
अतो नान्व्याप्ति ।

अथ या म्बवृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन
यदधिकरणवृत्तित्वं तादृशयत्किंचिदधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्वमेव
यावता मित्यादेरर्थः ; भूमवान् वह्नेरित्यादौ तादृशयत्किंचिदधिकरणं न
साध्यवत्, तद्वृत्तिसकलसाध्याभाव समानाधिकरणस्य साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नसाध्याभावस्य तद्वृत्तित्वाभावात् ; किन्तु अयोगोळकाद्ये
वेति तद्वृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्व साध्यशून्यत्वैवेति जगतः अतथा
त्वान्नातिव्याप्तिः । रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं
तत्तद्वृत्तादिवत्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तद्वृत्तिसकल
साध्याभावसमानाधिकरणत्वात्तस्य च तद्वृत्तित्वनिवृत्तादिति नान्व्याप्त्यच-
काशः । शेष पूर्ववत् ।

[१] साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालावृत्तिमन्नात्रत्येन
वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिप्रसङ्गो ना, तथा च सत्तादितावच्छेदकेन
गेन समवायेन वा हेतावव्याप्ति, साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन

एत एव सम्बन्धमभिप्रेक्ष्य साहस्राधिकरणवृत्तित्वत्वं समनिबधतप्रतिबोधि
साध्याभावनिवेशपक्षे वृक्षान्तरमाह - साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति ।
एतच्च कालिकसम्बन्धवच्छिन्नसाध्याभावस्य कालादावसाधयेति तस्य
यथाविशतसाध्याभावरामुरायदप्रगक्षतमेवेति सूचनाय । कालादा
वित्यादि पदद्विगणितसम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्बन्धिन ईधरज्ञानादे-
परिमह । कालिनादिर्णीति । यस्माद्वक्ते वृत्तिमन्नाधिकरणस्य काल-
ादीर्निर्दिष्टतत्साध्याभावकृतवच्च तादृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थ । द्रव्यत्वादे-
जनके द्रव्यत्वपृथिवीतान्दतराभावशुद्धद्रव्यसाध्याभावार्थावु वादिहेतुके
रूपानात्मकसाध्याभावरस्य सत्त्वादिप्राप्येव सयोगेन समवायेन वा यत्र
हेतु तत्र सत्तात्वाच्छिन्नताभावस्य च साधनवद्वयतिवात्, साधनसत्ता
नाधिकरणत्वेन जनादे निवेदिते न सत्ताभावानादाशङ्क्यत्वेन्यतिव्याप्त्य-
व्याप्तिप्रसङ्गसम्भव इत्याशङ्कते - साङ्गमेति । सङ्केतो न्यधिकरण
कर्माच्छिन्नताभावमेव साधनसमानाधिकरणतया साहस्राभावरूपाधि-
करण जगदेव, व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नसाध्याभाव
स्वामि तत्रात्वात् साहस्राभावरूपाधिकरण निस्साध्यमेव साधनसमाना
नाधिकरण्योपलक्षिताभावनाधिकरणत्वमेव निवेश्यम्, न तु ताद्वेतिहासि
करणत्वम्; तेन न्यतिरेक्किणि हेनौ तद्विशीष्टाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वृत्ति-
मद्वृत्तित्वसम्बन्धेन न्यव्याप्तिः । साधनसमानाधिकरणत्व साधनतावच्छे-
दकसम्बन्धेन साधनतावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वम्, तेन द्रव्यत्वादे कालि-
कसम्बन्धेन अधिकरणे सदादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्वपृथिवीत्वा
न्यतरत्वाच्छिन्नताभावरस्यतत्त्वेपि द्रव्यत्वपृथिवी-बोभयादिसाध्यकेद्रव्यत्वद्रव्य

वृत्तित्वविशिष्टमत्तनादौ नातिन्यासि । नच सत्ताया साध्याभावकूटवद्
गुणादिवृत्तित्वसत्त्वाद्विशिष्टसत्त्वे तदभावस्य दुर्नभतया नोपदर्शितसाध्यके
विशिष्टसत्त्वे अतिन्यासिप्रसक्तिरिति वाच्यम्, साधनतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वान्विशेषे द्रव्यत्वादिसाध्यकविशिष्टसत्त्वे अव्याप्तिवारणाय विशि
ष्टानुबोदिकाभावाभ्युपगमस्त्वावश्यकतया उक्तस्थले अतिन्यासिप्रसक्ते ।
सयोगे साध्ये सयोगेन घटादिहेतौ सयोगत्वावच्छिन्नसयोगाभावस्य
उत्पत्तिकालावच्छेदेन साधनवति वृत्तेर्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणे गु
णादौ सयोगेन वृत्तेरपसिद्ध्या अन्यासि सयोगी सत्त्वादित्यादौ जगत
एव सयोगाभाववत्त्वेन अनिव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभाववत्ता
निवेशनस्यावश्यकत्वादित्यत अनवच्छिन्नेव वृत्तिरत्र प्रवेदया ।

अथ साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेपि सत्ता
वान् जातेरित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव, प्रत्येक साधनसमानाधिकर
णाभ्या द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाम्ना घटिता
भावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्त्वान् तत्र च हेतुतावच्छेदकसम्ब
न्धेन वृत्तेरपसिद्धे । यत्तु— द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितावच्छे
दककोटौ सत्तात्व न निवृत्तये, द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताभावस्यैव सत्त्वमिति
योगितावच्छेदकत्वसम्भवादेति द्रव्यत्वादिसाधारणद्रव्यत्वादिविशिष्टाव
च्छिन्नाभावप्रतियोगिताया सत्तात्वसमनैयत्वविरहात् तादृशभावस्य लक्षण
घटकतेति समाधानम्, तद्वतितुच्छम्, द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्तावान् जाते
रित्यादावपीदृशगुस्त्या साध्यतावच्छेदकतादृशविशिष्टसत्तात्वस्य अभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वादिविशिष्टावच्छिन्नाभावस्य च साध्य
तावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकृत्वाभावाद्यविरूपधर्मावच्छिन्नाभावमादा
यावित्यासेर्दुर्वारतया एतल्लक्षणवादिना गुरुधर्मस्यामानप्रतियोगितावच्छे
दकत्वमतस्यावच्छिन्नापत्त्या द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावादे प्रतियोगितानव

च्छेदकरत्वेपि समवेतवान् जातेरित्यादौ समवायेन एतद्रूपान्यत्वविशि-
ष्टाभावतद्रूपान्यत्वविशिष्टाभावादीनां समवेतत्वसमन्यतप्रतियोगिताकृतया
प्रत्येक साधनसमानाधिकरणतया च नदृष्टितत्ताधिहरणे सामान्यादौ
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिध्या अन्य सिधारणासम्भवात् । एव
विशिष्टस्यातिरिक्ततामत्तवलम्बनाद्दर्शितविशिष्टाभावानां साध्यतावच्छेदकसम-
न्यतप्रतियोगितावत्त्वरिहापपादनेन समाधानमपि ह्यम्, उक्तं च
एव द्रव्यतत्तद् वसमवेतोभयगुणत्वतदन्यसमवेतांभयरूपत्वतदन्यसमपतो
भावाभावात् साध्यतावच्छेदकसमवेतत्वसमन्यतप्रतियोगित कानां प्रत्येक
साधनसमानाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन वृत्तेर
प्रसिध्या अव्याप्ते तावतापि वारणासम्भवात् । नच यादृशसाध्या
सावस्तोमाधिकरण साधनाधिकरण तादृशस्तोमधिकरणवृत्तित्वाभावरूप
विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतया साधनवत्यसम्भवात् न
तत्समुदायस्य लक्षणघटयतेति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, एव सत्यपि
तादृशविशिष्टाभावाच्चेतव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्तोमस्य तादृश
स्याधिकरणे केषांदिदृष्टिमतामवृत्ते साधनस्य च वृत्तेरव्याप्तितादवस्थ्यात्
एतादृशविषयानुसरणे भूतत्वमूर्तत्वान्तराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र
भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावकूटवति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणातिव्याप्ते
रसङ्गतिप्रसङ्गाच्च, साधनवतो निस्पर्शस्य कस्यचिदपि तादृशोभयघटित
स्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगिताया
साध्यतावच्छेदकस्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारक
प्रमाणपयत्ववित्यादौ जलावृत्तित्वेजोवृत्तित्वान्छिन्नाभावघटितकूटवत्त्वस्य
कस्यचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृशकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् यादृश
कूटवत्त्व साधनवतस्तद्वदवृत्तित्वाभावस्य साधने असम्भावितत्वादिति
न्याप्त्यनयकाशादिति चेत् ,—

भिन्नत्वमव्याहृतमेवेति वाच्यम्, एवमपि गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरणधर्मतादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया उक्ताभावस्य तदभिन्नत्वेन तत्र विशिष्टभेदनिर्वाहाय तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषण परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व प्रतियोगिताया निवेश्य तत्कार्यस्य साध्यतावच्छेदकस्यापि कृत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्थकत्वस्य चोपपादनसम्भवाच्च साध्यवद्बुद्धिस्त्वादृशभावश्च उभयत्वदिना साध्याभाव एव प्रसिद्ध इति न काचिदनुपपत्तिरिति । एतेन नीलरूपघटत्वोभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरण घटीयनीकरूप घटत्व च न घट इति तादृशनीलरूपघटत्वात्मकसाध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यपि निरस्तम्, तादृशभावे उक्तभेदासत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । एव घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावादेरभावे साध्ये मेमत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेरकाशाभावानतिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापत्या अतिव्याप्तिरिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयम्, तथाच पटे घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावो नास्तिस्थादिप्रत्यवाभावत्वात् पटादेर्न तादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः, एवञ्च साधनाधिकरणेपि साध्याभावत्वेन वृत्तिर्विवक्षणीया, अन्यथा जातिमदन्यत्वविशिष्टाकाशाभावस्य जभावे साध्ये समवायेन हेतौ साधनसमानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविशिष्टस्याधिकरणे सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्त्यापत्ते तादृशविवक्षणप्युक्तोभयाभावसाध्यकस्थले अव्याप्तिवारणं सम्भवति, मत्वेकाधिकरण उभयाभावाभावत्वेनावृत्ते ।

वस्तुतो घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाद्यभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति घटत्वादिरपि तदभावः, इत्थञ्च तदुपपत्ति कूटाधिकरणता न जगत इति दर्शितातिव्याप्त्यनवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वविवक्षणमफलम्, साध्याभावत्वेन साधनवद्बु

[दी] तथापि भूतत्वमूर्तत्वयोरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वा
दादितिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावस्तमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यानुतेः ।

तित्व तु साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेपि पटान्यत्वविशिष्ट
द्रव्यत्वाभाववान् घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वत्वा
दिना साधनसमानाधिकरणतया द्रव्यत्वैव तद्व्यतिरिक्तकूटाधिकरणत्वेन
अव्याप्तेर्वारिणाय निवेद्यमेव; नचैवमपि पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्व
वत् द्रव्यत्वादित्यादी साध्यतावच्छेदकविशिष्टवदुक्तोः प्रत्येक साधन
समानाधिकरणधोर्यटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वमात्रं घटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्ट
द्रव्यत्वाभावयोरधिकरणं गुणाद्येवेत्यसिन्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् ;
विशिष्टस्यातिरिक्तापक्षमवलम्ब्यैव तादृशातिप्रसङ्गस्य समापातं शमयत्वा
दिति ।

भूतत्वमूर्तत्वाद्यो रिति । उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे
हेतोर्विचारित्वाभावादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतानुसरणम् ।
पृथिव्यादा इति । आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्तत्वस्य साधन
समानाधिकरणतया आकाशस्य मनसः प्रत्येक तदुभयानाधिकरणत्वेन
साध्याभावस्तमुदायानधिकरणत्वादिति भावः । आदि शब्दादूतभेदमूर्त
भेदान्यतराभाववान् भूतमूर्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतभेदमूर्तभेदात्मकसाध्या
भावघटितस्तमुदायवति कालदिगादौ हेतोरवृत्त्या व्यतिव्याप्तेः परिग्रहः ।

ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमैकाधिकरण्यं तत्तमुदायस्य
विवक्षितत्वाज्जाय बोधः, भूतत्वमूर्तत्वाद्यो प्रत्येक साधनसमानाधिकर
णत्वेपि साधनवति परस्परमैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितरूटस्य
लक्षणाघटकत्वात् तदेकतरघटितरूटस्यैव तथात्वान्न तद्वति च हेतोः
वृत्ते प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषण त्याज्यमेव, एतच्च

विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वादित्यादौ नोक्तरीत्या
 ऽतिव्याप्तिः सम्भवः, उक्तविशिष्टाभावानां साधनवति द्रव्यादावैकाधिक-
 रण्याभावात् . एवं तादृशकूटाधिकरणवृत्तिव्यादिवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्व-
 त्वादिना योऽभावः, तस्यापि तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकयाव-
 दभावान्तर्गततया तद्वत्त्वविरहादप्युक्तहेतौ नातिव्याप्तिः सम्भवः । नच
 द्रव्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया आकाशादि वृत्तित्वसाधारण-
 तया तादृशवृत्तित्वत्वाव्याप्यत्वात् तादृशाभावां लक्षणवटक इति वाच्यम् ,
 साधनरामानाधिकरणत्वत्वात् तादृशाभावविशेषणतापक्षे प्रतियोगिताया तादृश-
 वृत्तित्वत्वव्याप्यत्वविशेषणव्यावृत्त्यभावेन तादृशविशेषणस्य परित्याज्य-
 त्वात् बह्विधम् धूमादित्यत्र आलोकाद्यवृत्तित्वरूपेण निर्वहिवृत्तित्वा-
 भावस्य प्रतियोगिताया आलोकादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वसाधारणं साधन-
 समानाधिकरणताध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वं प्रत्यन्यापकतयैव तादृशा-
 भावव्यावर्तनात् साधनाधिकरणे साध्याभावत्वेन वृत्तेर्विवक्षितत्वादेव भूतत्व-
 मूर्तत्वयोरुभयत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादौ द्रव्यवृत्तित्वाभावमादाय
 न दोषः . व्यासज्जवृत्तिर्भगानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणतापर्वतसंयु-
 क्तत्वपर्वतान्यसंयुक्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्वतासंयुक्तपटादौ वर्त-
 मानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्व-
 त्वव्याप्यत्वविशेषणेऽपि तादृशाभावमादायाऽव्याप्तेरावश्यकतया एतद्विशेष-
 णस्य तद्विशेषणसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियोगितायां तादृशवृत्ति-
 त्वत्वव्याप्यत्वविशेषणत्यागे यत्किञ्चित्साधनाधिकरणवृत्तिताध्याभावसमुदाया-
 विवक्षणेऽपि प्रथमामानप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकत्वाप्यत्वविशेषणं
 परित्याज्यमेव; पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रणाविषयत्वादित्यादौ जरुद्यसत्तवेत्त-
 तावच्छिन्नाभावकूटवत्त्वस्य साधनवत्त्वसत्त्वेऽपि तादृशाभावकूटवत्त्वमा-
 न्यादिवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावान्तर्गतानां पृथिव्यन्य-

[दी] किञ्च महाकाशान्यत्वादिसाप्यके व्यभिचारिणि कालिङ्गविशेषण

नृत्तिव वाच्यच्छिन्नाभावानामेव नृत्तिमद्भुत्तानां हेतावसत्त्वेन अतिव्या-
प्यनवकाशान् । एव सत्त्वान् आतरेत्यादौ विशिष्टसत्त्वावच्छि-
न्नाभावघटितनृत्ताधिकरणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽन्यासिधारणायोपात्त-
साध्यवद्भूतिसाप्यतावच्छेदकन्यापकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्न-
त्वत्पताध्याभावविशेषणस्थलसाध्याभावप्रतियोगिताया साध्यवद्भूत्यभावाय
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभिन्नत्व निवेद्य व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावायगगनादिनिष्ठप्रतियोगिताभिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया
दायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्य भाकसमहे समानाधिकरणधर्म साध्यता
वच्छेदकन्यापकवत्प्रतिवेशनायतया अभावसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेद-
कपूननृत्तिघटताभाववाच्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया साध्यवद्भूत्यभावायसमा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभिन्नाभावेन घटत्वादा मन्नाभावव्याव-
र्तनात् साध्याभावप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकन्यापकव्यतिरेकमपि
परित्यजनायम् उक्तरात्यापि पृथिव्य यद्द्रव्यत्ववद्द्रव्यवादित्यादौ घटापरव-
विशिष्टद्रव्यभावावकूटस्थ इतुमत्यसत्त्वपि घटायवृत्तिवत्त्वादिना गुणादि-
वृत्तिरवाच्यभावादाव अतिव्याप्तिधारणायत्यतो दोषांतरमाह- किञ्च ति ।
केचित्तु — ननु स्ववृत्तिसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरण-
यवसारनाधिकरण तद्भूतिसाध्याभावंसमुदायाधिकरण यद्यत्त्व तदेव
साध्याभावसमुदायाधिकरणे त्वनेन विवक्षितम्, सद्धेतौ तादृश-
म्ब जगदेव बह्व्यधिकरणमहानसादिनिष्ठाना निर्वहहदादिनिष्ठाना च
धूमादिसमानाधिकरणसाध्याभावाना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
याना समुदायवद्यवसाधनाधिकरण तद्भूतितादृशसमुदायवत्त्वस्य महा-
नसादौ साध्यवति साध्यशून्ने च हृदादौ स वात् अतो लक्ष्यसमवय ।

भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ तादृशं स्वं गगनं मनश्च;
 गगनवृत्तिभूतत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगनरूपसाधनाभि-
 क्ररण एव मनोवृत्तिमूर्तत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य मनस्वेद-
 रात्त्वेन निरुक्तसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य तत्र
 तत्र सत्त्वात्; स्ववृत्तिसाध्याभावे साधनसमानाधिकरणत्वनिशेषणानुपादाने
 बह्व्याविशून्यहूवादिनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसमुदायाधि-
 क्ररणत्वस्य साधनाधिकरणे असत्त्वात् साध्यबदेव तादृशं स्वम्,
 तद्वृत्तिरभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्हेतावसत्त्वान् अन्यसि, अत एव
 तद्विशेषणप्रवेशः । प्रथमसमुदायपदाऽदाने भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान्
 स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ गगनं मनश्च न तादृशं स्वम्, तद्वृत्तिव्याधि-
 क्रणधर्मावच्छिन्नाभावधिकरणमनोगगननिष्ठभूतत्वमूर्तत्वघटितसाध्याभाव-
 समुदायाधिकरणत्वस्य गगनमनसोः प्रत्येकसत्त्वात्; किन्तु पृथिव्यादि-
 चतुष्क्रमेव तथाविधं स्वम्, तद्वृत्तिरभावस्य हेतौ सत्त्वावृत्तिव्याप्तिः,
 अतः तदुपादानम् । भूमवान् बहेरित्यादावपि पर्वतावे, स्ववृत्तिसाध्याभाव-
 कूटाधिकरणमहानसादिरूपसाधनाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणतया
 जगदेव तादृशं स्वं स्यात्; अतो यद्य दिति; तथाच पर्वतादिवृत्ति-
 साध्याभावाधिकरणं यद्यत्साधनबद्ध्योगोक्तकादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्ति-
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितसाध्याभावकूटस्य पर्वतादावसत्त्वा-
 तादृशं स्वं भूमादिशून्यमेवेति नातिव्याप्तिः । “यद्यत्साधनाधिकरण”
 मित्यनुक्त्वा “यद्यदधिकरण” मित्येतावदुक्तौ भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाव-
 वान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ गगनादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं यद्य-
 त्पृथिव्यादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमूर्तत्वादिवृत्तिवृत्तस्य गगनादा-
 वसत्त्वात् तादृशं स्वं न गगनादिकं भवेत्; अपि तु पृथिव्यादिकमेवे-
 त्यतिव्याप्तिः, अतः साधनाधिकरणत्वनिवेशः; पृथिव्यादेस्त्वत्र साधनानाधि-

[दी] ताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्ते .

करणत्वात् दोषः । घृणवान् बह्वेतित्यादौ अयोगोक्त्यादिनिष्ठव्यधिकरण प्रभावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वत्वं पर्वतादौ सत्त्वाजगदेव तादृशस्य स्थादिति चम्पसमुदायपदोपदानम् । पूर्ववत्तादृश यद्यत्स्व सावदन्य तमवृत्तिस्त्वव्यापकप्रतियोगितान्त्रभावो विवक्षणीयः, अतो नातिव्याप्तिरसम्भवो वा इत्यतो दोषान्तरमाह — किंचेतीत्याहुः ।

महाकालेति । कालान्यत्वसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषण हेता साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन अतिव्याप्तिवारणसम्भवात् महाकालभेदसाध्यकानुसरणम् । अद्यापि महाकालत्वसाध्यके अतिव्याप्तिरसम्भवति, वृत्तिमन्मात्र एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्वस्यापि सत्त्वात् तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नभावावटितवक्ष्यमाणलक्षणे तत्तत्कालमात्रवृत्तितत्कालावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रतिध्यानातिव्याप्तिः । साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्यरुसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेन निवेशे तादृशप्रसिद्धिर्विरेह्ये साधनाधिकरणीभूतस्वप्नकालव्यक्तिविशेषावृत्तिस्त्वावच्छिन्नाभावपटिततादृशकूटाधिकरणवत्कालवृत्तित्वाभावस्य तत्कालावृत्तौ वृत्तिमतिवर्तमानस्य साधने अभावात्तातिव्याप्तिरित्यमिषस्त्येतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविषयकानुसरणम् । आदिपदान्महाकालत्वाभावादपि महः । अश्रुतिहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन अतिव्याप्तिवारणसम्भवात् व्यभिचारिणीति । वृत्तिमन्त्वमात्रमत्र विवक्षितम्, तन्मात्रस्यैव व्यावर्तकत्वात् । समवायादिना द्रव्यत्वहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमतिमत्त्वादौ वृत्तेहेतावृत्तेर्नातिव्याप्तिसम्भव इति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुताकानुसरणम् । इद-

गुणलक्षणम् ; ईश्वरज्ञानान्यत्वादिसाध्यके विषयितासम्बन्धेन हेतुभावे साध्याभावसमुदायवतीश्वरज्ञानादौ तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव वृत्तरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या. एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणस्थले वृत्तिमद्वृत्तित्ववृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वप्रति योगिकत्वोभयाभावस्य चा निवेशे महाकालवृत्तित्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे चरमदक्षाभावेन उभयाभावसत्त्वेऽपि न निस्तारः । एवं यथाश्रुते षट्त्वादिसाध्यके व्यवभिकारिणि संयोगेन हेतौ साध्याभाववति संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वादेतद्रूपत्वादिसाध्यके व्यवभिकारिणि समवायेन हेतौ सम्बन्धमात्रस्यैव एतद्रूपव्यतिरिक्तसम्बन्धत्वादितिन्यासिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

॥इति कूटपाटितलक्षणम्॥

. अथ पुच्छलक्षणम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वस्य नानाविपक्षस्थले अप्रसिद्धावपि साधनसमानाधिकरणतादृशाभावकूटाधिकरणत्वस्य नाप्रसिद्धिरिति साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणस्थले तादृशाभावकूटाधिकरणतावच्छिन्नलक्षणं सम्यक्; साध्यतावच्छेदकन्यापकतापेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटितलक्षणे सत्तावान् जाते रित्यादौ विदिष्टसत्ताभावादिवारकोक्तविशेषणनिवेशे महागौरवात् ; विशिष्टस्यानातिरिक्तत्वे पृथिव्यन्मृद्वन्वस्त्ववद्द्रव्यत्वादित्यादौ पदान्यत्वविदिष्टद्रव्यत्वाभावादेरपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया उक्तविदिष्टाऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशागात्रघटितलक्षणेऽपि साधनवति सम्भवदैकाधिकरण्यकृतादृशाभावसमुदायस्यावश्यं विवक्षणीयतया पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाणविषयत्वादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नजलजलसम्बन्धेन च वच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरण सामान्यादिवृत्तित्वभाववत्त्वेऽप्यतिव्याप्तेरनवकाशान् साधनवति सम्भवदैकाधिकरण्यविवक्षामन्तरेणैव पृथिव्यः यद्रव्य

[दी] एतेन साध्यतावच्छेद एवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदरूपावच्छिन्न

स्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ षटान्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्ति
कारणे उक्तस्वलेपि तादृशाभावमादायाति-यातिवारणसम्भवत् प्रतियोगि
ताया साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषण बोधादेवम् । यद्यपि साधन
वति सम्भवदैकाधिकरण्यकूटानिवेशे द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्मस्व
विशिष्टसत्ताभावपाटितकूटस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ न लक्षणषटकता
प्रसक्तिः, तथापि साध्यतावच्छेदकस्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तादृ
शामावैकतरव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपाटितकूटस्य तत्तात्वाद्यासिरिति
तदुपेक्षेतिरीत्या सार्वभौमलक्षणपरिष्कारमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति
मद्यावदधिकरणमहाकृतादिमात्रविपश्चक्रयभिचारिण्यतिन्याप्यपत्त्या निरा
कुरुते- एतेनैति । अत्र प्रतियोगितायावच्छिन्नान्तविशेषणव्यावृत्ति
रभाववान् मेयत्वादित्यत्रेव बहिमान् धूमादित्यत्रापि बोध्या, तादृशताध्या
भावकूटाधिकरण साधनवत्तार्णतार्जदहनोभयाभावादिषटितकूटस्यापि तथा
विषवूटतमा तथाविधोभवादिमद्वृत्तिपदार्थे वर्तमानस्य तादृशकूटाधि
करणवृत्तिरभावस्य हेतानसत्त्वान् । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि
न्नत्वेनापि प्रतियोगित्वा विश्लेषणीया, अन्यथा बह्विमान् पर्वतवद्ब्रह्म
वन्दयस्योगादित्यत्र सयोगसम्बन्धावच्छिन्नबह्वन्वभावसमवायसम्बन्धावच्छि
न्नबह्वन्वभावयो सम्भवदैकाधिकरण्याभावेन तदुभयपाटितकूटस्य लक्षणा
षटकत्वात् अतिव्याप्तिविरहेषि बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेद
कसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नताभावकूटस्य एकक्रमेण लक्षणषटकतया त
द्वृत्ति वदन्त्यवयवाविरिके हेतोनृत्तेरसम्भवापत्तेः । व्यापकतापि साध्य
तावच्छेदकसम्बन्धेन, अन्यथा समवायेन बहिस्रयोगे साध्ये सयोगेन
साध्यव्यापकस्य बहिस्रसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावादिषटितकूटाधिकरण व

[दी] प्रतियोगिताकृत्वा ददृत्तिस्पतमानाधिकरणयागदभावाविकरण
वृत्तित्वाभावात्वावन्त वृत्तिमदवृत्तयस्तद्वत्त्वात् न्यासि केवलान्वयिन
स्सयोगाद्यभावस्याभावास्तयोगादय न न्याप्यवृत्तय । एष साध्यस्य
गुणसामान्यम्याभावो द्रव्यव्यापिकरणे

इत्यवयवव्यतिरिक्तगुणो सङ्केतावनाप्यपत्तेः, इत्यत्र समोक्तं सम्बन्धेन
व्यापकताप्रतिषेधार्थं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिव्यतिरिक्तव्यतिरेकस्य
आवश्यकतया व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यमिति केचिन् ।

वस्तुतस्तु येन सम्बन्धेन व्यापकता तेनैवाभावो प्राप्य, सा
घटतावच्छेदकसम्बन्धस्य विशिष्टं निवेष्टं अवच्छिन्नवृत्तिरान्वयस्वरूप
व्याप्यवृत्तिरनिवेष्टे सङ्कोचेन वृत्तादिनाध्यके तत्तन्मात्रवच्छिन्नधूमत्वा
दवच्छिन्नाभावस्य धूमवत्त्ववच्छिन्नवृत्तिरुक्तया व्यधिपरण्यवच्छिन्ना
भावभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन अतिव्याप्यतापत्त्या अवदच्छिन्नवृत्तिरुक्त
रूपव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया “एष” नित्यादिपञ्चकप्रताते
र्षयमाणत्वात्, अन्योन्माभावघटितव्यापकतामिवेष्टाय व्याप्यवृत्तिपद
सार्थक्यम् ।

संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगमदितवृत्ताधिकरणताया द्रव्यभावे
संज्ञात् तदवृत्तिहेतावन्व्याप्तिवारणरूप तत्प्रयोजनमाह — केवला
न्ययिन इति । एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेस्तद्वत्त्ववच्छिन्नवृत्तिरुक्तमिति सूचितम् ।

गुणवान् द्रव्यव्यापित्वाद्यो गुणाद्यवनवच्छिन्नवृत्तिकगुणाद्यभाव
वति नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोर्बुद्ध्या अव्याप्तिवारणरूपमानवच्छिन्नवृत्तिरुक्त
रूपव्याप्यवृत्तिरुक्तव्यतिरेकभावनिष्पत्तिविचारयत्निवेष्टनफलमाह — एष
मिति । साध्याभावे उत्पत्तिशालावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वरूपेण द्रव्यत्वे
तद्वद्वृत्तित्वाभावास्तत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गसूचनाय, व्याप्यवृत्तिरिति तत्र द्रव्य
त्वाधिकरण इत्यनुपपद्यते, इति व्याख्यानमसत्, अनवच्छिन्नवृत्तिरुक्त-

[दी] उत्पत्तिकालवच्छेदेन वर्तमानोपि न व्याप्यवृत्तिः,
उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कनिदप्रसिध्यादिसम्पादकाः पुन
रभावाः न हेतुत्वाभिमतसमानाधिकरणाः

रूपव्याप्यवृत्तित्वनिवेद्ये संयोगी घटादित्वप्रोक्तरित्या व्याप्तेर्वारणाव
साधनवति व्याप्यवृत्तित्वत्वावश्यनिवेदननियतया तत् पृथग्व्यास्यप्रसक्तेः
साधनवति व्याप्यवृत्तित्वपर्यन्तनिवेदनप्रयोजनपरतया एतत्पक्षव्याख्या
न साधीयमी; व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वाप्रवेशे संयोगी सत्त्वादि
त्यत्र गुणादौ व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावस्येव द्रव्यत्वाद्यभावस्यापि लक्षण
भटकतया जगतः साध्याभावनकुटानधिकरणतयातिव्याप्तघनयकाशेपि घूम्
वान् बहूनेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसंबोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
व्यापकतावच्छेदकवच्छिन्नाभावकुटाधिकरणतया विश्वस्मिन् सत्त्वादति
न्यासेर्दुर्वारतया तदवघेदान्मावश्यकतया तावताप्युक्त्यावशिष्टारणतम्भ
वात् ; तस्माद्व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमत्राभिमतम् ; अतोपि
साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकामावोपेक्षा , तन्निवेद्ये साध्यता
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव निवेदननियतया संयोगेन
साध्यताया व्यभिचारिणि व्यधिकरणवर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वैव संयो
गेन द्रव्याभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यतया अतिव्याप्तेः, तन्निवेदनस्यैव
वैशिककालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यभेदेन स्थलद्वये व्यावृत्तिरभिहितेति सारम् ।

स्वसमानाधिकरणत्वनिवेदनप्रयोजनमाह — उक्तरूपे ऽति । साध्य
तावच्छेदकवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः । अप्रसिद्ध्यादी ति ।
सत्त्वान् जातेरित्यादौ सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावकुटाधिकरणे हेतुतावच्छे
दकत्वमन्येन वृत्त्यप्रसिद्धेस्सम्पादका रूपाभावादिसाध्यके रूपाद्यात्मका
भावकुटाधिकरणव्याप्तिरित्युक्त्याह , एतत्पक्षेद्व्याप्यवृत्तिसाध्यताया
स्तोगाधिकरणत्वाविवक्षणे सत्त्वान्यवृत्तिर्विषयमवेतजन्तुं वायुत्वादित्यादौ

[दी] उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमद्भूतित्वानि पूर्वो
चरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

आदिपदप्राधान्या अतिव्याप्तेः सम्पादका बोध्याः । पूर्वोक्तरीत्येति ।
समुदायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन, तदभाव स्तादृश
वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकम्; हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वं लक्षण
षट्कं बोध्यमित्यर्थः । अपास्तमिति । नच सार्वभौममते, 'सामानाधि
करणस्याव्याप्यवृत्तिसंज्ञा साध्याभावकूटवन्महाकालवृत्तित्वस्य सामानाधि
करणधर्मावच्छिन्नाभावोपि सामानाधिकरण्यानिरूपकस्तण्डकात्म्यवच्छेदेन
घटादिरूपवृत्तिमति नर्तत एवेति महाकालान्यत्वसाध्यके नातिव्याप्ति
सम्भव इति वाच्यम् ; तथा सति वक्ष्यादावपि स्वावयवावच्छेदेन
निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वेन धूमवान् वहेरित्यादावतिव्याप्तेरुक्तस्वके
अतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपरादित्वात् ।

यत्तु- हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणसामान्यावच्छेदेन तद्व-
त्त्वस्य विवक्षितत्वान्नातिव्याप्तिः, व्यभिचारनिरूपकाधिकरणावच्छेदेन हेतौ
तद्वत्त्वविरहादिति ; तन्न; एवं सति स्वावयवावच्छेदेन घटादिवृत्तेः
सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्वतावच्छेदेन धूमा
दावसत्त्वादसम्भवापत्तेः; वृत्तिमद्वृत्तिपदेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य
वदधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेद
कान्मुपगमे व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावकूटाधि
करणवृत्तित्वानावस्याधिकरणानवच्छिन्नतया असम्भवस्य सुदूरपरात्,
यदि च वृत्तिमत्त्वनवच्छिन्नवृत्तयो यावन्त स्तादृशानावाकूटाधिकरणवृत्ति
त्वाग्रावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युच्यते; तदा सामानाधिकरण्य
स्याव्याप्यवृत्तिपक्षेपि न दीक्षितदोषनिरासस्तम्भवति, सामानाधिकरण

॥ अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डनम् ॥

मूले—* प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकर्तुं प्रतिसावागम्यम्, तत्र धर्मस्य मनुष्यादेयम्, अबुत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निराकर्तव्यत्वात् तत्त्वे साधकाभावादिति हेतुरूपः । पक्षतावच्छेदके साध्यतावच्छेदक च सामान्यतः प्रतियोगिप्रतियोगित्वयोर्न प्रवेशः, सर्वथाप्येव किंचिद् भावप्रतियोगिनि सम्बद्धतया किंचिद्भावप्रतियोगितावच्छेदकतया च विशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्धे, किंतु विशिष्य वाच्यत्वत्वादिना, तथाच वाच्यत्वाद्यवृत्त्यावच्छिन्ने वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्व साधनीयम्, समूहालम्बनानुमितिरुद्देश्या, तत्तदभावीयप्रतियोग्यवृत्तिवावच्छिन्ने तत्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक्, समनियताभावेवयमते समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य षट्त्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावाभिस्तया समवायिपटादीनामपि तथाविववाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभावीयप्रतियोग्यवृत्तिताया दुर्घटत्वात् प्रति योगिता विशिष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावद्वृत्तिवावच्छिन्ने तत्तत्प्रति योगितावच्छेदकत्वाभावसाधनमपि हेयम्, वाच्यत्वादिनिष्ठाया प्रसिद्ध समानाधिकरणप्रतिपत्त्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया उपादाने निद्वसाधनात्, सौन्दर्योपाध्यायेरपि व्यधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानङ्गीकारात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया उभयवाचसिद्धतया विशिष्योपादानासम्भवात् ।

केचित्तु— विशिष्य समवायित्व आदिक पक्षतावच्छेदककृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्व साधनीयम्, सादनप्रतियोगितावद्वृत्तिरमेव हेतुः, यो यद्वृत्तिः स तन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदक इति सामा

च्छिन्नविषयक ज्ञान हेतु तथा समवायितया वाच्यत्व नास्तीत्यादि
 नुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया समवायित्वावच्छिन्नत्वावगाहित्वे
 समवायित्वादिना वाच्यत्व साधयच्छिन्नप्रतिक्रान्त हेतुतयाप्येत्यते,
 तथाच वाच्यत्व न समवायीति विशेषदशनदशाचामप्यनुभूयमाना तदा
 कारा मतीति कथमुपपद्यताम् ? तत्र तस्या वाच्यत्वाद्यनुवर्गितसमवा
 दित्वाभावाद्यस्मन्त्वोपगमे सचैव तथात्वमुपपद्यतेति गत व्यभिचर
 णधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति भिन्नानुसारीत्याहवा
 गम्, तत्रैवमनुपपत्तिरवतरति तद्धर्मावच्छिन्नतात्रिष्ठप्रतियोगितासमाव
 नुद्धौ तद्धर्मप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वात्सम्भव, पटत्वेन यत्किञ्चिद्वृष्ट
 ज्ञानादपि यावद्वृष्टप्रतियोगिकसामान्याभावोद्भूत्यस्या व्यभिचारात्,
 सम्भवेपि वा दर्शितविशेषदर्शनशाले निधामतावच्छेदककृपाचवत्त्वादिध
 मिकसमवायित्वादिभनसम्भवेन व्यभिचरणधर्मावच्छिन्नताभावप्रतीतिनिर्वा
 हात् तादृशकारणतया अकिञ्चित्करत्वम्, नच वह्निस्त्वधर्मितावच्छे
 दककमहानसीयत्वप्रकारकबुद्धि विना विद्युत्स्त्वमहानसीयत्वप्रकारकज्ञान
 सत्त्वेपि महानसीयवह्निस्त्वद्यवच्छिन्नताभावप्रत्यक्षानुत्पत्त्या तद्धर्मसमानाधि
 करणतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिक तद्धर्म
 प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्येति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिक
 समवायित्वप्रकारकज्ञान विना न समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वत्वसमानाधि
 करणप्रतियोगिताकाभावभानसम्भव इति वाच्यम् महानसीयवह्नि
 त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया द्रव्यत्वादेरपि सामानाधिकरण्यादुक्तधर्म
 कारणभावोपगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकमहानसीयत्वप्रकारकज्ञानस्यापि
 तादृशप्रतियोगिताकाभावबुद्धावपेक्षणीयत्वापत्त ।

अथ तद्धर्मवद्वृत्तित्वेन भासमानप्रतियोगित्वे तद्धर्मावच्छिन्नत्वाव
 गाहित्यामभ्यानुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता,
 महानसीयवह्निर्नास्तीत्यत्र च वह्नित्वावच्छिन्ननिष्ठत्वेन तत्सर्गपटनतया

भोक्तृमानप्रतियोगित्वे महानसीयत्वावच्छिन्नत्वं भासते, स्वावच्छिन्नवद्भि
 पृथिमप्रतियोगितास्त्वस्य अभावात् प्रतियोगिविशेषणतापन्नमहानसीय-
 त्वस्य सम्बन्धघटकत्वादिति तत्र वचनित्वावच्छिन्नधर्मिकमहानसीयत्व
 प्रकारकज्ञानस्थापेक्षा, न तु धर्मांतरावच्छिन्नधर्मिकस्य, धर्मान्तरविशेषित
 बह्निवृत्तित्वेन तत्र प्रतियोगिताया अभावादिति चत् , तद्भि प्रतियोगि
 तावच्छेदरूपकारकज्ञानमन्तरेणाप्यभासप्रत्यक्षसामान्वापत्तिः , प्रत्यक्षविशेष
 एव तद्वेतुताया स्वीकृतत्वात् एवमप्यननिग्रहनेन प्रतियोगिविशेषिता
 भावबुद्धौ विशेषणतावच्छेदरूपकारकज्ञानमुद्रया प्रतियोगितावच्छेदक
 प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादेव निर्वादे स्वतन्त्रतद्वेतुताया निधानत्वाया
 ताच्च अस्तुवेतादृशरीत्यैव हेतुहेतुमुद्राव , तथापि समवायितया
 वाच्यत्व नास्तीत्यत्र वाच्यत्वत्वसामानाधिकरण्याविशेषितत्वावच्छिन्नप्रति
 योगिताया एव समवायित्वसंसर्गघटकतया भासोपगमसम्भवेन वाच्यत्व
 त्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानस्य तत्रानपेक्षणीयत्वमुपपन्न इति ।

अत्रेदं समाधानमधोदयम् , तदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका
 भावबुद्धौ तदुभयैकतरधर्मावच्छिन्नधर्मिकतादितरयकारकज्ञानत्वेन हेतुता ,
 समवायितया वाच्यत्वाभावस्य व्यधिकरणसमानाधिकरणयोः समवा
 यित्ववाच्यत्वयोर्गुणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरपश्यमङ्गीकार्या,
 समवायित्वमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वाच्यत्वत्वप्रकारकज्ञानमन्तरे
 णापि तादृशाभासप्रतीत्यपत्तेः , अत्र समवायितया वाच्यत्व नास्तीति प्रती
 त्या समवायित्ववाच्यत्वत्वोभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहने त-
 स्या समवायिवाच्यत्वत्वादिदमिति भ्रमविरोधित्वानुपपत्तेश्च , तं प्रति सम
 वायितया प्रमेयत्ववाच्यत्वोभय नास्तीत्यादिनिश्चयन्यावृत्तेन तदुभययो
 प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तवगाहिनिश्चयत्वेनैव । प्रतिबन्धकत्वात् ।

न्यतो व्याप्तिप्रदर्शकः प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थः ; वीप्साद्य-
 भावेऽपि प्राबल्येन व्याप्तेर्लभिसम्भवात् ; वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव व्यपि-
 करणतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतिबोहितायां तन्मते अवच्छेदकतया यद्य-
 प्यत्रान्वयदृष्टान्तदुर्भिक्षम्, तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठोभयत्वादिक-
 मेव दृष्टान्तस्तत्सम्भवतित्यदोषः । अथवा — यो बद्धवृत्तिः, स तदनवच्छे-
 दक इति सामान्यव्याप्तौ कारणत्वादिव्यधिकरणः कारणत्वाद्यनवच्छेदक-
 एवान्वयेन दृष्टान्तः, प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविषयतावच्छेदकत्वोभयसा-
 भारणावच्छेदकतात्वस्यैवैवमविषयता, व्यधिकरणतदवच्छेदकरजतत्वादौ
 उक्तसामान्यव्याप्तेर्भेदवारणाय विषयतान्यत्वेन वक्ष्यमाणं विशेषणीय-
 इत्याहुः । अथ कालिकादिसम्बन्धेन यदादिवृत्तिघटत्वत्वेः समवायादिना
 यदादिनिष्ठप्रतिबोहितावच्छेदकत्वसंख्येयत्वात् तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यवृत्ति-
 त्वम् ; तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधने पक्षतावच्छेद-
 कतया हेतुतया वा विवक्षणीयम्, तथाच समवायादिसम्बन्धेन वाच्य-
 स्वाविवृत्तिव्यापसिद्धाद्योच्यते समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्न-
 वाच्यत्वाद्यभावसंख्येयानुपपत्तिः । “ प्रतियोग्यवृत्तित्व ” मित्यनेन प्रति-
 योगिनिष्ठावच्छेदकतापटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमेव विवक्षणी-
 यम्, तथाच घटत्वादेरेव वाच्यत्वादिनिष्ठसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्ना-
 भावप्रतियोगितया नाप्रतिविरिति वाच्यम्, अन्वाप्यवृत्तेः संयोग्यभाव-
 प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतिबोहितयोक्तधर्मस्य पक्ष-
 तावच्छेदकत्वे वापस्य, हेतुत्वे च व्याभिचारस्य दुर्धारत्वत् । प्रति-
 योगिनिष्ठभेदप्रतियोगितायामवच्छेदकतापटकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वस्य विव-
 क्षणे न्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावनिरा-
 करणानुपपत्तिः ; तेन सम्बन्धेन घटत्वादेः भेदप्रतियोगितायामवच्छेदक-
 त्वस्य वादिनोरननुमतत्वात् . एवं घटत्वादौ समवायादिसम्बन्धेन वाच्य-
 त्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभावः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साधवितु-

तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात्. अन्यथा
तन्निर्विकल्पकादपि घटोनास्तीति बुद्ध्यापत्तेः ।

[दी] तद्विशिष्टं ति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशि-
ष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् ।

मशक्यः, मैवम् ; स्वप्रतियोगिकत्वं ननुयोगिकत्वोभयाभावव्यावृत्तसम्ब-
न्धसामान्यको यः स स्वनिष्ठत्वतस्तन्मन्धावच्छिन्नत्वोभयाम्भाववचनिष्ठमति-
योगितावच्छेदकतासामान्यक इत्यर्थविवक्षाभामेव सामञ्जस्यत्वात्, संयो-
गादिसम्बन्धसामान्ये घटत्वादिप्रतियोगिकत्ववाच्यत्वाद्यनुपेक्षितोभयाभाव-
सत्त्वात् प्रथमस्वपदेन घटत्वाद्युपादानत्वं मतद्वय एव सम्भवात् तत्र
स्वनिष्ठत्वसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वाच्यत्वादिवृत्तिप्रतियोगिता-
वच्छेदकतासामान्यकत्वसाधनेनेहेत्यसिद्धिः ।

ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याकारकः समवायित्वादे-
र्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही प्रत्यय एव मानमित्युक्त-
हेतोरसिद्धशङ्कायामाह — तद्विशिष्टज्ञानस्येति । अत्र च प्रति-
योगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य अभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
हेतुत्वादित्यर्थः । यद्यपि अन्यथा घटादिनिर्विकल्पकानन्तरं घटा-
भावप्रत्यक्षापत्तेरिति मूढदक्षितयुक्तया वाच्यत्वं न समवायीति वि-
शेषदर्शनप्रतिबध्यवाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानपर्यन्ता-
पेक्षा समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नास्तीति, तथापि स्वतन्त्र-
महानसीयत्वयद्विवेकप्रकारकज्ञानान्महानसीयत्वहिनास्तीति बुद्ध्यनुदयात्
महानसीयत्वहिनास्तीत्याशभावबुद्धौ महानसीयत्वावच्छिन्नत्वेन बहुधादि-
निष्ठप्रतियोगितावगादिन्यां यथा महानसीयत्वपकारेण बहुनित्वात्तव-

[दा] अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमव-
गाहमाना विशेषणभ्यापि घटत्वादेः तदवच्छेदकत्वमवगाहते,

स्तीत्यादिप्रतीत्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगाहित्वात्सम्भव इत्यर्थपरतया
तदवगाहयानमेवोचितम्, न तु विशिष्टवैशिष्ट्यस्योपहतुतमुपजीव्य कल्प्य
हेतुत्वान्तरपरतयेत्याशयेनाह — (वैधित्तौ) विशेषणतावच्छेदकेति ।
अथ भाव वाच्यत्वमवगाहयति अत्रानन्तरेण समवायिवाच्यत्ववानप
मिति विशिष्टवैशिष्ट्यस्योपधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्वावच्छिन्ननिरूपि
तत्वेन भासमानवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिनि
ज्ञाने वाच्यत्वत्वावच्छिन्नमामकमवायित्वादिप्रसारकत्वान्तेन हेतुता
कल्पनमादश्यकम्, समवायिवाच्यत्व नास्तीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावबुद्धेरपि वाच्यत्वत्वावच्छिन्नीयत्वेन भासमान अनुयागितारूपवैशिष्ट्ये
समवायित्वावच्छिन्नीयत्वावगाहिनया तत्र तादृशज्ञानमवस्थापेक्षणीयमिति ।

ननु वैशिष्ट्यादेः वाच्यत्वनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेष
णतापन्नसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूपावगाहिवृद्धावेव तदनच्छिन्न
वामकसमवायित्वप्रसारकज्ञानं हेतु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ च
वाच्यत्वत्वावच्छिन्ने समवायित्वस्य अवगणत्वं नापेयते, अपि तु तद्वि
शेषणतापन्नस्यैव तस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूत्वसम्बन्धेनाऽभावादे
विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंगतत्वावच्छेदकत्वमव वा तथाविधतदव
च्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितादेः भावमुपपत्त, तथाच तत्र नोपदेशितज्ञाना
पेक्षेत्याशङ्का परिजहीषुभाव व्याचष्ट — अभावप्रत्ययो हाति ।
विशेषणस्य — प्रतियोगिघटादिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः ।
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहते — प्रतियोगितया भासमानमटादिनि
रूपितव्यपगतवच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूत्वस्य धाराच्छि

[दी] न स्वातन्त्र्येण, घटोनास्तीत्येव प्रतीते तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधि
करणधर्मेणावच्छिन्न प्रतियोगिन नावगाहते^१, नावगाहते एव तदा
तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।

ना घटत्वादिनिष्ठप्रकारता तच्छाली भवतीति यावत् । न तु स्वात-
न्त्र्येण — “प्रतियोग्यविशेषणत्वेन घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्व
भवगाहते” इत्यनुपप्लेणान्वयः । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठ
प्रकारता प्रतियोगिनिरूपितप्रसरतानवच्छिन्ना न भवतीत्यर्थः । घटो
नास्तीत्येतेति । अभावाद्ये स्वातन्त्र्येण घटत्वादिबैशिष्ट्योच्छेत्तरहि
ताया एवेत्यर्थः । प्रतीते — ‘अनुनया’ इति शेषः । एतावता
किमायातमित्यत आह — तदिह इति । अवच्छिन्नम् — विशेषितम् ।
तस्यापि प्रतियोगिता च्छेदकत्वम् — तस्य प्रतियोगिनावच्छेदकत्व
मपि तथाच मानाभावेन व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा
सिद्धिरिति भावः ।

अथ व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्यधिकरणधर्मो
वच्छिन्नभावमुपेयते, नचैव तादृशबुद्धेः समवायित्वादिरूप
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकवाच्यत्वाद्विज्ञानजन्यतावच्छेदकान्ततथा तादृ
शज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मोवच्छिन्नभावमुद्भवनुपपत्तिरिति वाच्यम्,
अभासकतादृशज्ञानदशायामेव तद्बुद्धिबुधगमात् । विशेषदर्शनदशायामपि
आहार्यतत्त्वकारकज्ञानादेव तद्बुद्धिसम्भवात् । अनाहार्यस्यैव विशेष
णतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वे विशेषदर्शन
कालीनायाः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिनुद्धेयत्वा वाच्यत्वा
व्यधिकरणकसमवायित्वात्प्रभावगाहित्वमुपेयते, वाच्यत्वसमवायित्वादभिभा
वन्तर समवायिवाच्यत्वं नान्तीत्याकारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्मस्य

गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीते रसिद्धेः ।

अथावगाहते' तर्हि भ्रम एव , नच ततोर्थसिद्धिरिति याव ।

प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानमाप्तान् , तत्र तदवगाहिताया सर्वाणु
भ्रमसिद्धत्वेनापहोतुमशक्यत्वात् । तादृशप्रतीतिवर्त्यत्वे समवायित्वाभावात्
गाहित्वोपममे तत्पूर्वं वाच्यत्वं समवायाति भ्रमोपेक्षानुपपत्तेरित्याशयेना
शङ्कते अथावगाहते इति । समापचे तर्हि भ्रम एवेति । व्यधिकरण
धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्येऽपि भ्रम एवेत्यर्थः । वैशिष्ट्यभान
एव अवच्छेदकताया भानादवच्छेदकताया वैशिष्ट्यनियततया तद्वाधे
तस्या अपि बाधादिति भावः । नभैव गवि शशशृङ्गं नास्तीति
प्रतीतेरसिद्धे रिति मूलतत्प्रति , तादृशप्रतीते शृङ्गाशे शशीय
त्वावगाहित्वानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्गनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाह
नासम्भवः , तदवगाहित्वे भ्रमत्वमित्युभयथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावासाधकत्वात् तादृशप्रतीतिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् ,
अत्रान्तानामपि गवि शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलप्रतीतिसत्त्वेनोक्त
नियमस्यैव असिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव,
तादृशप्रतीते शशशृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपममे तस्या
गवधिकरणकभावावगाहित्वानुगवविरोध इत्याशङ्कामुत्थाप्याभान्तपुरुषीय
गवधिकरणकभावावगाहितादृशाभावप्रतीतिनिराकरणपरतया तदभ्रमस्या
वतारणीयत्वात् । नन्वभ्रान्तानां गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतिर्माभूत्,
शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतिर्नापह्नोतु शक्यते, सर्वेषामेव तथानिष्ठ
•व्यवहारदर्शनादित्याशङ्कया शशशृङ्गं नास्तीत्यादिमूलवतारो बोध्यः ।

शशशृंगं नास्तीति च शशे गृंगाभाव इत्यर्थः॥

॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव विचारः ॥

अपि 'शशशृङ्गं नास्ती' ति शब्देन शशे शृङ्गाभाव इत्याकारकः शब्द-
बोधो न शक्यते जनयितुम्, अनुयोगिबान्तरूपदोत्तर मसमीविरहेण
निराकाङ्क्षात्; तथापि पदार्थोपस्थात्वादिमूलकतादृशमानसबोधजननेच्छया
श्रुत्यज्ञानां तथा प्रयोग इत्याशयः ।

ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकस्याभावप्रत्ययस्यानुमविक्र-
सया प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावप्रत्ययो
ऽवगाह्य इति न नियमः, तादृशप्रतीत्या स्वातन्त्र्येण भासमाने घट-
त्वादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात्; अन्यथा घटत्वेनेत्याकारक-
तानुपपत्तेः, तथाच घटत्वेन घटो नास्तीत्यादावपि घटत्वादौ पटादि-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहन निरावाधमेवेति व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव; नच तत्र व्यधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वावगाहन-
सम्भवेऽपि अतिरिक्ताभावकल्पनागौरवभयेन तादृशप्रतीतेः पटाधिकर-
णरूपटवाद्यभावावगाहित्यमेव स्वीक्रियत इति वाच्यम्; अस्ति वाधके-
तच्छब्दोऽस्तिप्रतीतेः तच्छब्दप्रतिपाद्यार्थविवयकत्वापरिहारात् पटाधि-
करणकचटत्वान्मावस्य च घटत्वेन घटो नास्तीत्यादिशब्दात्कथमप्यप्रतीतेः
प्रतीतिनलात्पदार्थान्तरासिद्धौ तत्पदार्थकल्पनागौरवस्य फलमुख्येनावध-
कत्वात् । नच प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानरूपकारणभेदेन ता-
दृशप्रतीतेर्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगाहिता न सम्भवतीति युक्तम्,

नचैवमपि प्रतियोग्यविषयकस्य भगवान्त्वाप्रकारकप्रत्यक्षमपत्तिर्विना
प्रतियोगिज्ञानहेतुता न शक्यते वारयितुमिति वाच्यम् प्रतियोगिज्ञान
विना प्रतियोग्यविषयकस्य इदत्वादिना ऽभावप्रत्यक्षस्य इदत्वादिरूप
सादृशविशेषणज्ञानासत्त्वे च सादृशभावननिर्विकल्पकस्येष्टत्वात् अभाव
निर्विकल्पकानभ्युपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुनयापि तद्वारणासम्भवात् इद
त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायाऽभावत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्ष प्रत्यक्ष
प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया वाच्यत्वात् विशेषणानवच्छिन्नविषयतासम्भ
वेन प्रत्यक्ष प्रत्यक्षभावेदस्य हेतुता र्हाकृत्य तद्वारणे च गत्यापि
तस्य तथैव वारणीयत्वात् ।

यस्तुतस्तु — आपाद्याप्रसिद्धैव सादृशकापत्त्यनवकाशः, प्रसि
द्धाया घटो नाम्नीत्यादिनुद्धेर्पटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यवगाहितया तत्र
प्रतियोगितावच्छेदकपटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानविषया हेतुताया क्लृप्तत्वात् सादृशकारणविरहादेव न तच्छून्य
काले तदापत्तिः ।

यस्तु अनाहर्मप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रकारकोपलम्भविरहो
विशेष्यभूतधर्मप्रत्यासन्नो ऽभावग्रहे हेतुः, तथाच यस्य पुनः
संगवायित्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिप्रकारकोऽनाहर्मभ्रमाऽप्रसिद्धः तदीय
समवायितया वाच्यत्व नाम्नीत्याकारकप्रत्यक्षो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावसवगाहितुमीष्टे, तदीयसादृशपतियोग्युपलम्भविरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्ष
कारणस्याप्रसिद्धेरिति तत्पुनरुपयितादृशप्रत्यक्षस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसम
वायित्वाद्यभावविषयकत्वावश्यकत्वं सर्वत्रैव तद्विषयकत्वमुचितम्, एका
कारणवतीते गुरुभेदेन विषयतयैचित्त्यविरहादिति मिश्रोक्तो व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावनिरोकरणस्य पन्थाः, सोपि न तापीयान्, अथात्र
बुद्धौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यप्रतियोग्युपलम्भाभावत्वेन एक

[दी] यदि पुनरानुभाविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटोनास्तीत्यादि^१
प्रत्ययः । तदा तादृशभाववारणं भीर्वाणामुक्त्यामप्यशक्यमिति मन्तव्यम् ॥

श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणि विरचितायां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायां
दीधित्यपराख्यायां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविचारस्तमात् ॥

कारणतायां स्वत्वानुगमेन दुर्वचतया विक्षिप्य कारणताकल्पनस्याव-
श्यकत्वे यत्र तादृशोपलम्भः प्रसिद्धः तत्रैव तादृशोपलम्भानन्तरमभाव-
प्रत्ययवारणाय तदभावेहेतुत्वोपगमात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ
कचिदप्रसिद्धत्वात् । तदभावेहेतुत्वाम्भवेऽपि सन्निकर्षार्थेऽपि पटितसामग्रीत-
तदुत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह — यदि पुनरिति । स्वरसवाही-
विवादासूयः । घटत्वेन घटो नास्तीति पाठः, 'घटत्वेन पटो
नास्तीति' पाठो न साधु, तादृशपतीते पटाद्यनुयोगिकवत्त्वाद्यभावा-
वगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगन्तुमिरूपगमात् प्रसि-
द्धोऽपि विशेषणतापन्नत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं मासत इति नियमस्य
तदाकारप्रतीतिवलेन अशक्यवारणत्वात् । आनुभाविक इत्यस्य व्यधि-
करणधर्मस्यावच्छेदकत्वावगाहितया अनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथं
चित्सङ्गमनीयः । भीर्वाणामुक्त्यामपि न शक्यमित्यनेन प्रतीतिकारण-
बाधेन तादृशभावनिराकरणनिर्भरा मिथ्यादय आशङ्कता । यदि तदेत्यनेन
तादृशप्रतीतेरानुभाविकत्वे विवादः प्रदर्श्य तादृशभावस्य उपरमाधिकत्व-
सूचितम् ॥

इति महामहोपाध्याय यदाधरमहाचार्यचक्रवर्ति

विरचिते तत्त्वचिन्तामणि दीधित्यव्याख्या

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंज्ञकम् ।

॥ चतुर्दशश्लोका समाप्ता ॥

[दी] यदि पुनरानुभाविको लोकानां स्वरमवाही घटत्वेन पटोनास्तीत्यादि^१
प्रत्यय^२ तदा तादृशभाववारणं भीर्वाणगुरूणामप्यशक्यमिति मन्तव्यम् ॥

श्रीमद्रघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणि विरचितभ्यां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायां
दीधित्यपराख्याया व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविचारस्तमास्त ॥

कारणतायाः स्वत्वानुगमेन दुर्बलतया विशिष्य कारणताकल्पनस्याव-
श्यकत्वे यत्र तादृशोपलम्भः प्रसिद्धः तत्रैव तादृशोपलम्भानन्तरमभाव
प्रत्ययवारणाय तदभावहेतुत्वोपगमात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ
कचिदप्रसिद्ध्या तदभावहेतुत्वाम्भवेति सन्निकर्षादिघटितसामग्रीतः
तदुत्पत्तौ बाधकाभाव इत्यत आह — यदि पुन रिति । स्वरसवाही-
विवादशून्य । “घटत्वेन घटो नास्ती” ति पाठः ; “घटत्वेन पटो
नास्ती” ति पाठो न साधुः ; तादृशप्रतीतेः पटाद्यनुयोगिकघटस्वाधभावा
वगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानम्बुपगन्तुभिरुपगमात् प्रति
योगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य
तदाकारप्रतीतिबलेन अशक्यवारणत्वात् । आनुभाविक इत्यस्य व्यधि
करणधर्मस्यावच्छेदकत्वावगाहितया अनुभवसिद्ध इत्यर्थकृतया वा कथं
विस्तन्नमनीयः । भीर्वाणगुरूणामपि न शक्य मित्यनेन प्रतीतिकारण
बाधेन तादृशभावनिराकरणविधेरा मिश्रादय आक्षिप्ताः । यदि तदेत्यनेन
तादृशप्रतीतेरानुभाविकत्वे विवादं प्रदर्श्य तादृशभावस्याऽपारमार्थिकत्वं
सूचितम् ॥

इति महाभट्टोपाध्याय महाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ति

विरचिने तत्त्वचिन्तामणि दीधितिष्णाध्याने

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमण्डनम् ।

॥ चतुर्दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥